

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH

Most Referred & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research

CHIEF EDITOR

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

Assistant Professor
Shree H. S. Shah College of Commerce, Modasa.

CO-EDITOR

P.R. SHARMA

EXECUTIVE EDITOR

Rambhai V. Baku

**SHANTI
E JOURNAL OF RESEARCH
ISSN -2278-4381**

**Multi Disciplinary and Peer-Reviewed
Research Journal in India**

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

<u>SHANTI PRAKASHAN</u>	<u>OTHER CONTACT</u>
H.Q 1780, Sector-1, Delhi By Pass, ROHTAK-124001, (HARYANA)	D-19/220, Nandanvan Appartment (Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

Editorial Board

Chief Editor Dr. Rajeshkumar A. Shrimali (M.com., B.ed.,NET.,M.phil.,Ph.D)	Co-Editor Prof. P.R.Sharma (M.A, B.ed.,NET.,M.phil) Adhyapak Sahayak Department of English M.B.Patel Science College, Anad, Gujarat
--	--

Executive Editors

Prof. Bharatbhai K. Bavaliya Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (R.R LALAN COLLEGE, BHUJ)	Prof. Rambhai V. Baku (M.A., B.ED., M.PHIL)
--	---

Managing Editors

Prof. Parimal M. Upadhyay Assistant Professor, G.E.S Class-II (R.C Commerce College, Ahmedabad)	Prof. D.K.Bhoya Associate Professor in Gujarati (Mahila Arts College Motipura, Himmatnagar, Dist- Sabarkantha)
Prof. Bhavin S. Shah Assistant Professor in Accountancy, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)	Prof. Dr. Omprakash H. Shukla Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)
Prof. Dr. Priteshkumar S. Rathod Assistant Professor in History, G.E.S Class-II (Government Arts & Commerce College, Naswadi, Dist- Vadodara)	Dr. Rajesh M. Sosa (M.A.,M.phil.,Ph.D, G-SET)

“SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is a Quarterly based Research Journal

Copy Right, DECEMBER- 2016, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
 - **“SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
 - **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH”. The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
 - **All efforts are made to ensure that the published information is correct. “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**
-

Peer Review Committee-

Name	Designation	Subject	Place/college
Dr.devjibhai maru	Assistant Professor	Sociology	Government Arts College-Talaja.Dis-Bhavnagar.
Dr.Mahendrakumar A.Dave	Associate Professor	Sanskrit	Shree Somanath Sanskrit University-Veraval.
Dr.Parvinsinh R.Chauhan	Associate Professor	Hindi	Bosmiya Arts & Commerce College-Jetpur.
Dr. Bhaveshbhai L.Dodiya	Assistant Professor	chemistry	R.R.Lalan College-Bhuj.
Dr. Nareshkumar Yayantilal Parikh	Associate Professor	History	P.S.Scince & H.D. Arts College-Kadi.
Dr.Nimeshkumar D.Chaudhari	Associate Professor	Physical Education	Faculty of Physical Education & Sports science Gujarat Vidyapith, Sadara, Gandhinagar

ISSN -2278-4381

Editor's Column

The explosion of knowledge at the global hut due to technological dynamics has certainly redefined the very concept of education. The prevailing scenario of education--especially higher education--has become a matter of study and analysis for the scholars and practitioners who have a craving desire to face changes and challenges. It is because we, the human beings, are endowed with the faculty of choice and a free will.

Unlike other species, we are not programmed. We can make choices and use our free will to act and achieve our objectives. Despite the dramatic progress in ICT in education achieved so far at the school and college levels, much remains to be done: each country, to varying degrees, continues to struggle with issues of children out of school and illiterate youths and adults. Inequities in educational opportunities, quality of educational services and level of learning achievement persist by gender, rural/urban locality, ethnic background, and socioeconomic status.

The quality of learning and the capacity to define and monitor this quality is lacking in most developing countries. The means and scope of education continue to be narrow and confined to historical models of delivery, and the use of other channels continues to be ad hoc and marginal. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not matched by an increase in resources.

At this juncture, it is safe to state that the polarity of views on the possibility of change is amazing. We, the publishers of Journal of research , are very much excited to view some aspects of these changes through scholarly articles contributed by august scholars and colleagues. The present issue contains papers with critical insight and analysis as well as systematic discussion and deliberation on various themes of language, literature, information technology, commerce and so on. We hope this will certainly be useful for the people who aspire change.

Chief Editor

Dr. Rajeshkumar A. Shrimali

INDEX

Sr.	Title	Page
1.	A COMPARATIVE STUDY OF GROWTH ANALYSIS OF PINJAB NATIONAL BANK OF INDIA AND HDFC BANK LIMITED PATEL - MANOJKUMAR V	1-8
2.	Nasal Aspirates-A double or a single consonant in Hindi - Aditi Debsharma	9-15
3.	“पाणिनीय व्याकरणशास्त्रे तिङन्तपदानां विचारः -जोषी अनिलकुमारः रामेश्वरभाई	16-19
4.	મારી ચંપાનો વર’ અને ‘વરુ’- દ્રેકી વાર્તાની તુલનાત્મક સમાલોચના -પ્રા. ડૉ. કૌશી મહેન્દ્રસિંહ ચાવડા	20-24
5.	Creative Writing: Existence of creative and Processes of development - Pareshkumar Jitendrabhai Joshi	25-28
6.	કેન્દ્ર-રાજ્યના નાણાંકીય સંબંધો -ડૉ. હારુનભાઈ એ, મનસુરી	29-31
7.	ગાંધીયુગ દરમ્યાન ગુજરાતમાં થયેલ સત્યાગ્રહો નો સક્ષિપ્ત પરિચય -પ્રો. કૃપાબેન વી. ચૌધરી	32-40

8. A STUDY ON TAX SYSTEM IN INDIA FOR CAPITAL GAINS**- DR.RAJESH A.MULCHANDANI****41-44****9. Apt personality, the apt performance in athletes compare to Non athletes.****-Tandel Jignesh J****45-47****10. કવિ દલપતરાયનું સામાજિક ઉત્કર્ષમાં યોગદાન (ઈ.સ. ૧૮૨૦ થી ૧૮૯૮)****-ડૉ.સોસા લક્ષ્મણભાઈ એસ****48-51****11 ગાંધીયુગીન રચનાત્મક કાર્યક્રમોની ગુજરાતના સમાજ પર અસર****(૧૯૧૫-૧૯૪૨)****-મુંજપરા વિનોદકુમાર બી****52-55****12. EFFECT OF SELECTED ASANAS AND PRANAYAMS ON SPEED, AGILITY AND ENDURANCE OF STUDENTS****-*YOGESHKUMAR L. CHAUDHARI DR. **dr.HITESH C RAWAL****56-59****13. તરણાવસ્થાના વિદ્યાર્થીઓની સ્વ-સંકલ્પના અને આવેગ પરિપક્વતાનો અભ્યાસ****-ડૉ. રશ્મિબેન સી. ત્રિવેદી****60-62****14. જૂનાગઢ જિલ્લાના બી.એડ્ કોલેજના પ્રશિક્ષણાર્થીઓની ઇન્ફોર્મેશન એન્ડ કમ્યુનિકેશન ટેક્નોલોજી જાગૃતિનો અભ્યાસ****-જાનકીબેન સી. ત્રિવેદી****63-65****15. પુરાતત્વીય સાધનોનો ઉપયોગ— એક ઐતિહાસિક સંશોધન****-ભટ્ટી તેજલ એમ.****66-69****16. Comparison of Endurance and Agility Components Among Kabaddi and Kho-Kho Male Players****-Mr. Jitendrasina D. Rathod****70-73**

-
17. ગ્રામીણ સમુદાયમાં બદલાતી ખેતીની તરાહ એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ
-રબારી નાગજી બી. 74-78
-
18. *Effects of Suryanamaskar on Cardiovascular and Respiratory Parameters in College Students*
-*Mr. PRAKASHBHAI RATHVA **Dr. P. B. THUMAR 79-81
-
19. વૈદિકકાળથી પૌરાણિક કાળ સુધીની કૃષિવિજ્ઞાન પરંપરા
-પ્રા. મયુરીબેન ભાટીયા 82-84
-
20. આર્થિક વિવશતા કા કચ્ચાચિદ્વા' ગંગો કા જાયા '
-કટુવા વિનોદ માલશી 85-87
-
21. યોગ કા મહાકાવ્ય' સાવિત્રી' (એક અધ્યયન)
-ડૉ. ઝર્મિલા બી. ભલસોડ 88-91
-
22. *Effect of Asana Exercise Training Program on Physiological Variables of Physical Education Students*
-Dr Nimeshkumar D. Chaudhari 92-95
-
23. રઘુવીર ચૌધરી ની જાનપદી નવલકથાઓમાં લોકજીવન
-ડૉ.મમતા.ડી.શર્મા 96-99
-
24. શિક્ષણ સમાજ માટે એક શ્રેષ્ઠ વ્યવસાય
-ડૉ. જયંતીભાઈ એન. પટેલ 100-101
-
25. ભજનિક અને સત્સંગી મણીભાઈ પટેલ
-પ્રા.ડૉ. અરવિંદ પટેલ 102-106
-

26. ફળોની બનાવટ તથા ફળોની બનાવટ બાદ બાકી રહેલા ભાગોમાં વિવિધ ઉપયોગ
-પ્રા. રાવલ ગીતાબેન બી **107-111**
27. हिन्दी गुजराती रामायणों का तुलनात्मक अध्ययन
-डॉ० कल्पनाबेन रामजीभाई पटेल **112-114**
28. START-UP STAND-UP & MAKE IN INDIA HOW TO START A SEMINAR PRODUCTION BUSINESS
-PROF. MADHVI R. ACHARYA **115-118**
29. भारतीय युवा और राजनीति
-मित्तलबेन એમ. વાઘેલા **119-120**
30. Subprime Crisis: Problems Caused by Accounting
-Mahesh D. Chawla **121-123**
31. Synthesis and Characterization of a Series of storyline Pyrimidine Derivatives
- Bhavesh L. Dodiya * Haresh k.Ram **124-129**
32. લઘુકથા:અર્થ-વિભાવના
-ડૉ.કલ્પેશકુમાર રેવાભાઈ પરમાર **130-132**
33. वाल्मीकि एवं वेदव्यास के वर्णन में भगवानविष्णु
-डॉ.महेन्द्रकुमार ए.दवे **133-137**
34. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આધુનિકતા
-ડૉ. હરેન્દ્રકુમાર વી. ચૌધરી **138-140**
35. ॥विष्णुपुराणे धर्मेण सहिताया भक्तेःप्रतिपादनम्॥
-જોષી રમેશ જે. **141-148**

36. રસવિવેચનમ્

-પુનિત વિનોદભાઈ શીલુ

149-151

37. ડિમોનેટાઇઝેશન (ચલણી નોટ/ચલણ બંધી) અને ભારતીય અર્થતંત્ર પર તેની અસરો

-પ્રા.ગિરીશ ડી રોહિત

152-155

38. ગુજરાતની આદિવાસી જાતિઓના નામકરણનો ઇતિહાસ

-ડૉ. જીજ્ઞેશ પંડ્યા

156-160

39. આદિકવિ: મહર્ષિવાલ્મીકિ:

-ભટ્ટ હરિશ્ચન્દ્ર

161-164

40. તસલીમા નસરીન કી સંઘર્ષ કથા: દ્વિચંડિત

-ડૉ. ઉત્તમ પટેલ

165-170

41. Hrm Issues In Microfinance Sector

-Janki M. Mandalia

171-173

A COMPARATIVE STUDY OF GROWTH ANALYSIS OF PINJAB NATIONAL BANK OF INDIA AND HDFC BANK LIMITED

1

PATEL MANOJKUMAR V.

M.COM, M.PHIL

ABSTRACT

The Banking industry occupies a unique place in a nation's economy. A well developed banking system is a necessary precondition for economic development in a modern economy. The major role of banks is to collect money from the public in the form of deposits and then along with its own funds to serve the demands of the customers quickly, plying interest for the deposits and to meet out the expenses to carry out its activities. For this purpose, bank maintain adequate liquidity and earn profits from its activities. Profit is the main reason for the continued existence of every commercial organization and profitability depicts the relationship of the absolute amount of profit with various other factors. In any case, compared to other business concern, banks in general have to pay much more attention for balancing profitability and liquidity. Liquidity is required to meet out the prompt demands of customers and profitability is required to meet out the expenses of banks. Hence the research paper is an effort to study the growth rate in Punjab National Bank of India and HDFC Bank limited as both the bank are giant banks in public and private sector, so a study of growth analyses of both the banks for a period of 10 years, i.e. from 2000 to 2010 is made. The main parameters of growth in banks are Net profit growth, Net assets growth, EPS growth and reserve Surplus growth and the results reveal that in terms of the parameters defined HDFC Bank has performed much better than PNB Bank.

Key Words: Net Assets, EPS, Reserves, Surplus, Growth.

INTRODUCTION

The Banking industry occupies a unique place in a nation's economy. A well developed banking system is a necessary precondition for economic development in a modern economy. The amount of earning indicates the efficiency of the organization. The larger the profits, the more efficient and profitable the organization becomes. That is why profitability is concerned, to a large extent, one of the main criteria to adjudge the extent to which the management has been successful in the effective utilization of the funds available with the enterprise. As regards Punjab National Bank, it was established in 1895 and it holds the distinction of being the first Indian bank to have been started exclusively with Indian capital. Bank has a strong capital base with capital adequacy ratio of 12.42%. The Bank has over 6 million customers through 5286 offices including 421 extension counters. The bank has a paid up capital of 316.81 crore. As regards HDFC Bank, it was established by Reserve Bank of India in 1994. It was the first bank to get approval from RBI

to set up in private sector. Bank has a nationwide network of 2000 Branches and 5,998 ATM's in 996 Indian towns and cities. The authorized share capital of the bank is 550 crore. The paid-up capital of the bank is 459,69,07,030. Hence the research paper is an effort to study the Growth rate is Punjab National Bank and HDFC Bank. As both the banks are giant banks in public and private sector, so a study of Growth analysis of both the banks for a period of 10 years, i.e. from 2000 to 2010 is made. The main parameters of growth in banks are Net profit growth, Net assets growth, EPS growth and Reserve and Surplus growth. The statistical analysis is made on the bases of growth rate based upon correlation technique.

OBJECTIVES OF THE STUDY

- 1.To study the growth rate of both the banks under study.
- 2.To compare the growth of the banks in private and public sector.

HYPOTHESIS

- 1.The growth rate of net profits of both the banks under study is same .
- 2.The Growth rate of net assets of both the banks under study is same.

REVIEW OF LITERATURE

Nag and Das (2002) studied the impact of imposition of capital requirement norms on flow of credit to the business sector by public sector banks of India and the results showed that in the post reform period. Public sector banks did shift their portfolio in a way that reduced their capital requirements.

Snajay.I.Bhayani (2006) in his study , "performance of the New Indian Private Banks: A Comparative study". The study covered 4 leading private sector banks- ICICI . HDFC Banks. UTI and IDBI. The result showed that the aggregate performance of IDBI Bank is the best among all the banks. Chidambaram R.M and Alamilu (1994). The study "profitability in Banks, a matter of survival", revealed that the profitability of public sector banks is low as compared to private sector banks.

CONCEPT OF GROWTH

Growth in relation to a banking organization relates to increase in the business over a period of time. Year to year growth is calculated and targets are fixed to evaluate the performance and standing of the bank in relation to industry, in relation to competitors, in relation to branch. Growth means the increase in advances and deposits of a bank in current year in comparison to previous year, Growth also means the increase in revenue profits, earning of the Bank in comparison to previous years. Operating Profits, net profits, earnings per share, dividend per share, return on capital employed, return on equity. Interest coverage ratios are the other yardsticks to measure the growth of a business entity over a period of time. Profit maximization and wealth maximization are the ultimate goals of an organization because it leads to the growth of the organization to a large extent. As regard Growth , it can be studied from various angles like in terms of sales, net profit, reserve and

surplus , earning per share, internal growth & sustainable growth. As a matter of fact , the desired growth rate and the debt financing both are interrelated. The higher the growth rate, the greater would be the need for external financing if other things remaining the same or vice-versa. Balanced Debt equity mix and its relationship with growth may better be studied in terms of net assets growth, fixed assets growth , net profit growth, revenue growth, reserve & surplus growth and earnings per share growth.

NET ASSETS GROWTH

Net assets is the sum total of asset side of the balance sheet excluding any provision for depreciation fund or the assets shown at book value less depreciation charges or if the market value of the asset is to be disposed off less any expected loss or provision against that asset. This total of the asset side exclude the fictitious assets if there is any shown in the asset side of the balance sheet like preliminary expenses, discounts on issue of shares or debenture, interest paid out of capital etc. Net assets include both types of assets i.e. fixed asset as well as the current asset possessed by the business entity owned by the concerned. This asset provides the base for making the concern capable for carrying out its business activities for earning revenue and consolidate its position in the years to come. These assets are possessed by the business from various sources shown in the liability side of the concern i.e. owners funds and borrowed funds or the internal resources of the business created out of profits. As regards Net Asset of Punjab National Bank & HDFC Bank Limited, It has been computed by deducting all liabilities from total assets and shown in Table 1

Table 1 : Net Assets

Year	Punjab National Bank			HDFC Bank		
	Net Assets in Lac	Total Assets in Lac	% of Net Assets to Total Asset	Net Assets in Lac	Total Assets in Lac	% of Net Assets to Total Asset
2000-2001	266920	6351922	4.20	92376	1561733	7.20
2001-2002	338068	7291466	4.64	195133	2378738	9.04
2002-2003	403299	8822180	4.57	225174	3042408	8.06
2003-2004	501181	10233174	4.90	269333	4230699	7.78
2004-2005	816130	12624128	6.46	452028	5142900	9.76
2005-2006	937636	14526738	6.45	529960	7350639	9.53
2006-2007	1043546		6.40			
2007-2008	1231835	19902036	6.19	1149724	13317661	8.63
2008-2009	1465363	24691862	5.93	1505273	18327077	8.21
2009-2010	1772292	29663277	5.97	2152249	22245857	9.67

(Source : Punjab National Bank and HDFC Bank : Annual Report- Various Issues.)

Table 1 reveals that Net Asset of Punjab National Bank indicated an annual compound growth rate of 20.50 percent : whereas that of HDFC bank indicated an annual compound growth rate of 37 percent. All this indicated that net assets of HDFC Bank Limited increased quicker than that of Punjab National Bank Limited . Growth rate of net Asset of Punjab

National Bank and HDFC Bank has been computed by why of annual compound growth rate with the help of the following formula :

Growth Rate of Fixed Assets

Any business entity needs for its smooth functioning two types of assets as well as current assets. Fixed assets are those which are purchased once for the business and remains with it for a long time to come. They are also known as dead investment as once the money invested in these assets cannot be used for any other purpose very easily. As for example land, building, plant and machinery, patents, trade mark, furniture, vehicle etc. the building once constructed for the business cannot be constructed or carried to any other place. Such assets help the organization to carry on its production related operations. These are generally shown in the assets side of the balance sheet as follows :

Gross Block-----

Less Depreciation -----

Net Block-----

Gross Block refers to the total cost of acquisition of all the , fixed assets. Out of this actual acquisition cost, accumulated depreciation up to date is deducted. The resultant net block indicated the net fixed assets. Intangible assets of the organization are also of permanent nature. Growth Rate of Net Block can be worked out by dividing the net block assets of the current year by the net fixed assets of the base year as shown below :

Growth Index of Net Fixed Assets =

Net Fixed assets at the end of current year / Net Fixed Assets at the end of base Year

As regards Net Block of Punjab National Bank & HDFC Bank Limited . It has been worked out and shown in Table 2

Table 2 : Fixed Assets to Total Assets

Year		Punjab National Bank		HDFC Bank		
	Fixed Assets in lac	Total Assets in lac	% of Fixed Assets to Total Asset	Fixed Assets in lac	Total Assets in Lac	% of Fixed Assets to Total Asset
2000-2001	72392	6351922	1.14	28974	1561733	1.86
2001-2002	75854	7291466	1.04	37110	2378738	1.56
2002-2003	88470	8822180	1.00	52858	3042408	1.74
2003-2004	89984	10233174	0.88	61691	4230699	1.46
2004-2005	96523	12624128	0.76	70832	5142900	1.38
2005-2006	103023	14526738	0.71	85508	7350639	1.16

2006-2007	100983	16242249	0.62	96667	9123561	1.06
2007-2008	231552	19902036	1.16	117513	13317661	0.88
2008-2009	239711	24691862	0.97	170673	18327077	0.93
2009-2010	251347	29663277	0.85	212281	22245857	0.95

(Source : Punjab National Bank and HDFC Bank : Annual Report- Various Issues.)

Table 2 reveals that fixed assets of Punjab National Bank increased from 72392 lac in 2000-01 to 251347 lac in 2009-10 indicating an increase of 2.47 times; whereas that of HDFC Bank Limited increased from 28974 lac in 200-02 to 212281 lac in 2009-10 certifying an increase of 6.33 times over the corresponding period. All this indicated that fixed assets of HDFC Bank Limited more as compared to that of Punjab National Bank .

Net Profit / (Loss) Growth

In Order to study whether the net profit of an organization has been witnessing growth or not , net profit growth is calculated with the help of Growth rate

Growth rate of Punjab National Bank 23.7 % HDFC Bank 30.2 %

Relevant formulas have been explained in Chapter II : Techniques of Analysis . Net Profit Growth in respect of Punjab National Bank and HDFC Bank has been calculated by taking Net Profit after Tax so as to adjudge the absolute growth of net profit after tax as shown in Table 3

Table 3 Net Profit (Loss) Growth

Year	Punjab National Bank		HDFC Bank	
	Net Profits in Lac	% increase over previous Years	Net Profits in Lac	% increase over previous Years
2000-01	46364	-----	21012	-----
2001-02	56239	21.30	29704	41.36
2002-03	84220	49.75	38760	30.48
2003-04	110869	31.64	50950	31.44
2004-05	141012	27.18	66556	30.63
2005-06	143931	2.07	87078	30.83
2006-07	154008	7.00	114145	31.08
2007-08	204876	33.03	159018	39.31
2008-09	309088	50.86	224494	41.17
2009-10	390536	26.35	294870	31.34

(Source : Punjab National Bank and HDFC Bank : Annual Report- Various Issues.)

Table 3 reveals that the Net Profit of Punjab National Bank increased from 46364 lac in 2001-02 to 390536 lac in 2009-10 indicating an increase of 7.42 times whereas that of HDFC

bank increased from 21012 lac in 2000-01 to 294870 lac in 2009-10 indicating an increase of 13.03 times over the corresponding period. Net profit growth rate of Punjab national Bank is 23.7% and the HDFC Bank is 30.2%, all this certify that HDFC Bank stands better than in view of stability and profitability .

Earning Per Share Growth

It is the profits before tax but after interest divided by the number of shares issued by the business house. Higher earnings per share show the effectiveness of the management and their policies and decision making. Earnings per share when high increases the goodwill, overall confidence of the investor to remain with the company and the potential of future growth of the business house . This depends upon the fundamental s of the business like competition , environment , and nature of the product. Technology used and applied and long standing history of the enterprise.

EPS = Net Income – Preference Dividend / No. of equity Shares

More the earning per share better are the performance and prospectus of the company. This higher EPS has a favorable impact on the market price of share. As regards EPS of Punjab National Bank and HDFC Bank. It has been Calculated as shown in Table 4

Table 4 Earnings per Share

Year	Punjab National Bank		HDFC Bank	
	Per Share	% increase over previous Years	Per share	% increase over previous Years
2000-01	21.85	-----	8.64	-----
2001-02	26.50	21.28	11.01	27.43
2002-03	32.08	21.05	13.75	24.88
2003-04	41.79	30.26	17.95	30.54
2004-05	52.93	26.65	22.92	27.68
2005-06	45.65	- 13.75	27.92	21.81
2006-07	49.84	9.17	36.29	29.97
2007-08	64.98	30.37	46.22	27.36
2008-09	98.03	- 49.13	52.85	12.54
2009-10	123.86	26.34	67.60	27.90

(Source : Punjab National Bank and HDFC Bank : Annual Report- Various Issues.)

Table 4 reveals that the earning per share of Punjab National bank increased from 21.85 in 2001-02 to 123.86 in 2009-10 indicates and increase of 4.67 times whereas that of HDFC Bank increased from 8.64 in 2001-02 to 67.60 in 2009-10 indicating and increase of 7.82 times over the corresponding period . All this certify that HDFC Bank Limited stands better than Punjab national Bank in view of earning per share.

Reserve and Surplus Growth

Various types of reserves and profits of the current year as well as the previous year balance of profits are shown under this head. This consist of ; Capital reserve includes Capital Redemption Reserve, Securities Premium , Other reserve less debit balance of profit and loss accounts, appropriation account (if any). Surplus means credit balance of profit and loss account. Proposed addition to reserve, Sinking Fund when the reserves are invested outside the business in securities or tangible assets, are known as reserve fund. They may be for specific purpose or general purpose.

As regards reserve and surplus Growth of Punjab National Bank and HDFC Bank, it has been calculated as shown in Table 5

Table 5 Reserve and Surplus Growth

Year	Punjab National Bank			HDFC Bank		
	Reserve and Surplus in Lac	Shareholders Funds in Lac	% of Reserve and Surplus to shareholders Funds	Reserve and Surplus in Lac	Shareholders Funds in Lac	% of Reserve and Surplus to shareholders Funds
2000-2001	245696	266920	92.05	66949	91309	73.32
2001-2002	300395	321619	93.40	166091	194228	85.51
2002-2003	376769	403299	93.42	196278	224483	87.44
2003-2004	474650	501180	94.71	240709	268888	89.52
2004-2005	784600	787752	99.60	420997	451985	93.14
2005-2006	906106	937636	96.64	498639	529953	94.09
2006-2007	1012016	1043546	96.98	611376	643315	95.04
2007-2008	1200304	1231834	97.44	1114280	1149723	96.92
2008-2009	1433833	1465363	97.84	1422095	1464633	97.10
2009-2010	1740762	1772292	98.22	2106183	2151958	97.87

(Source : Punjab National Bank and HDFC Bank : Annual Report- Various Issues.)

Table 5 reveals that the Reserve and Surplus of Punjab National Bank increased from 245696 lac in

2001-02 to 1740762 lac in 2009-10 indicating an increase of 6.09 times whereas that of HDFC Bank increased from 66949 kacs in 2000-01 to 2106183 lac in 2009-10 indicating an increase of 30.46 times over the corresponding period. And if we compare the growth rate it is 21.6% of Punjab National Bank and 41.1% of HDFC Bank. All this certify that HDFC Bank stands better than Punjab National Bank.

ANALYSIS AND FINDINGS

Net Assets of Punjab National Bank indicated an annual compound growth rate of 20.50 percent ; whereas that of HDFC Bank indicated an annual compound growth rate of 37 percent. As regards fixed assets. There is an increase of 2.47 times in case of Punjab National Bank whereas that of HDFC Bank there is an increase of 6.33 times over the corresponding period. Net profit growth rate of Punjab National Bank is 23.75 % and that of HDFC Bank is 30.2%.

Earnings per share of Punjab National Bank indicates an increase of 4.67 times whereas that of HDFC Bank indicates an increase of 7.82 times over the corresponding period. Reserve and Surplus growth rate of Punjab national Bank is 21.6% of Punjab National Bank and 41.1% of HDFC Bank. As regards Capital Adequacy. It is found that both the banks achieved capital adequacy greater than 9% in all the years under study. But in case of HDFC Bank the CAR 17.44% Shows that the bank has made more than requirement . resulting the insufficient utilization of resources.

REFERENCES

- 1.N.P. and Mangal, S.K 1988 'Reading in Financial Management' Jaipur, Printwell publishere.
- 2.Apropos the soundness of public sector Bank's finance india Vol XVIII 2004.
- 3.Bhole, L.M., "Financial Institution & Markets", Tata Mcgraw Hill Publication Ltd New Delhi 2000.
- 4.Desai, Vasant , "Indian Financial System", Himalya Publishing House , New Delhi 1997
- 5.Horne, James C. Van "Financial Management & Policy", Prentice Hall of India, New Delhi,2000.
- 6.Jain , T.R Khanna , O.P., "Indian Financial System,Tata McGrow-Hill Publishing Company Ltd., New Delhi,1996
- 7.Khan, M.Y., Indian Financial Management System., TataMcGrow-Hill Publishing Compant Ltd., New Delhi , 1996
- 8.Kothari, C.R Social Banking and Profitability, Arihant Publishers, Jaipur,1991
- 9.Sayers, R.S., Morden Banking , Oxford University Press, Oxford 1967
- 10.Schall and Haley Introduction to Financial Management 5th edition McGrow-hill 1988

Nasal Aspirates-A double or a single consonant in Hindi

2

by Aditi Debsharma

Abstract

The paper “Nasal Aspirates-A double or a single consonant in Hindi” is all about whether the nasals when followed by /h/ in Hindi should be considered as a single or a double consonant. There have been lot of controversies for the oral aspirated sounds and many scholars were of the opinion that it should be regarded as a cluster of two sounds as opposed to the common notion that it is a single unit. However the oral aspirated consonants are now commonly accepted as a single unit on the basis of certain principles and findings. This paper is all about whether on the basis of the same principles the nasal aspirates can be considered as a single unit.

Trubetzkoy has laid down certain principles on the basis of which we can identify whether two consecutive sounds can be considered as a phoneme or a combination of two phonemes. An endeavor is given on the basis of these principles to prove whether the nasal +/h/ should be considered as single consonant or a cluster of two different consonant. The primary objective of this paper is to show whether the nasal aspirates behaves in the same way as the oral aspirates and if not how differently it behaves from oral aspirates.

The controversies whether to regard aspiration as cluster of two different phonemes or a single phoneme was not just confined to the oral stops but it extended to nasals as well. Some scholars have their own stand point for considering aspirated sounds as combination of two units where as some other scholars have their own reasons for considering it as a single segment. In spite of the controversies oral aspirated sounds were finally accepted as a single segment. However unlike the oral aspirated stops, where most of the scholars thought to consider it to be a single consonant make more sense, the scenario for nasal aspirates is bit different.

Nasal aspirates in Stand. Hindi are considered to be a combination of two segments-unaspirated sound+/h/. There are scholars who believe oral aspirates are one segment as they met certain conditions required to be considered as phoneme. But when those conditions searched for nasal aspirates, it did not fulfill the requirements.

Trubetzkoy postulated few theories which on fulfillment can be considered a single phoneme. One of such theory as mentioned by Trubetzkoy (1939:56) was: *“The combinations of sound whose constituent parts in a given language are not distributed over two syllables are to be regarded as the realization of single phoneme.”*

The above condition is fulfilled by the oral aspirates but not by the nasals aspirates. E.g. In /vi|b^hinna/, /də|k^hi|yā|nu|sī/, /bu|j^hnā/ etc. aspirated sound come together in one syllable and is not getting distributed between over two syllables and hence can be considered as single phoneme. But nasal aspirates behave somewhat differently as can be seen in the following examples: /tum|he/, /tum|hārā/, /bram|hā/, /cin|ha/ etc.

In all of the above examples the nasals and /h/ do not come together and is getting distributed over two syllables as like the following: /tum|he/, /tum|hārā/, /bram|hā/, /cin|ha/ etc. It thus does not fulfill the above condition and hence fails to be claimed as a single phoneme.

With regard to Trubetzkoy's another principle a segment should be realized as a single phoneme *“if it occurs in those positions in which the phoneme clusters cannot appear in that corresponding language.”* With reference to this rule we can see that aspirated oral stops can occur in all the three positions but the combination of nasal+/h/ cannot occur in the word initial position. Thus oral +/h/ behaves differently from nasal+/h/ and hence can be concluded that nasal+/h/ are two different units and cannot be considered as a single phoneme like the oral aspirated sounds on the basis of the above mentioned principle.

Another rule put forward by Narang and Becker (1971:651) that if /ə/ is inserted in the root of the conjunct, then it cannot be considered as single unit. They tried to prove their point by adding suffixes with initial vowels to the stem which ends in a combination VC^həC or VCəC^h. According to them if the native speaker pronounces it without /ə/ then it should be considered as a single unit but if the /ə/ is retained in pronunciation then it should be considered as a cluster. E.g. /səməj^h/ and /piɡ^həl/ when suffixed with /a/ will become /səməj^ha/ and /piɡ^hla/ respectively. Since no /ə/ is pronounced after adding the suffix, /j^h/ and /gh/ can be treated as single phoneme.

But in this environment also the nasal followed by /h/ behaves differently. Aziz (2002:28) noticed in Urdu and is equally true for Hindi that in the word initial position he saw that the sequence of /N+/h/ in /nhā/, /ə/ is continuously been inserted in between the sequence and it

becomes /nəhā/. It was further noticed by Aziz (2002:30-31) that due to the separation of /nh/ by /ə/, neither breathiness nor aspiration can be seen during the /n/ closure.

Thus for all the principles which were put forward by the scholars for single segment, nasal +/h/ fails to prove itself as a single segment or rather single phoneme and hence commonly accepted as the combination of two segments.

Sound combination of /h/ with nasal is possible only with the labial and the dental sounds i.e. with /m/ and /n/. Hence the combination /mh/ and /nh/ is also considered as a phoneme by some scholars but this theory was also refuted by most of the scholars on the basis of the above mentioned reasons.

However the dialects of Hindi do not behave in the same way as does the Standard Hindi or rather people treat nasal aspirates in a different way as is treated in Standard Hindi. This was especially noticed with respect to Bihari dialects- Magahi and Bhojpuri. The following are some of the differences in the treatment of the nasal aspirates between the Standard Hindi with its dialects.

- Both Magahi and Bhojpuri have aspiration of their corresponding nasal sounds, i.e. /mh/ and /nh/. E.g.

Mag. /cinha/ 'sign' and /tumhī/ 'musical instrument.

Bhoj. /anhār/ 'darkness' and /k^hāmhā/ 'pillar'

But in Stad. Hindi nasal+/h/ is considered as cluster and not a single segment.

Moreover nasal aspiration in Bhojpuri and Magahi is generally changed to nasalized vowel or a cluster with a stop consonant in Hindi. E.g.

Bhoj. /bānh-/ : Hindi. /bā~d^h-/

Bhoj. /k^hāmhā/ : Hindi. /k^hamb^hā/

There have been several studies and controversies on whether to consider /n+/h/ as cluster of two independent phonemes or to consider it as a breathy nasal aspirates. The study on this nasal aspirates is not just limited to Hindi but has been carried out in many Indic languages like Bengali and Marathi and from non Indic language Urdu. Studies have been carried out in Hindi, though no conclusive result was achieved.

There have been few studies on this in Urdu and many suggested that the combination of /N/ and /h/ should be considered as breathy nasal rather than a cluster of two phonemes. They have been phonetically transcribed as /m^h/ and /n^h/ by many scholars and they went to this

extreme that they included this in the inventory of phoneme. Aziz carried out an acoustic analysis where he measured and analyzed the sequence of /N+/h/ occurring in the word initial, medial and final position. He analyzed the sounds in each of these positions and gave his own explanations for this.

In the word initial position he saw that the sequence of /N+/h/ in /nhā/, /ə/ is continuously been inserted in between the sequence (Aziz: 2002:28). Thus it becomes /nəhā/. If /ə/ is inserted between, then according to Narang and Donald Becker, as discussed above, the segment should not be considered as a single unit but as a cluster of unit. It was also noticed by Aziz (2002:30-31) that due to the separation of /nh/ by /ə/, neither breathiness nor aspiration can be seen during the /n/ closure. It cannot be seen even if /h/ is realized. On the other hand in the combination of labial nasal /m/ +/h/, breathiness can rarely be heard. Eg.

/kumhlānā/ > /kumlānā/

In the word final position Aziz (2002:31) noticed that the nasal consonant gets dropped and the vowel preceding it becomes nasalized and the final /h/ gets dropped mostly and is retained in rare instances. E.g. /bānh/ > /bā(h)/. Thus the following can be established:

Final nasal+/h/ > [ṽ(h)]

Based on this analysis Aziz concluded that there are very little chances of breathy nasal to be realized as a single component in Urdu. It will be more justified if the nasal+/h/ segment is realized as two different independent phonemes. Nasir and Baqir agreed to Aziz conclusion that Urdu does not have any breathy nasal aspirate.

The scholars of Hindi also have different opinion regarding the Breathy nasal in Hindi. Some scholars like Ohala (1983) and Botma (2004) considered the sequence /nh/ and /mh/ to be the cluster, whereas on the other hand there are some like Maddieson (1984), Hinskens and van de Weijer (2003) who consider the sequence of breathy nasal to be a single unit.

Though there have been no such acoustic studies on breathy nasal in Bengali. But, there are scholars who gave their opinion on the characteristics of the breathy nasal, whether it should be considered as a single unit or a cluster. In Bengali three types of nasal aspirates are recognized- /mh/, /nh/, /ṇh/. Fergusson and Choudhary (1960:46) were of the opinion there are rare instances in the word medial position where breathy nasal can be realized in a slow and careful speech of educated people. Fergusson, on the other hand do not categorize /mh/

and /nh/ in the list of word medial cluster nor in the list of single segment. But some scholars like Gautam Sengupta (1980) and Bhattacharya (1984) consider the sequence /n+/h/ or /m+/h/ as cluster. This is evident from the examples like:

/bram|hā/ “name of a god”

/cin|ho/ “sign”

/siŋ|ho/ “lion”

Hence as discussed before, /mh/ and /nh/ cannot be considered as a unit phoneme on the basis of Trubetzkoy’s rule 1 since they get distributed into two different syllables.

However in the speech of less educated people, /h/ seem get assimilated to the nasal sound. Thus the above two words are pronounced as

/brommo/

/cinno/

/siŋ|ho/

Fergusson states that these breathy nasal clusters are very rare and occur only in the tatsama words.

According to Gautama Sengupta (1980:124) the breathy nasal, as mentioned above, can be syllabified in two different following ways:

- It can either be syllabified in between nasal and /h/ making it /bram|ho/, /siŋ|ho/ and /cin|ho/ or,
- The cluster can be syllabified into a short nasal in the first half and then into the nasal aspirate.

Out of the above two mentioned reasons the first justification seems valid and logical, i.e. placing the syllable juncture in between nasal and /h/. According to him all language functions uniformly. He says what comes in the syllable initial position should also come in the word initial position. If the second justification is taken into consideration then the nasal+/h/ comes in the syllable initial position. But the cluster of nasal+/h/ does not occur in word initial position but can occur in the word final position. So from this point of view

point more justifiable is point (i) where the nasal consonant is the coda of the first syllable and /h/ as the onset of the second syllable.

Thus he finds it justifiable to consider the nasal aspirates as the cluster of two different components/phonemes.

In contrast to breathy nasal aspirates Fergusson mentions that there are words with medial and initial breathy oral consonant. To quote Bhattachaya (1984: 89-91) “these so-called [nasal] aspirates, do not follow the regular, distributional pattern of the other [oral] aspirates. Hence they are not “unit phonemes” as the regular [oral] aspirates are. They are sequence of two phonemes.

Christina, Samheer and Alex (2005: 275-299) carried out an acoustic experiment with the breathy nasal aspirate and breathy oral aspirated to prove whether the sequence of nasal +/h/ should be considered as a single consonant or a combination of two independent phonemes. They carried out an experiment where they measured /N/, /Nh/, /h/, /d/ and /dh/. On measuring each of these, they found out that the duration of /Nh/ is double the duration of /N/, which suggests the fact that /Nh/ is the sequence of two independent phonemes. But when they measured /d/ and /dh/, they found that even the duration of /dh/ is double the duration of /d/. This result thus weakened their theory of considering the segment as two independent phonemes. But they still considered this as cluster on the basis of the fact of insertion of intermediate /ə/. /ə/ is often seen to get inserted in between the sequence /Nh/ thus making it /Nəh/. But /ə/ is never seen get inserted between the sequence of /dh/. Hence they concluded that the sequence of /Nh/ can be considered as cluster of two phonemes and /dh/ as the oral breathy consonant.

In Hindi, which functions in a very similar way with the languages discussed above, it can be considered that nasal +/h/ is a combination of two different phonemes and not an unit like the oral aspirates.

Bibliography:

- Aziz, U: (2002): “Nasal Aspirates in Urdu”, Center for Research in Urdu language Processing, National University of Computer and Engineering Science, Lahore.

- Bhattacharya (1984): 'Problems relating to some phonetic segments in Bengali'. Papers in Phonetics & Phonology, B.B. Rajapurohit (ed.). Mysore: Central Institute of Indian Languages.
- Botma, B. 2004. Phonological Aspects of Nasality: an Element-Based Dependency Approach. Ph.D. dissertation, Utrecht University.
- Esposito, Christina M, Khan, Sameer ud Dowla, Hurst, Alex, (2005): Breathy Nasals and /Nh/ cluster in Bengali, Hindi and Marathi, UCLA Working Papers in Phonetics, No. 104,82-106 .
- Ferguson, C.A.; M.Chowdhury. 1960. "The Phonemes of Bengali". Language 36.1.22-59.
- Hinskens, F. & J.M. van de Weijer. 2003. 'Patterns of segmental modification in consonant inventories: A cross-linguistic study'. Linguistics 41(6).
- Maddieson, Ian and Gandour, Jack, (1977): "Vowel length before aspirated consonants"; Indian Linguistics, vol 38: 6-11.
- Nisar, A. & Baqir, Z. 2003. 'Phonological behavior of aspirated consonants in Urdu'. Akhbar-e-Urdu.
- Ohala, M. 1983. Aspects of Hindi Phonology. Delhi: Motilal Banarsidass.
- Sengupta, Gautam (1980): "Nasal Aspirates in Bangla", Indian Linguistics.41. 125-128.
- Trubetzkoy, N.S: (1962, Ed. 3): "Principles of Phonology"; Centre for Research in Language and Linguistics, University of California, Los Angeles.

“पाणिनीय व्याकरणशास्त्रे तिङन्तपदानां विचारः”

3

जोषी अनिलकुमारः रामेश्वरभाई

पीएच.डी.शोधछात्रः

सरदार पटेल युनिवर्सिटी, वल्लभविद्यानगर-आणंद

*** प्राक्कथनम्**

व्याकरणशास्त्रस्य महत्वं संस्कृतवाङ्मये एवं अन्यासु भाषासु अधीकं वर्तते । तद् यथा उक्तञ्च वाक्यपदीयकारेण श्रीभर्तृहरिमुनिना.....

तद् द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सितं । पवित्रं सर्वविद्यानां अधिविद्यं प्रकाशतो ||१/१४

इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् । इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपध्दतिः ||१/१६

अर्थात् ‘ व्याकरण ’ नामकं शब्दशास्त्रं (पदशास्त्रं) यथा शरीरे रुग्णावस्थायां औषधं तथैव वाणीजाड्ये(वाङ्मले) शब्दोच्चारणे वा ये - ये दोषरूपाः रोगाः सन्ति तस्य औषधं अस्ति । तेन कारणेन संस्कृतभाषायां व्याकरणस्य धातूनां च शब्दानां च प्रत्ययान्त पदानां सम्यक् ज्ञानं अतीव आवश्यकं अस्ति । येन मानवः मोक्षः प्राप्तुं अपि समर्थः भवति । एतादृशे व्याकरणशास्त्रे पदानां द्वौ विभागौ पाणिनिमुनिना पदसंज्ञा सूत्रेण अष्टाध्याय्यां प्रदत्तं अस्ति तद् यथा.....

“ सुप्तिङन्तं पदम् ||१/४/१४|| ” अनेन सूत्रेण पाणिनिमुनिना सुबन्तं च तिङन्तं पदानां व्याख्या कृता अस्ति । संस्कृतवाक्यरचनायां इमे द्वे पदे मिलित्वा वाक्यरचनां करोति । संपूर्ण वाक्यस्य रचना कर्ता, कर्म, करणमादि कारकानी च क्रियापदानी मिलित्वा भवति । तत्र वाक्ये ये क्रियापदानी सन्ति ते सर्वे तिङन्तपदानी उच्यन्ते । ये सुबन्ताः ते प्रातिपदिकादि शब्दाः च ये तिङन्ताः ते क्रियापदरूपाः धातवः सन्ति । पद रचनायां धातुः प्रकृतिरूपः वर्तते च प्रत्ययाः पुरुषरूपः व्याकरणशास्त्रे कथ्यन्ते । पदान्ते आगतानां प्रत्ययानां व्याख्या पाणिनिना अष्टाध्याय्यां सूत्रेण कृतास्ति ।

*** तिङन्तप्रकरणस्य पाणिनीयव्याकरणानुसारः अर्थः**

महर्षि पाणिनि पूर्वे अष्टौ वैयाकरणाः अभूवन् तद् यथा...इन्द्रः, चन्द्रः, काशकृत्स्नः, आपिशलीः, शाकटायनः, कुमारः, अमरः, जैनेन्द्रः इति । तेषां सर्वेषां वैयाकरणानां सारतत्त्वं लौकिकानां वैदिकानाञ्च शब्दानां संस्कारकं नाम पाणिनीयं व्याकरणशास्त्रं इति । तत्रापि तिङन्तपदानां महत्वं अतीव अस्ति । भगवता पाणिनिमुनिना “तिप्तिस्त्रिस्थिस्थ.....” सूत्रेणानेन तिङन्तप्रत्ययानां विवक्षा कृतास्ति तद् यथा

“ तिङ् ” इति प्रत्याहारग्रहणं तिप् – तस् – जि , सिप् – थस् – थ , मिप् – वस् – मस् , त – आताम् – ज , थास् – आथाम् – ध्वम् , इङ् – वहिङ् – महिङ् इति अष्टादश विभक्तयः तिङ् पदेन व्यवहियन्ते । एतद् विभक्त्यन्ता एव तिङन्तपदभाजो भवन्ति । उदाहरणरूपेण यथा.....

भवति, भवसि, भवामि आदि परस्मैपदिनः तिङन्तपदानि रूपाणि सन्ति । तथा च एधते, एधसे, एधे आदि आत्मनेपदिनः तिङन्तपदानि रूपाणि सन्ति । एवं क्रियाशब्दाः तिङन्ता उच्यन्ते ।

* तिङन्तप्रक्रियायां त्रयः लकाराणां स्थानं :

तिङन्तप्रक्रियायां दश लकाराः भवन्ति – १.लट्, २.लिट्, ३.लुट्, ४.लृट्, ५.लेट्, ६.लोट्, ७.लङ्, ८.लिङ्, ९.लुङ्, १०.लृङ् । तत्र लिङ् लकारो विध्याशिष भेदेन व्दिधा । अत्र पञ्चमो लेट् लकारः छन्दोमात्रगोचरः । लोके न प्रयुज्यते ।

“लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः” ३/४/६९// अष्टाध्यायी

अस्मिन्सूत्रे वाक्य द्वयमस्ति । १.लः कर्मणि च । २. भावे चाकर्मकेभ्यः । चकारात् ‘कर्तरि कृत्’ इत्यतः ‘कर्तरि’ इत्यनुवर्तते । तदुभयवाक्ये चकारेण बोध्यते । पूर्वो योगः सकर्मकधातुविशयकः । द्वितीयो योगः अकर्मकधातुविशयकः ।

तत्र प्रथमो वाक्यार्थः—लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युः ।

तत्र द्वितीयो वाक्यार्थः—लकाराः अकर्मकेभ्यः भावे कर्तरि च स्युः ।

“युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः” १/४/१०५// अष्टाध्यायी

तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि शब्दे उपपदे प्रयुज्यमाने अप्रयुज्यमाने च धातोर्मध्यमपुरुषो भवति । यथा—त्वं पठसि, पठसि इति उभौ प्रयोगौ साधू भवतः ।

“अस्मद्युत्तमः” १/४/१०६//

तिङ्वाच्यकारकवाचिनि अस्मदि शब्दे उपपदे प्रयुज्यमाने अप्रयुज्यमाने च धातोरुत्तमपुरुषो भवति । यथा—अहं पठामि, पठामि इति उभौ प्रयोगौ साधू भवतः ।

“शेषे प्रथमः” १/४/१०८//

मध्यमोत्तमयोरविषयः शेषः । तस्मिन् शेषे धातोः प्रथमपुरुषो भवति । यथा—सः पतति, पतति इति ।

* तिङन्तप्रक्रियायां त्रयः पुरुषाणां च वचनानां व्यवस्था :

तिङन्त प्रयोगे प्रथम,मध्यम च उत्तम इति त्रयः पुरुषाः भवन्ति । तद् यथा...

अस्मद् शब्दः अहम्,आवाम्,वयम् इत्यादि रूपः उत्तमः पुरुषः ।

युष्मद् शब्दः त्वं,युवां,यूयम् इत्यादि रूपः मध्यमः पुरुषः ।

एताभ्यां भिन्ना यावन्तो शब्दास्ते यथा... राम,हरि,ज्ञानम् च सर्वादि सर्वे प्रथम पुरुषा भवन्ति ।

तिङन्त प्रयोगे एक, द्वि च बहु इति त्रीणि वचनानी भवन्ति ।

* तिङन्तपदरचनायां वाक्यस्य संपूर्णा अपेक्षा :

पदरचनायां न केवलं पदान्तर्गत धातोः रूपप्रक्रियायां ग्रहणं भवति अपितु वाक्यबोधेन पदसिद्धिः भवति । कारणं वाक्यस्य भाव ग्रहणेन विना पदसिद्धिः न शक्यते इति । तस्योदाहरणं यथा....

“पाचकः काष्ठैः पात्रे ओदनं पचति ”

अत्र पच् धातुः उभयात्मको अस्ति । अपितु पाचकस्य परगामि क्रियायां परस्मैपदिनः च आत्मगामि क्रियायां आत्मनेपदिनः तिङन्त प्रत्ययाः पच् धात्वन्ते आगमिष्यन्ति एवं विधः बोधः संपूर्ण वाक्य ग्रहणेन भवति इति ।

* तिङन्तप्रक्रियायां पदरचना :

वर्तमानकालवाचकं भवति इति पदम् । तद् यथा

भू सत्तायां इति अस्माद् धातोः वर्तमाने लट् अनेन लट् लकारे प्रथमपुरुष एकवचने तिपि अनुबन्धलोपे भू+ति जाते सार्वधातुके शप् आगमे अनुबन्ध लोपे भू+अ +ति इति जाते सार्वधातुके गुणे भो+अ+ति जाते अवादेशे भव्+अ+ति वर्ण संयोगे च भवति इति रूपं सिद्धम् ।

* लेखसारसः

यद्यपि बहुनाधीषे तथापि पठ पुत्र व्याकरणम्.... इति परम्परायां व्याकरणस्य महत्त्वं अधिकं एव अपितु तत्रापि प्रातिपदिकानाञ्च क्रियापदानां ज्ञानं अपि आवश्यकं दृश्यते । पदम् नाम शब्दः इति । यः प्रत्ययेन सह मिलित्वा श्लिष्ट रूपेण स्फुटः भवति । पद ज्ञानेन अयं लोकः प्रकशवान् भाति अन्यथा तु ‘इदमन्धतमः लोकं...’ इति कविः दण्डी ।

* संदर्भ ग्रन्थाः

१. तिङन्तार्णवतरणिः	चौखम्भा वाराणसी
२. संस्कृत व्याकरणशास्त्र लघु इतिहास	अहमदाबाद
३. सिद्धान्त कौमुदी	चौखम्भा वाराणसी
४. कौमुदी चन्द्रिका	चौखम्भा वाराणसी
५. सिद्धान्त कौमुदी रत्नप्रभा हिन्दीव्याख्या	चौखम्भा वाराणसी

‘મારી ચંપાનો વર’ અને ‘વડુ’- ટૂંકી વાર્તાની તુલનાત્મક સમાલોચના

4

પ્રા. ડૉ. કૌશી મહેન્દ્રસિંહ ચાવડા

B.A. , M. A. , NET, PH. D.

ગુજરાતીના આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

શ્રી યુનિલલ હિમતભાઈ ભીલ સરકારી વિનયન અને વાણિજ્ય કોલેજ, નસવાડી,
તા. નસવાડી, જિ. છોટાઉદેપુર .

લગભગ ઈ. 1934 માં રચાયેલી ‘મારી ચંપાનો વર’ ટૂંકી વાર્તા ઉમાશંકર જોશીનાં પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ ‘શ્રાવણી મેળો’માં સંપાદિત થઈ છે. સાહિત્યરસિકો અને વિવેચકોને આ વાર્તા હમેશાં આકર્ષતી રહી છે. આથી વિભિન્ન શ્રેષ્ઠ ટૂંકી વાર્તાનાં પુસ્તકોમાં એ સંપાદિત થતી રહી છે અને એના વિશે વિવેચન પણ ઘણું થયું છે. મેં જુદાં દ્રષ્ટિકોણથી આ વાર્તાનો અભ્યાસ અહીં રજૂ કર્યો છે. શિરીષ પંચાલે ભિન્ન – ભિન્ન ભાષા અને દેશની વાર્તાઓનો અનુવાદ ‘ચાચાવર’ ભાગ – 1, 2 પ્રગટ કર્યો છે. એમાં ભાગ – 2 માં જિયોવાન્ની વર્ગા નામનાં સર્જકની ‘વડુ’ નામની વિદેશી વાર્તા પ્રાપ્ત થાય છે. ‘મારી ચંપાનો વર’ અને ‘વડુ’ ઉભયમાં જોવા મળતું વાર્તાતત્ત્વનું બાહ્ય સાદ્રશ્ય અને આંતરિક ભિન્નતાએ મને તેમનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવા પ્રેરી છે.

‘મારી ચંપાનો વર’નું સંક્ષિપ્ત કથાવસ્તુ આ મુજબ છે : સ્વરૂપવાન યુવાન લક્ષ્મી સહુ કોઈનું આકર્ષણ કરતી. બે વર્ષના લગ્નજીવન બાદ ભરયુવાનીમાં વિધવા બની. ચાર મહિનાની દિકરી ચંપાને એકલ પંડે ઉછેરી મોટી કરી. “હું લક્ષ્મી નથી, ચંપાની બા છું.” એમ કહી પોતાનાં અસ્તિત્વને દીકરી પાછળ ઓગાળી દઈ ચંપાની બેનમૂન બા બની રહી. પ્રખર વૈધવ્યે રૂપરૂપનો અંબાર લક્ષ્મી કૂબડી બનતી ગઈ. ચંપા પંદર – સોળ વર્ષની પરણવાલાયક થતાં લક્ષ્મી ચંપાના વરની શોધમાં પડી. પોતાની સખી ગૌરીના મૃત્યુ પછી વિધુર બનેલા પૂનમલાલ સાથે ચંપાને સમજાવી, પટાવી પરણાવી. ગૌરીની સતત વાત કરીને, અનેક કામનાં કારણ બતાવીને એ પૂનમલાલને પોતાની પાસેને પાસે રાખવા પ્રયત્ન કરતી. લક્ષ્મીએ ભૂતકાળની એક ઘટના કહીને પૂનમલાલને વશ કરી લીધો. ભૂતકાળની એ ઘટના તો એક બહાનું હતું. પણ સાચું તો બન્નેને અરસપરસનું આકર્ષણ હતું. કૂબડી લક્ષ્મી ચંપાનાં લગ્ન પછી પાછી રૂપરૂપનો અંબાર બની. ચંપા પોતાની બાનાં પોતાનાં પ્રત્યે બદલાયેલા વલન અને ખીલી ઉઠેલા રૂપથી હિજરાતી. ચંપા સગર્ભા બની હતી. એવામાં પૂનમલાલ એકાએક બિમાર પડ્યાં. પૂનમલાલની માંદગીની જાણ થતાં લક્ષ્મી દીકરીનાં સાસરે દોડી ગઈ અને પૂનમલાલની સારવારમાં ગૂંથાઈ. ચંપાને પતિની સારવાર કરવા દેતી નહીં. ચંપા મનોમન પોતાની મા પર શાપ વરસાવતી. પૂનમલાલનું મૃત્યુ થયું. “લક્ષ્મી બીજી વાર રાંડી.” લક્ષ્મી રડી, રડીને મૃત્યુ પામી. લોકો લક્ષ્મીનાં વખાણ કરતાં થાકતા નહીં. ચંપા મૂંગીમૂંગી આ બધું સાંભળતી અને મનોમન દુઃખથી સમસમી રહેતી. એને દીકરી અવતરી. દીકરી મોટી થતી ગઈને ચંપાને પ્રસન્નતાના વાતાવરણમાં લાવતી ગઈ. “અને ચંપા, બાનું વેર લેવા જાણે, બમણા વહાલથી દીકરીને ઉછેરતી રહી.”

જિયોવાન્ની વર્ગાની ‘વડુ’ વાર્તાનું કથાવસ્તુ આ મુજબ છે : એક ગામમાં કામી, ફૂર, નાસ્તિક સ્ત્રી રહેતી હતી. ગામડામાં બધા એને ધિક્કરતા અને એને વડુ કહેતા. એનું નામ પિના હતું. એ પુરુષો પર પોતાનું કામન કરતી. એને એક દીકરી હતી મારિચિયા. એ ભલી હતી પણ એ પિનાની દીકરી હોવાથી એની સાથે પરણવા કોઈ તૈયાર ન હતું. એક દિવસ લશ્કરમાંથી એક દેખાવડો યુવાન એ ગામમાં રહેવા આવ્યો. તેનું નામ નાન્ની. વડુ (પિના) તેના

પ્રેમમાં પડી. “પ્રેમ એટલે માત્ર હૃદયનો નહીં – લોહી માંસનો પ્રેમ.” બન્ને ખેતરમાં સાથે – સાથે કામ કરતાં. એક વાર વડુ (પિના) એ નાજીને કહી દીધું, “મને તો બસ તારી ભૂખ છે.” પણ આ સાંભળીને નાજીએ પોતાના હૃદયની વાત વડુ (પિના) પાસે મૂકી કે એ તેની દીકરી મારિચ્ચિયાને પસંદ કરે છે. વડુ આ સાંભળી વ્યગ્ર બની. થોડા દિવસો બાદ નાજી સાથે પોતાની દીકરીને પરણાવવા તૈયાર થઈ. અને કરીયાવર રૂપે પોતાની બધી મિલકત, ઘર પણ આપવા તૈયાર થઈ. પોતે તો ઘરનાં રસોડાના ખૂણામાં પડી રહેશે એમ કહ્યું. મારિચ્ચિયાને નાજી જરાય ગમતો ન હતો. પણ તેની માએ મારિચ્ચિયાને મારી નાખવાની ધમકી આપી નાજી સાથે બળજબરીથી પરણાવી. નાજી અને મારિચ્ચિયાને બાળકો પણ થયા. મારિચ્ચિયા છોકરાંઓને ઉછેરવા ઘરે રહેતી અને તેની મા ખેતરોમાં બીજા પુરુષોની સાથે કામ કરવા જતી. ગ્રીષ્મમાં સામાન્ય રીતે કોઈ બહાર નીકળે નહીં તેવા સમયે પણ વડુ (પિના) ખેતરોમાં ભટકતી. એક વાર ખેતરને શેઢે સૂતેલા નાજી પાસે એ ગળાને ટાઢક થાય એવા દારૂ લઈ જઈ પહોંચી. નાજીએ એનો તિરસ્કાર કર્યો અને ત્યાંથી ચાલ્યાં જવા કહ્યું. પાછું કદી એ સ્થાને ના આવવા કહ્યું. પણ વડુ (પિના) વારંવાર ત્યાં આવતી. ધીમે – ધીમે નાજીને પણ એ ગમવા માંડ્યું. એ મોઢેથી તો એમ બોલતો કે “ચાલી જા, ચાલી જા. ફરી કદી ઘાસ કાપવાની જગ્યાએ આવતી નહીં.” પણ ઊલટું જ્યારે વડુ (પિના) મોડી પડતી ત્યારે એ એની આતુરતાથી રાહ જોતો. મારિચ્ચિયા રાત-દિવસ રડતી. જ્યારે પિના ખેતરોથી પાછી આવતી ત્યારે, “દીકરીની આંખો પણ યુવાન વડુની જેમ આંસુથી અને ઈર્ષ્યાથી ભડભડ થતી હતી.” એ પોતાની માને ભાંડતી, પોલીસમાં ફરીયાદ કરવાની ધમકી આપતી. પણ વડુ (પિના) ધમકીને વશ ના થઈ. મારિચ્ચિયા હવે પોતાનાં પતિને પ્રેમ કરતી હતી. એને પોલીસમાં ફરીયાદ કરી. પોલીસે નાજીને બોલાવ્યો અને જેલમાં ધકેલી દેવાની ધમકી આપી. નાજીએ રડતાં રડતાં પોતાની લાચારી જણાવી “હું લલચાઉં છું, નરકમાં ધસવા લલચાઉં છું.” પોલીસને પગે પડી પોતાને જેલમાં ધકેલવા કરગરવા લાગ્યો કે જેથી વડુ (પિના) નાં મોહપાશમાંથી છૂટી શકે. વડુ (પિના) એ તો પોલીસને પોતે રસોડાનો ખૂણો છોડી નહીં જાય એમ સ્પષ્ટ જણાવી દીધું. થોડા દિવસ પછી નાજીને કોઈ ખચ્ચરે છાતીમાં લાત મારી અને એ મરવા પડ્યો. જો વડુ (પિના) એ ઘરમાં રહેતી હોય તો પાદરીએ ઈશ્વરનો પ્રસાદ આપવાની ના પાડી દીધી. વડુ (પિના) ઘર છોડીને જતી રહી. પછી નાજીએ લોકો સમક્ષ પિના સાથે પોતે અનૈતિક સંબંધ બાંધ્યા હોવાનાં પાપની કબૂલાત કરી અને પશ્ચાતાપનાં આંસુ વહાવ્યાં. નાજી મોતનાં મુખમાંથી ઉગરી ગયો, જીવી ગયો. એટલે ફરી વડુ (પિના) તેની પાસે આવી અને તેના શરીર અને મનને લલચાવવા લાગી. નાજીએ વડુને પોતાનો પીછો છોડવા વિનંતી કરી. વડુની મેલી નજરમાંથી બચવા અનેક ઉપાય કરી જોયા, તેને વડુ (પિના) પાસે આવશે તો મારી નાખશે એવી ધમકી પણ આપી. તેમ છતાં બધું વ્યર્થ નીવડ્યું. નાજી ફરી વડુની મેલી નજરને વશ થયો. મોતની ધમકીથી પણ તે ના ડરી. એક વાર ખેતરમાં કામ કરતાં નાજીએ વડુને દૂરથી પોતાની પાસે આવતી જોઈ. કુહાડી લઈ વડુ (પિના) ને મારવા નાજી આગળ ધસ્યો. નજીક આવેલી વડુને એ મારી ના શક્યો અને પોતે જ લથડી પડતા બોલ્યો, “હલકટ કંઈની !”

બન્ને વાર્તામાં કથા – બીજ કે વાર્તાત્વ એક સમાન છે. પતિથી વિખૂટી પડેલી નાયિકાને એક દીકરી છે. દીકરી પરણવા લાયક થતાં નાયિકા પોતાનાં પસંદગીનાં પુરુષ સાથે એના લગ્ન કરાવે છે. નાયિકા જમાઈ સાથે પોતે સાસુ હોવા છતાં અવૈધ સંબંધ બાંધે છે. દીકરી પોતાનાં દામ્પત્યસુખમાં ભાગ પડાવનાર માની કુટીલતાથી સમસમી રહે છે, પણ તેને પોતે રોકી શકતી નથી.

બન્ને વાર્તાકારો કથાસામગ્રી સાથે થોડું ભિન્ન પ્રકારે કામ પાર પાડે છે. ‘મારી ચંપાનો વર’માં નાયિકા લક્ષ્મી વિધવા બની પતિથી વિખૂટી પડી છે. જ્યારે ‘વરુ’માં નાયિકા પિનાનાં પતિનો કોઈ ઉલ્લેખ જ નથી. ઉમાશંકર જોશીએ લક્ષ્મીનાં રૂપનું જુદી-જુદી ભાવસ્થિતિમાં વર્ણન આપ્યું છે. વાર્તાનાં આરંભે લક્ષ્મી તો રૂપરૂપનો અંબાર, સહુને આકર્ષણ કરનારી આલેખાઈ છે. ગામની સ્ત્રી રામી તો વિધવા બનેલી લક્ષ્મીને કહે છે પણ ખરી કે “તારો ઘણી તો ફૂટ્યા કપાળનો હશે તો કાળનો કોળિયો થઈ ગયો.” વિધવા લક્ષ્મી પોતાના સુખનું આત્મવિલોપન કરી માત્ર પોતાની દીકરી ચંપા માટે જ જીવવા માંડી. રૂપરૂપનો અંબાર લક્ષ્મી ધીમે-ધીમે ફૂલડી બની. પણ દીકરીનાં પૂનમલાલ સાથે લગ્ન કર્યા બાદ એનું રૂપ નવચૌવનાની જેમ ખીલવા માંડ્યું. ચંપાને પ્રસુતિ માટે પિયર લેવા ગયેલી લક્ષ્મીને ચંપાએ ઘણાં દિવસે જોઈ. “ફિક્કી માંદલી આંખોથી ચંપા પોતાનું રૂપ માએ ચોરી લીધું હોય એમ એની ભલક સામે જોઈ રહી.” વાર્તાનાં અંત ભાગમાં પૂનમલાલનાં અવસાન બાદ લક્ષ્મી ખાધા, પીધા, આરામ લીધા વિના માત્ર રડી-રડીને પોતાની જિંદગી ટૂંકાવે છે. આમ, ઉમાશંકર જોશીએ નાયિકાની મનોસ્થિતિ પ્રમાણે એના રૂપમાં થયેલાં ફેરફારને વાર્તામાં સરસ વર્ણવ્યાં છે.

‘વરુ’ વાર્તામાં નાયિકા પિનાનું પાત્ર હિંસક પ્રાણી વરુ જેવું આલેખાયું છે. સમગ્ર વાર્તામાં જ્યાં-જ્યાં એનું વર્ણન મળે છે એ કુરૂપ જ છે. હિંસક વરુની જેમએ પોતાની મોટી મોટી કાળી આંખોથી શિકારને વશ કરી પછી પોતાની કામ-વાસનાનો કોળિયો કરે છે. આ વાર્તામાં નાયિકાનાં નામથી ઉલ્લેખ ઓછો છે અને એનાં સ્થાને ‘વરુ’ તરીકે જ તેનો ઉલ્લેખ વારંવાર થયો છે. વાર્તાનું શીર્ષક, નાયિકાનો ‘વરુ’ તરીકેનો વારંવાર ઉલ્લેખ, તેના પાશવી પ્રેમનું વર્ણન-એ બધાં દ્વારા સર્જક સંસ્કૃતિ પર આધારિત સમાજમાં પણ મનુષ્યમાં અંદરખાને પ્રકૃતિ પર આધારિત પ્રાણીઓ જેવી વૃત્તિ રહેલી હોવાનું સૂચવી આપે છે.

ઉમાશંકર જોશીની વાર્તામાં લક્ષ્મી મૃત્યુ પામે છે ત્યાં સુધી સહુની દ્રષ્ટિએ ચંપાની બેનમૂન બા જ રહે છે. લોકો લક્ષ્મીના વખાણ કરતાં થાકતા નથી. પણ જિયોવાન્ની વર્ગાની વાર્તામાં પિના જીવીત રહે છે. લોકો તેને ધિક્કારે છે, તેનો ગર્ભાંત ભય પણ સહુ અનુભવે છે.

‘મારી ચંપાનો વર’માં સર્જકે લક્ષ્મીનું વિલક્ષણ પાત્ર સર્જ્યું છે. એના મનની ગતિ અકળ છે, વિરલ છે. લક્ષ્મીના દેખાડવાના અને ચાવવાના દાંત જુદાં છે. આમ તો એ ચંપાની બા છે પણ ખરેખર તો ચંપા એની બા બને છે. ચંપાનો પતિ લક્ષ્મી પોતાનાં દ્રષ્ટિકોણથી શોધે છે. પોતાની સખી ગૌરીના મૃત્યુ પછી વિધુર પૂનમલાલ સાથે ચંપાને પરણવા સમજાવતા લક્ષ્મી કહે છે, “પણ હું તો નાના નાના અણઘડ જવાનિયાઓથી ત્રાસું છું. પેલી ગૌરીનો વર હમણાં રાંડયો, એ ઠરેલ છે, આબરુદાર છે, દુનિયા ભમેલો માણસ છે, ને પૈસાપાત્ર પણ છે.” ચંપાનાં લગ્નની સાથે-સાથે એનાં પણ લગ્ન થયાં હોય એમ અનુભવે છે. ચંપાનો વર લક્ષ્મીનો વર બની રહે છે. આથી તો સર્જકે વાર્તાનાં અંતભાગમાં પૂનમલાલનાં અવસાન બાદ માર્મિક રીતે “લક્ષ્મી બીજી વાર રાંડી” એમ કહ્યું છે.

‘વરુ’માં પિનાની કામ-વાસના સર્જકે પ્રકૃતિ વર્ણન દ્વારા રજૂ કરી છે. જેમકે, “જૂન મહિનામાં મેદાનોની છેક અંદર તમે ફરતા હો અને જેવી તરસ લાગે એવી તરસ તેને અત્યારે લાગી હતી.”

બન્ને વાર્તામાં નાયિકા પોતાની દીકરીનાં ભોગે પોતાનું સુખ શોધે છે. ‘મારી ચંપાનો વર’માં દીકરીને સમજાવી, પટાવીને લગ્ન કરાવે છે, તો ‘વરુ’માં મારી નાખવાની ધમકી આપી દીકરીને નાજી સાથે પરણાવે છે. ચંપા અને મારિચિયાને પોતાની માની કુટીલતા સમજાય છે ત્યારે એ દુઃખથી સમસમી ઊઠે છે. ‘મારી ચંપાનો વર’માં ચંપા મનોમન શાપ આપે છે, પણ ‘વરુ’માં તો મારિચિયા પોતાની માનો પ્રત્યક્ષ વિરોધ કરી આક્રોશ પ્રગટ કરે છે.

“હલકટ ચોટ્ટી” જેવા શબ્દો મા માટે પ્રયોજે છે. પોલીસમાં ફરીયાદ કરવાની ધમકી આપે છે. તેની મા પિના એ વાતને ગણકારતી નથી ત્યારે મારિચિયા ખરેખર પોલીસ સ્ટેશન પહોંચી નાજી અને પિના વિરુદ્ધ ફરીયાદ લખાવે છે. ચંપા અને મારિચિયા બન્ને લગ્ન બાદ પોતાનાં પતિને પ્રેમ કરે છે અને તેને કોઈની સાથે વહેંચવા કે ગુમાવવા માંગતી નથી. પણ બન્નેમાંથી એક પણ પતિને પોતાની માની વિમુખ કરી શકતી નથી.

‘મારી ચંપાનો વર’માં અંતે મૂકાયેલું વાક્ય – “ચંપા બાનું વેર લેવા જાણે, બમણા વહાલથી દીકરીને ઉછેરતી રહી.” આ માર્મિક વાક્ય ઘણું સૂચવી દે છે. નાયિકા લક્ષ્મી માત્ર ચંપાને જન્મ નથી આપતી. વેરની પરંપરાને પણ જન્મ આપે છે. ‘વરુ’માં મારિચિયા પોતાનાં દામ્પત્યસુખમાં ભાગ પડાવનાર માની કુટિલતાથી દુઃખી થઈ રાતદિવસ રડતી રહેતી એમ કહી સર્જક લખે છે – “જ્યારે જ્યારે તે (પિના) ખેતરોમાંથી મૂંગામૂંગા અને ફિક્કે ચહેરે આવતી ત્યારે દીકરીની આંખો પણ યુવાન વરુની જેમ આંસુથી અને ઈર્ષ્યાથી ભડભડ થતી હતી.” અહીં જિયોવાન્ની વર્ગાએ પણ ગર્ભીતપણે વેરની પરંપરા વિસ્તરતી સૂચવી છે.

બન્ને વાર્તાઓનો ઉત્તરાર્ધ ભિન્ન છે. ‘મારી ચંપાનો વર’માં જમાઈ પૂનમલાલનો સર્જકે ખપ પૂરતો ઉપયોગ કર્યો છે. વાર્તાનાં ઉત્તરાર્ધમાં એ બિમાર પડી અંતે મૃત્યુ પામે છે અને એની પાછળ લક્ષ્મી પણ મૃત્યુને ભેટે છે. ‘વરુ’માં નાજી ખચ્ચરની લાતથી ઘાયલ થાય છે, મૃત્યુની સમીપ પહોંચી જાય છે. લક્ષ્મીની જેમ પિના જમાઈની સારવારમાં રોકાતી નથી. નાજી માટે ઈશ્વરનો પ્રસાદ મોકલવાની પિનાનાં કારણે પાદરી ના પાડે છે. આથી પિના ઘર છોડીને ચાલી જાય છે. મૃત્યુની સમીપ પહોંચેલો નાજી સાસુ સાથેનાં પોતાનાં અવૈધ સંબંધોની લોકો સમક્ષ કબુલાત કરી પશ્ચાતાપનાં આંસુ સારે છે. પણ નાજી મૃત્યુનાં મુખમાંથી ઉગરી ગયા બાદ પિના પાછી ફરે છે. નાજી પિનાથી બચવા ઘણાં પ્રયાસ કરી જુએ છે પણ એ ફરી પિના – વરુનાં પાશવી પ્રેમનાં પંજામાં સપડાય છે.

ઉમાશંકર જોશી ‘મારી ચંપાનો વર’માં લક્ષ્મીનાં પાત્ર દ્વારા માનવ મનની સંકુલતા આકૃત કરવા પ્રયત્ન કરે છે, તો જિયોવાન્ની વર્ગા ‘વરુ’માં પિનાનાં પાત્ર દ્વારા મનુષ્યમાં રહેલી પાશવી વૃત્તિ અને નાજીનાં પાત્ર દ્વારા મનુષ્ય મનની નબળાઈ પ્રગટ કરવા પ્રયત્ન કરે છે.

સાસુ અને જમાઈ વચ્ચેનાં અવૈધ સંબંધો આલેખતી આ બન્ને વાર્તાઓ સમાજની આવૃત વાસ્તવિકતા પ્રગટ કરે છે. બન્ને વાર્તાઓ સંદર્ભે એક વાત ખાસ નોંધપાત્ર છે કે બન્ને વાર્તામાં કયાંય સુરુચિનો ભંગ થતો નથી.

‘મારી ચંપાનો વર’માં સમાજનો બહિષ્કાર કે તેની સામે બળવો કર્યા વિના લક્ષ્મી માઝા જાળવીને સમાજને શાન્ત રાખે છે ને ચંપાનો વર ચોરી લે છે. સમાજે નક્કી કરેલા માળખામાં રહીને પોતાનું સુખ શોધી લે છે. ‘વરુ’માં પિના પહેલા તો સીધે – સીધી માંગણી કરી નાજીને મેળવવા ઈચ્છે છે પણ એમાં નિષ્ફળ નીવળતા એ પોતાની દીકરીને નાજી સાથે બળજબરીથી પરણાવી, નાજી સાથે સંપર્કમાં રહી એને વશ કરે છે. પિનાને સમાજની કંઈ પડી નથી, સમાજનો કોઈ ડર નથી. એ જે કરે છે એ ઉઘાડે છોગ કરે છે.

ઉમાશંકર જોશીની વાર્તામાં સમાજ અગત્યનું ઘટક બનીને આવે છે. સર્જકે સમાજનાં લોકોની ઉક્તિઓ વચ્ચે – વચ્ચે કેટલાંક પ્રસંગે મૂકી છે અને એ દ્વારા સમાજના લોકોનો બાહ્ય દેખાડો, લોકમત, લોકમાન્યતા, લોકમાનસ રજૂ કર્યા છે. ક્યારેક તો આ લોકોક્તિ દ્વારા સર્જકે કથન (કથાને આગળ વધારવાનું) કાર્ય પણ કર્યું છે.

સર્વજ્ઞ કથનકેન્દ્રનો ઉપયોગ બન્ને વાર્તાઓમાં થયો છે. ‘મારી ચંપાનો વર’માં ભાષાશૈલી – ગદ્યશૈલી માર્મિક, મુલાયમ, સંયમી છે. ‘વરુ’ વાર્તા મૂળ વિદેશી કોઈક ભાષામાં રચાઈ હતી. તેનો અંગ્રેજીમાં અને અંગ્રેજીમાંથી ગુજરાતીમાં કરેલા અનુવાદને ધ્યાનમાં રાખી આ અભ્યાસ કર્યો છે. આથી ‘વરુ’ વાર્તાના ગુજરાતી અનુવાદને

ધ્યાનમાં રાખી વાત કરીએ તો એની ભાષાશૈલી – ગદ્યશૈલી વર્ણનાત્મક, વસ્તુલક્ષી, માર્મિક, સંયમી છે, એમ કહી શકાય.

મનોવૈજ્ઞાનિક નિરૂપણ અને આવૃત્ત સામાજિક વાસ્તવ આલેખતી આ બન્ને કૃતિઓ – બે રાષ્ટ્ર, પરંપરા, સંસ્કૃતિ, ભાષા, સર્જકોની વિલક્ષણ કૃતિઓ છે. બન્ને ટૂંકી વાર્તાઓનો કરેલો આ તુલનાત્મક અભ્યાસ સાહિત્યના આસ્વાદમાં નવું પરિમાણ ઉમેરશે એવી અપેક્ષા છે.

સંદર્ભગ્રંથો :-

1. ‘ગુજરાતી વાર્તાસંયય’ : 1, સંપાદક :- જયંત પારેખ અને શિરીષ પંચાલ, પ્રથમ આવૃત્તિ : 1999, પ્રકાશન :- ગુજરાતી વિભાગ, મુંબઈ યુનિવર્સિટી, મુંબઈ; ‘મારી ચંપાનો વર’, લેખક :- ઉમાશંકર જોશી, પૃષ્ઠ 88 થી 99,
2. ‘યાયાવર’ ભાગ – 2, અનુવાદક :- શિરીષ પંચાલ, પ્રથમ આવૃત્તિ : એપ્રિલ 1997, પ્રકાશન :- પાર્થ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ; ‘વરુ’, લેખક :- જિયોવાન્ની વર્ગા, પૃષ્ઠ 236 થી 241.

Creative Writing: Existence of creative and Processes of development

Pareshkumar Jitendrabhai Joshi

5

Assistant Professor of statistics

Shri Chunilal Himmatbhai Bhil Government Arts and Commerce College ,

Naswadi District : Chhotaudepur

Principal, Government B.Ed. College, Naswadi District: Chhotaudepur

Introduction:-

In Indian Culture hasfourteen Vidhya (Study Matter) and sixty four arts. The Goddess of arts, studies, literature, intellectual is Sarasvati Devi. Sarasvati Devi is in the infinite form. ThisDevi helps human in form of intellect.

Every human brain has variety in the form of Sarasvati like:

- (1)Mind
- (2) intellect
- (3) memory
- (4) critical reasoning
- (5) Emotion
- (6) discrimination
- (7) creativity

Theme development:-

In practice we can't separate above elements in our daily life. Our brain work consciously or unconsciously with all seven elements. Human observes, listens and copying everything from childhood.

He tries to keep all this in his memory and to develop it all the stages of the life. A child creates new words, new sentences and tries to explain in the form of speech. His mother, father and teacher guide him to convert in the form of letters or education. This basic skill is hidden in his brain. The education is a processes to draw out all hidden skill in certain shape. The child draw some lines in haphazard manner at his initial stage. After some development

of age all this skill is developing. Essay writing, Drawing, Poem, science, technology, story writing etc. are developed form of the creativity. All skills are useful to us for creativity purpose .For illustration we arranged competition like essaywriting or drawing in 1000 students of standard first (cohort) , 100 of them can perform well in creativity and other 50 perform but not well. Now we can say that 100 student has(natural) talent and 50 are in developing stage.150 out of 1000 means only 1.5% has creativity on the basis of statistics. The problem of the education is to score more students with creativity now. Teachers have to set target for 5% for next 1 year,10% for 2 year,.....so on. To achieve goal what type of education should be given to this cohorts, so

We can draw more talent from students.

Some set of thinking, instructions and activities is very useful to develop seven elements.

Now here is the exercise/activity for development of some elements

(1) Development of memory: - Make different group of students and select leader.

Try to identify group with name of fruits or flowers or great mans or books in 1 st round.Now talk on other topic and after sometime ask name of the group. This processes leads them to data-collection after some year. Data collection means identification, addresses, relation, friendship, sports. Most of person is unconscious about other's name, date, cloth, colours etc. Memory is combination of consciousness of vision, listen, and dimension. The elocution, essaywriting, memory game is important factor for development. Statistics means data collection, analysis, conclusion is the perfect result of this element and useful for planning creativity. IN creative writing requirement of word collection is essential in mind or way to reach source is basic need.

(2) Critical Reasoning:-making and evaluating arguments, formulating a plan of action.To make a decision what to do or not to do, what is action and what will be reaction. All this creativity is used in making story, writing story, poems on the basis of CR .Logic is very useful for development of creativity. IN the world of image, some logic is necessary For example "Fish are flying in the sky, Home is tree, man can run like chittah, Lion is eating grasswhat will be the next situation?

(3) Emotion: - Emotion is natural and fundamental of creativity. Why and when laugh, cry, anger, anxiety, calm, love is the part of life. Human try to focus in the form of music, poem, interest and sports. Two sides of emotions are (1) negative: - cry, anger, disappointment, lose heart, despair, failure..... (2) Positive: -smile, laugh, calm, peace, patient, hope, successes, faith

As possible as negativity should be minimised for creative writer, try to maximise positivity. Someone said that all creations come from imperfectness, but I observe that some creation comes from perfectness in Indian Sanskrit Literature “ Auom purna madam” I am perfect because creator of this world is the perfect and I am son of god so am perfect, my goal is to become perfect man. Journey of imperfect to perfect is development in spiritual sense. A journey of becoming perfect from imperfect in skill, talent, creativity, intellectual gives development of creative writing.

All literature should be written in such a way that leads to hope, development, successes. In “Shrimad Bhagwat Gita “Shri Krishna provide same type of creative literature to Arjun. Literature from perfectness is also available in Sanskrit stotra.

(4) Discrimination: - Our brain has power to classify, analyse every situation and conditions. Human eye can discriminate seven colours, living and non-living, combination, all can convert in the form of word. Our skin has sense to experience hot, cold, smooth..... Describe all experience and observation in terms of word is creative writing. Throw your best experience, write best moments of life, good moments of friendships, relations and love will reflect in creative writing. Nature is our real teacher, Music from stream, Lively and dynamic river, strong and stable mountains, Broad heart Sea, Nature leads to creativity but we have to develop some vision for this.

(5) Creativity: - Creativity can be developed from lively, hope, positive thinking. Creativity is innovation and work of making mankind. The god create trees and in every tree has different colours, A man can also create trees on drawing paper, computer, Animation. The god write story of every person, the author can write story of related person and god. The god has powerful music in Rain, wind, lightning, Dust devil. The musician can compose seven different elements.

Conclusion:-

The mind and intellect of all man have same in quantity but thinking quality and willpower of activity leads to creativity. For creative writing all material of dynamic

And applied positive philosophy is essential.

Development is regular and continuous processes still Education: means distribution of the best idea from one generation to second generation is necessary. Exercise and measurement for all eight elements should be developed with positive attitude using statistical tools.

—: કેન્દ્ર-રાજ્યના નાણાંકીય સંબંધો :—

6

ડૉ. હારુનભાઈ એ, મનસુરી

રાજ્યશાસ્ત્ર વિભાગ, મ્યુ.અર્બન આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ,

મહેસાણા

પ્રસ્તાવના :-

સમવાયતંત્રમાં કેન્દ્ર અને રાજ્ય બંને સ્તરની સરકારોને નાણાંની જરૂરિયાત હોય છે. સામાન્ય રીતે એવું કહેવાય છે કે અર્થ સિવાય ઉપાર્જન નથી. ભારતના બંધારણમાં કેન્દ્ર અને રાજ્યસરકારો વચ્ચે નાણાંકીય આવકની જુદીજુદી યાદીઓમાં સ્પષ્ટતા કરેલી જોવા મળે છે. ભારતમાં કેન્દ્ર-રાજ્યના નાણાંકીય સંબંધો અંગે બંધારણની કલમ 264 થી 290(A)ની જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. આમ છતાં ભારતમાં કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે નાણાંકીય સંઘર્ષો ચાલુ રહ્યા છે. “ સમવાયતંત્રી બંધારણોમાં નાણાંકીય આવકના વિભાગોને લઈને કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે મતભેદ અને સંઘર્ષો ઉત્પન્ન થવા સ્વાભાવિક છે.” ગજેન્દ્ર શુક્લ અનુસાર “ નાણાંકીય સંબંધોમાં પણ રાજકારણ અસર કરે છે. કેન્દ્રમાં જે પક્ષની રાજ્યમાં સરકાર હોય ત્યારે રાજ્યને સહેલાઈથી અનુદાન મળે છે. જ્યારે રાજ્યોની વિરુદ્ધ હોય તેવા પક્ષોની રાજ્યોમાં સરકાર હોય ત્યારે આ સરકારો કેન્દ્ર તેમને આર્થિક મદદમાં અન્યાય કરે છે. એમ ફરિયાદો કરે છે આ ફરિયાદોમાં તથ્ય પણ ક્યારેક હોય છે.”

કેન્દ્ર-રાજ્યના નાણાંકીય સંબંધો :-

ભારતમાં નાણાં મેળવવાનો એક મહત્વનો સ્ત્રોત કરવેરા ગણાય છે. જો કે બંધારણ અનુસાર પ્રજા પાસેથી કરવેરા દ્વારા નાણાં પ્રાપ્ત કરવા માટે ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓની સંમતિ જરૂરી ગણાય છે. કેન્દ્ર અને રાજ્યના કાયદાઓથી મેળવાતી તમામ આવક કલમ – 266 પ્રમાણે સ્થપાયેલા ભારતના સંચિતનિધિ તેમજ દરેક રાજ્યના સંચિતનિધિમાં પહેલા જમા થાય છે. વળી, આકસ્મિક નાણાંકીય જરૂરિયાતો માટે કેન્દ્ર અને રાજ્યકક્ષાએ કલમ 267 પ્રમાણેના આકસ્મિક કે સંકટનિધિઓ સ્થાપવામાં આવેલા છે. સંસદ કે વિધાનસભા કાયદાથી નકકી કરે તેટલી રકમો આ કોષમાં મૂકવામાં આવે છે જે રાષ્ટ્રપતિ અને રાજ્યપાલને આધિન રહે છે.

ભારતમાં કેન્દ્ર સરકારને આપવામાં આવેલા નાણાંકીય સાધનો નીચે પ્રમાણે છે. આવકવેરા, જકાતવેરા, તમાકુ અને તેના ઉત્પાદન પરનો કર, તાર-ટપાલ અને સંદેશાવ્યવહારના સાધનોની આવક, જાહેર યોજનાઓમાંથી પ્રાપ્ત થતી આવક, ચલણ અને ટંકશાળની આવક, રાષ્ટ્રીયકરણ કરેલ ઉદ્યોગોના નફાની આવક, કોર્પોરેશન કર વગેરે.

રાજ્ય સરકારોને આપવામાં આવેલા નાણાંકીય સાધનો નીચે મુજબ છે.

જમીન મહેસુલ, કૃષિ પરના આવક વેરાની આવક, જમીન અને વારસાવેરો, ધંધા રોજગારવેરા, મનોરંજન કર, સ્ટેમ્પવેરો, શિક્ષણવેરો, વિજળીવેરો, વાહનવેરો વગેરે.

આ ઉપરાંત ભારતના બંધારણમાં કેટલીક નાણાંકીય આવકોની વહેંચણી ત્રણ પ્રકારે કરેલી જોવા મળે છે.

(૧) અમુક કરવેરા કેન્દ્ર સરકાર નાખે છે અને ઉઘરાવે છે અને તેની આવક રાજ્યોને આપવામાં આવે છે. આવા કરોમાં ખેતીવાડી સિવાયની મિલ્કત પરનો વારસાવેરો, મૃત્યુવેરો, રેલ્વેની ટિકીટ અને નૂરવેરો, તમાકુ જેવી ચીજો પરની આબકારી જકાત, વર્તમાનપત્રો અને જાહેરખબર પરનો વેરો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

(૨) કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા નાખવામાં આવતા પણ રાજ્યો દ્વારા ઉઘરાવવામાં આવતા કરો જે રાજ્યોના ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે તેવા કરો આમાં દવા, સૌદર્યપ્રસાધનો પરનો કર, ટોયલેટની બનાવટો ઉપરની જકાત, વીમા પોલિસીઓ અને સ્ટેમ્પવેરો, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

(૩) કેન્દ્ર સરકાર દ્વારા નાખવામાં અને ઉઘરાવવામાં આવતા પરંતુ કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે હિસ્સામાં આવતા વેરા. આમાં આવકવેરા અને કેટલાક ઉત્પાદન કરનો સમાવેશ થાય છે.

આ ઉપરાંત, પણ ભારતીય બંધારણમાં કેન્દ્ર-રાજ્યો વચ્ચે અન્ય કેટલીક નાણાંકીય જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. કલમ 275 મુજબ રાજ્યોને વિકાસ તથા કલ્યાણરાજ્યની યોજનાઓ જેવી લાંબાગાળાની આવશ્યકતાઓ માટે નાણાં આપવાની કેન્દ્રની ફરજ છે. નાણાંપંચની ભલામણોને આધારે કેન્દ્ર એવી વધારાની તથા સહાયક ગ્રાન્ટ રાજ્યોને આપે છે. અનુસુચિત જાતિ અને જનજાતિઓના ઉત્કર્ષ માટે કેન્દ્રના આદેશથી ઘડાયેલી યોજનાઓ માટે પણ કેન્દ્ર રાજ્યોને ખાસ ગ્રાન્ટ આપે છે. કેન્દ્ર સરકાર એકમ રાજ્યોને લોન પણ આપે છે. બંધારણની કલમ 280 મુજબ ભારતના રાષ્ટ્રપતિ નાણાંપંચની પાંચ વર્ષની મુદત માટે રચના કરે છે. નાણાંપંચે કરેલી ભલામણોને આધારે દર વર્ષે સંસદ નક્કી કરે તે મુજબ રાજ્યોને નાણાંકીય વહેંચણી અને અનુદાન આપવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત, ભારતમાં આર્થિક વિકાસ માટે આયોજનપંચની રચના પણ કરવામાં આવી છે.

ઉપરોક્ત તમામ બાબતોનો અભ્યાસ કરતાં જોઈ શકાય છે કે કેન્દ્ર અને રાજ્યો બંનેના નાણાંકીય આવકના ક્ષેત્રો સ્પષ્ટ હોવા છતાં કેન્દ્રના નાણાંકીય ક્ષેત્રો ચડિયાતા જોવા મળે છે. રાજ્યશાસ્ત્રી પાયલી અનુસાર “વર્તમાન સમયમાં રાજ્યોની પાસે સીમિત સાધનો છે અને પોતાની વધારેમાં વધારે વિકાસ યોજનાઓ માટે તેમને કેન્દ્રની સહાયની જરૂરિયાત રહે છે આથી તેમણે કેન્દ્રના નેતૃત્વનો સ્વીકાર કરવો પડે છે અને ક્યારેક ક્યારેક કેન્દ્રના આદેશ આગળ ઝૂકવું પણ પડે છે.”

કેન્દ્ર અને રાજ્ય વચ્ચે નાણાંકીય સંઘર્ષના ક્ષેત્રો :-

ધારાકીય અને વહીવટી સંબંધોની જેમ નાણાંકીય આવકના ક્ષેત્રો અને સત્તા એકમ રાજ્યો કરતાં કેન્દ્ર સરકારને ઘણી વધારે મળી છે. પ્રખર ધારાશાસ્ત્રી નાની પાલખીવાળા લખે છે કે “ રાજ્યોની સતત વધતી જતી જવાબદારીઓ જોતાં કરવેરા અને આવકની વહેંચણી રાજ્યોને અન્યાયકર્તા છે અને તે કેન્દ્રની તરફેણમાં કરવામાં આવી છે તે બાબતમાં કોઈ ન્યાય બુદ્ધિવાળા અને તટસ્થ નિરીક્ષકના મનમાં કોઈ શંકા રહે તેમ નથી”⁷

દર વર્ષે નાણાંપંચે એકમ રાજ્યોને ફાળવેલા નાણાંમાં વધારો કર્યો હોવા છતાં આ નાણાં અપુરતાં છે જેને લીધે રાજ્યોએ કેન્દ્રની આર્થિક મદદ માટે મીટ માંડીને બેસવું પડે છે. કેન્દ્ર સરકારના ઓશિયાળાં બની રહેતાં રાજ્યોએ કેન્દ્ર પાસેથી ઉછીના લેવા પડતાં નાણાં તેમને વધુને વધુ દેવાદાર બનાવતાં રહ્યાં છે. ઘણીવાર આયોજનપંચની ભૂમિકાને લઈને પણ કેન્દ્ર -રાજ્ય વચ્ચે વિવાદોમાં વધારો થયો છે. આયોજનપંચ સમગ્ર દેશની યોજના ઘડે છે પણ દરેક રાજ્યોના પ્રશ્નો ભિન્ન ભિન્ન હોય છે. બંધારણ અનુસાર આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનું નિયમન કેન્દ્ર સરકારે કરવાનું છે. કેન્દ્ર સરકાર રાષ્ટ્રીય અને સ્થાનિક રાજ્યોના હિતોમાં સમન્વય સ્થાપિત કરવા ક્યારેક હસ્તક્ષેપ કરે છે અને અને કેન્દ્ર-રાજ્ય સરકારો વચ્ચે મતભેદ પેદા થાય છે.

સમાપન :-

ભારતમાં કેન્દ્ર-રાજ્યોની નાણાંકીય આવકના ક્ષેત્રોની બંધારણીય સ્પષ્ટતા હોવા છતાં નાણાંકીય આવકની બાબતમાં કેન્દ્ર સરકાર જ શક્તિશાળી છે અને એકમ રાજ્યોની સ્થિતિ ઘણી નબળી જોવા મળે છે જેને લીધે બંને સરકારો વચ્ચે નાણાંકીય સંઘર્ષ ચાલતો રહ્યો છે. આ સંઘર્ષો વધુ ના વિસ્તરે તે માટે વિચારવું ઘણું જરૂરી છે. ભારતમાં નિષ્ણાતોમાં એક એવી ચર્ચા જોર પકડતી થઈ છે કે ઉદ્યોગો અને વેપારની બાબતમાં રાજ્યોને પોતાની વાજબી સત્તાઓ ફરી પ્રાપ્ત થાય તે અત્યંત જરૂરી બાબત છે. રાષ્ટ્રીય હિત માટે જરૂરી હોય તે સિવાયના તમામ ઉદ્યોગો અને વેપાર રાજ્યોને સોંપી દેવા જોઈએ. એકમ રાજ્યો પોતાના પ્રદેશના નાગરિકો પર નાખી શકાય તેવા વેરા નાખવાનું કે વેરા વધારો કરવાનું રાખતા રહ્યા છે અને ફક્ત કેન્દ્ર પર નિર્ભર બનતા રહ્યા છે તે રાજ્યોની મર્યાદા તેમણે સુધારવી પડશે.

કેન્દ્ર-રાજ્યના નાણાંકીય સંબંધોના સંઘર્ષનો કાયમી ઉકેલ ‘કાયદાઓથી’ નહીં પરંતુ વ્યવહારુતા અને કેન્દ્રિય નેતૃત્વના રાજ્યો પ્રત્યે ‘હૃદયપલ્લટાનો ભાવ’ મહત્વનો સાબિત થઈ શકે. બીજી બાજુ રાજ્યોએ પણ એ વાત સ્વીકારવી પડશે કે સમગ્ર દેશના મહત્વના

ક્ષેત્રોની જવાબદારી કેન્દ્ર નિભાવે છે ત્યારે કેન્દ્રની આવકના સ્ત્રોત અને નાણાંકીય ક્ષેત્રો વધારે હોય તે સ્વાભાવિક છે. વળી, રાજ્યોએ એ વાત પણ સ્વીકારવી રહી કે બંધારણસભાના મહત્તમ સભ્યો કેન્દ્રને નાણાંકીય વધુ સત્તા અને નાણાંકીયક્ષેત્રો આપવાની બાબતમાં એકમતી ધરાવતા હતા. જો કે એકંદરે ભારતમાં કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે નાણાંકીયક્ષેત્ર સંઘર્ષ હોવા છતાં બંને વચ્ચે વિશેષ પ્રકારની સમાધાન વળી, ભારતમાં બંધારણીય અમલથી આજદિન સુધી નાણાંકીય કટોકટીનો અમલ કરવો પડ્યો નથી જે રાજ્યોની નાણાંકીય ક્ષેત્રોને કેન્દ્રસરકાર દ્વારા સચવાતાં રહ્યાં છે તે વાતની સાક્ષી ગણાવી શકાય.

—: સંદર્ભ ગ્રંથ :—

- (1) શુક્લ ગજેન્દ્ર : ભારતીય રાજકારણ પોપ્યુલર પ્રકાશન,
સુરત, પ્ર.આ. 2011 પેજ નં. – 107
- (2) શુક્લ ગજેન્દ્ર : ભારતીય રાજકારણ પોપ્યુલર પ્રકાશન,
સુરત, પ્ર.આ. 2011 પેજ નં. – 108
- (3) Paylee U.M. : Constitutional Government in India
Asia 1977 Pg. No. 678
- (4) પાલખીવાલા એન.એ. : અમે ભારતના લોકો, નવજીવન પ્રકાશન, અમદાવાદ
પ્ર.આ. 1987 પેજ નં. – 216

ગાંધીયુગ દરમ્યાન ગુજરાતમાં થયેલ સત્યાગ્રહો નો સક્ષિપ્ત પરિચય

7

પ્રો. કૃપાબેન વી. ચૌધરી.

ઇતિહાસ વિભાગ

તોલાણી કોલેજ ઓફ આર્ટસ એન્ડ સાયન્સ

આદિપુર - કચ્છ.

સન. ૧૯૧૫માં દક્ષિણ આફ્રિકાથી આવ્યા બાદ ગાંધીજીએ તેમનું કાયમી થાણું અમદાવાદમાં નાખ્યું. ત્યારથી સન. ૧૯૪૮માં તેમના મૃત્યુ પર્યંતનો સમય ગાંધીયુગ તરીકે ઓળખાય છે. સન ૧૯૧૭માં તેમણે કોચરબમાં આશ્રમ સ્થાપ્યો ત્યારે હિંદના રાજકીય નકશા પર ગુજરાત ખાસ મહત્વનો પ્રદેશ ભાગ્યે જ ગણાતો હતો. તેમાંથી આજે ગુજરાત હિંદના નકશા પર શોભે એવું સ્થાન પામ્યું છે. તેનો શ્રેય પૂ. ગાંધીજી અને સરદારશ્રીને જાય છે. આપણા સાક્ષરવર્ષ સ્વ. આનંદશંકર ધ્રુવે યથાર્થ રીતે કહ્યું છે કે “આ નવો જમાનો ગાંધીજીનું બાળક છે.”

સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિરૂપી ધ્યેયસિધ્ધિ અંગે ૧૯૨૧-૨૨, ૧૯૩૦-૩૨ અને ૧૯૪૨ની ‘હિંદ છોડો’ ની ચળવળોનું તેમણે સંચાલન કર્યું અને લડતના સેનાની જેવા કે વીરમગામની જકાતબારી, અમદાવાદના મિલમજૂરોનો પ્રશ્ન, ખેડા અને બારડોલીના ખેડૂતોના પ્રશ્નો, બોરસદના બહારવટિયા અને શિક્ષાત્મક દંડનો પ્રશ્ન વગેરે બાબતો અંગે સરકારની જૂલમી નીતિનો અસહકારનાં શસ્ત્રો, દ્વારા તેમણે સામનો કર્યો હતો અને પ્રજાને વિજય અપાવ્યો હતો. તેમણે રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ગ્રામોદ્યોગ, દારૂબંધી, ખાદીકામ, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ, રાષ્ટ્રીયશિક્ષણ વગેરે પ્રવૃત્તિઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું અને આદિવાસીઓ, હરિજનો, સ્ત્રીકેળવણી અને સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યના પ્રશ્નો તરફ જનસમૂહનું લક્ષ દોરી સમાજમાં જાગૃતિ આણી.

સત્યાગ્રહ આશ્રમની સ્થાપના: -

ગાંધીજીએ દક્ષિણ આફ્રિકામાંથી આવ્યા બાદ ગુજરાતી ભાષા દ્વારા દેશની વધારેમાં વધારે સેવા કરવાના હેતુથી અમદાવાદમાં કોચરબમાં આવેલા મકાનમાં ‘સત્યાગ્રહ આશ્રમ’ ની ૧૯૧૭માં સ્થાપના કરી વસવાટની શરૂઆત કરી. આ આશ્રમમાં એક હરિજન કુટુંબ અને તામિલભાઈઓ પણ સાથે રહેતા હતા. આશ્રમજીવનમાં સાદગી, સ્વાશ્રય, સ્વચ્છતા અને શ્રમને સ્થાન અપાયું હતું. મૂતરડી, શૌચાલય વગેરેની સફાઈ પણ આશ્રમવાસીઓ કરતાં હતા. આશ્રમની સાથે રાષ્ટ્રીય શાળા પણ શરૂ કરાઈ હતી. આશ્રમનું સ્થળ ૧૯૧૮માં કોચરબથી સાબરમતી ખસેડવામાં આવ્યું હતું.

૧૯૨૧નો પ્રથમ દેશવ્યાપી સત્યાગ્રહ શરૂ કરતાં પહેલાં ગાંધીજીએ વીરમગામની જકાતબારી, અમદાવાદના મિલમજૂરોનો પ્રશ્ન અને ખેડાના મહેસૂલ વધારાના પ્રશ્નોનો ના ઉકેલ લાવવા ધ્યાન આપ્યું હતું.

વીરમગામની જકાતબારી:-

૧૯૧૭માં મુંબઈથી રાજકોટ જતા વઢવાણ સ્ટેશને મોતીલાલ દરજી ગાંધીજીને મળ્યા અને વીરમગામની જકાતબારીનો ત્રાસ દૂર કરવા તેમને વિનંતી કરી. ગાંધીજીએ પ્રથમ મુંબઈના ગવર્નરને મળીને આ કેસની વિગત સમજાવી પણ આ પ્રશ્ન મધ્યસ્થ સરકારના જકાત અને રેલ્વેખાતાને સ્પર્શતો હોઈને ગાંધીજીને વાઈસરોય લોર્ડ ચેમ્સફર્ડને જકાતબારીને કારણે પ્રજાને પડતી હાડમારીની વાત કરી. સૌરાષ્ટ્રના રાજવીઓએ પણ તે દૂર કરવા માંગણી કરી હતી. તેમનાં બંદરોના વિકાસ માટે આ જકાતબારી આવતી હોવાથી તે દૂર કરવાના પ્રયત્નો સફળ થયા. જો કે ૧૯૨૭માં તે ફરી શરૂ કરવામાં આવી હતી. સૌરાષ્ટ્રના બંદરોના વિકાસને કારણે મુંબઈ અને કરાંચીના વેપારને માંડી અસર થઈ હતી.

અમદાવાદના મિલમજૂરોનો પ્રશ્ન: -

જકાતબારીના પ્રશ્ન પછી ગાંધીજી સમક્ષ અમદાવાદના મિલમજૂરોનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો. પ્રથમ વિશ્વયુધ્ધને કારણે (૧૯૧૪-૧૮) અમદાવાદના મજૂરોએ પગાર વધારાની માંગણી કરી હતી, પણ તે અમાન્ય થતાં મિલમજૂરોએ સામાન્ય હડતાળ પાડી. અનસૂયાબેને ગાંધીજીના આ પ્રશ્નના નિકાલ માટે મદદ માંગી. ગાંધીજીએ મજૂરોની વધારે પગારની માંગણીની યોગ્યતા બાબત તપાસ કરી મજૂરોને પગાર મળતો હતો તે પૂરતો નથી એવો નિર્ણય લઈ ૩૫ ટકા પગાર વધારાની માંગણી મિલમાલિકો સમક્ષ મૂકી. મિલમાલિકો ૨૦ ટકાથી વધારે પગાર આપવા તૈયાર ન હતા, જ્યારે મજૂરોની ૫૦ ટકા પગારવધારાની માંગણી હતી. ગાંધીજીએ આ ઝઘડો પંચને સોંપવા માંગણી કરી. માલિકોએ પંચ નીમવાની માંગણી ગ્રાહ્ય રાખી; પણ થોડાક મજૂરોએ કરેલી હડતાલની કસૂર આગળ ધરી તેઓ ફરી બેઠા. ત્યારબાદ ગાંધીજીએ મજૂરોમાં આવેલી નબળાઈ જોઈને ઉપવાસ કરવા નિર્ણય કર્યો. આ નિર્ણય લાગુ ન હતો. અંતે આનંદશંકર ધ્રુવની લવાઈ સ્વીકારાઈ અને તેમણે મજૂરોની માંગણી વાજબી ઠરાવી અને પ્રથમ દિવસે ૩૫ ટકા, વધારો આપવાનો ચુકાદો આપ્યો. આ રીતે લવાઈ દ્વાદા ઔદ્યોગિક ઝઘડો પતાવવાની પ્રથા શરૂ થઈ.

ખેડા સત્યાગ્રહ :-

ખેડા જીલ્લામાં ૧૯૧૭માં અતિવૃષ્ટિને કારણે પાક ઓછો થયો હતો. છતાં અધિકારીઓ પાકની આનાવારી વધુ આંકી મહેસૂલ લેવા તકાદો કરવા લાગ્યા. વિક્કલભાઈ પટેલ તથા અન્ય આગેવાનોએ કલેક્ટર સમક્ષ રજૂઆત કરી પણ તેઓ નિષ્ફળ ગયા. પરિણામે ગાંધીજી અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની આગેવાની નીચે લોકોને સત્યાગ્રહ કરવાની ફરજ પડી. ગાંધીજીએ ચારાઆનાથી ઓછો પાક થયો હોય તો ત્યાં મહેસૂલ મુલતવી રાખવાની માંગણી કરી. સરકારી તંત્રે જીદ કરી. ધાકધમકીની નીતિ અપત્યાર કરી અને મહેસૂલની રકમ વસૂલ કરવા જત્રી શરૂ કરી. છેવટે સુખી ખેડૂતો મહેસૂલ ભરે તો ગરીબોનું મહેસૂલ બંધ રાખવાની શરતે સમાધાન થયું. આ લડતથી ખેડૂતોમાં જાગૃતિ આવી. લોકોની ત્યાગશક્તિની પરખ થઈ અને ગુજરાતમાં સત્યાગ્રહની જળ નંખાઈ. આ લડત દ્વારા વલ્લભભાઈ નેતા તરીકે બહાર આવ્યા અને તેમણે વકીલાત છોડી સેવાવ્રત સ્વીકાર્યું. ખેડાના સત્યાગ્રહના ખેડૂતોએ તેમનાં શાંત-સૌમ્ય ખમીરનાં દર્શન કરાવ્યાં અને અહિંસક શક્તિનું લોકોને પારખું કરાવ્યું.

રોલ્ટ એક્ટ સામે આંદોલન: -

પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધનો ૧૯૧૮માં અંત આવ્યો; પણ બ્રિટિશ સરકાર ભારતને સ્વશાશન આપ્યું નહિ અને ઉલટું રાજકીય ચળવળ દાબી એવા રોલ્ટ એક્ટ કાયદા જેવો કાળો કાયદો પસાર કરવા વિચાર્યું. ગાંધીજીએ આ કાયદાનો વિરોધ કરવા સત્યાગ્રહસભા સ્થાપી અને ઉપવાસ અને હડતાલથી આ લડતનો પ્રારંભ કર્યો. રોલ્ટ એક્ટ કાયદાના વિરોધમાં પંજાબમાં તોફાનો થયાં અને જલિયાવાલા બાગનો હત્યાકાંડ સર્જાયો. અમૃતસર તપાસ કરવા જતાં ગાંધીજીની સરકારે ધરપકડ કરી અને પરિણામે અમદાવાદ, વીરમગામ અને નડીયાદમાં સરકાર વિરોધી તોફાનો થયાં અને અમદાવાદના કલેક્ટરની સરકારી કચેરી બાળી નાખવામાં આવી. અને રેલવેના પાટાઓ ઉપેડી નખાવામાં આવ્યા. અને બે અધિકારીઓના ખૂન થયાં સરકારે તોફાનો અંગે નિડિયાદ , વીરમગામ અને અમદાવાદ વગેરેના લોકોનો દંડ કર્યો. ગાંધીજીએ આ તોફાનો માટે લોકોને ઠપકો આપ્યો અને પોતે ૭૨ કલાકના ઉપવાસ પર ઉતર્યા. ત્યારબાદ ૧૭મીએ મુંબઈ જઈને તેમણે રોલ્ટ એક્ટ સામેની લડત મુલતવી રાખી.

સત્યાગ્રહની લડત :-

પંજાબમાં જલિયાંવાલા બાગની કતલના પ્રકરણ ઉપરાંત ખિતાફતનો પ્રશ્ન દેશ સમક્ષ ઉપસ્થિત થયો હતો. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધમાં તુર્કિસ્તાનના સુલતાનની હાર થતા તેના તાબા નીચેનો પ્રદેશ ઇંગલેન્ડ, ફ્રાન્સ વગેરેએ વહેંચી લીધો. આથી મુસ્લિમોને આ વચનભંગ અને દગો થયો છે એમ લાગ્યું. આથી ગાંધીજી મુસ્લિમ દેશબાંધવોની

સાથે આ પ્રશ્ન અંગે મળ્યા અને સરકાર સાથે અસહકાર કરવાનો તેમણે નિર્ણય કર્યો. ગાંધીજીએ પોતે ખિતાબ અને બોઅર વિગ્રહમાં મદદ કરવાથી મળેલા ચંદો વાઇસરોયને મોકલી આપ્યા અને પહેલી ઓગસ્ટ ૧૯૨૧થી અસહકારની લડતનો પ્રારંભ કર્યો. પરદેશી માલ, સરકારી શિક્ષણ સંસ્થાઓ, અદાલતો, સરકારી નોકરીઓ અને ધારાસભાનો બહિષ્કાર પોકારવામાં આવ્યો. દારૂબંધી, અસ્પૃશ્યતાના નિવારણ અને ખાદીને અપનાવવા લોકોને અનુરોધ કર્યો. ૧૯૨૦ની નાગપુરની કોંગ્રેસની બેઠકમાં અસહકારનો ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો અને ત્યાર પછી ગાંધીજીની અસર દરબારી કે ઠકરાતી વર્ગ ઉપર પણ થઇ અને ઢસા ને રાયસાંકળીના દરબાર ગોપાળદાસે ગાદી ત્યાગ કર્યો. શિક્ષણની સંસ્થાઓના બહિષ્કારને કારણે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અને રાષ્ટ્રીયશાળાનો જન્મ થયો.

નાગપુર ઝંડા સત્યાગ્રહ અને બોરસદ સત્યાગ્રહ : -

૧૯૨૩માં નાગપુર સત્યાગ્રહ અને બોરસદ સત્યાગ્રહ બે મહત્ત્વનાં બનાવો બન્યા. નાગપુર ઝંડા સત્યાગ્રહમાં સરદારની આગેવાની નીચે ગુજરાતી સત્યાગ્રહીઓની લડત આપી ઝંડા ફરકાવવાનો અને સાથે સિવિલ લાઇન્સમાંથી ઝંડા સાથે સરઘસ કાઠવાની છૂટ માન્ય રાખવા સરકારને ફરજ પાડી. બોરસદ તાલુકામાં બાબર દેવા અને બહારવટિયાનો ત્રાસ હતો. પ્રજા આ બહારવટીયાને મદદ આપે છે એવો આરોપ મૂકીને સરકારે પ્રજા ઉપર રૂ. ૨,૭૪,૦૦૦નો શિક્ષાત્મક વેરો નાખ્યો. માથાદિઠ આ વેરાની રકમ રૂ. ૨-૭-૦ થતી હતી આ વેરાને લોકોએ હૈડિયાવેરાનું નામ આપ્યું હતું આ દંડ પ્રજાને દાઝ્યા પર ડામ જેવો હતો એમ તરફ બહારવટિયા અને બીજી તરફ સરકારનો ત્રાસ હતો. ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતિએ તપાસ બાદ લોકોને આ વેરો ન ભરવાની સલાહ આપી અને લોકોને જપ્તી દંડ વગેરે સજા વહોરી સત્યાગ્રહ કર્યો. સરકારી પગલા અસફળ બનાવવા ગામે ગામ સંગઠનો થયા અને સ્વયંસેવકો નગારા લઇને ઝાડ પર બેસી લોકોને ચેતવી દેતા હતા. નગારાનો અવાજ સાંભળીને બધા ઘરને તાળા દઇ દેતા હતા. આથી અમલદારોને જપ્તી કર્યા વિના પાછા ફરી જવું પડતું હતું. સરદાર પટેલ સરકાર ઉપર ગંભીર આક્ષેપાત્મક લેખો છાપામાં લખી નવા ગવર્નર લેસ્લી વિલ્સનને ખાસ અમલદાર મોકલી તપાસ કરવાની ફરજ પાડી હતી. સાચી પરિસ્થિતિની જાણ થતા સરકારે પ્રજા ઉપર નખાયેલો દંડ લેવાનું માંડી વાળ્યું અને વસૂલ થયેલ રૂ. ૮૦૦ની દંડની રકમ પરત કરી. આમ પ્રજાનો વિજય થયો.

બારડોલીની લડત :-

૧૯૨૬માં બારડોલી તાલુકામાં જમીન મહેસૂલની ફેર આંકણીનો સમય આવ્યો. કલેક્ટર જયકર અને સેટલમેંટ કમિશ્નરે ખોટી ગણતરી કરીને આખા તાલુકાનું ૩૦ ટકા મહેસૂલ વધારી દિધું તેમણે સાત વર્ષના ગણોતને એક વર્ષનું ગણવાની ભૂલ કરી હતી અને જ્યાં માત્ર પંદર ટકા જેટલી જમીન ગણોતે અપાતી હતી ત્યાં તેમણે અર્ધોઅર્ધ કરતાં વધારે જમીન ગણોતે અપાય છે એક ધાર્યું. મહાદેવ દેસાઇના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘આમ સરકાર આગળ બે ઢંગધડા વિનાના રિપોર્ટો જઇને પડ્યા’ તે બેમાથી કયો પંસદ કરે ? એક તરફ વાઘ અને બીજી તરફ ફૂવો. સરકારે ફૂવો અને વાઘ બન્ને પસંદ કર્યો. બન્નેમાથી કોઈક લીધું ગણોતનું ધોરણ પણ સ્વીકાર્યું, ચડેલા ભાવનું ધોરણ પણ સ્વીકાર્યું. લોકોએ આ પ્રશ્ન સરદારને સોંપ્યો. તેમણે ગવર્નરને પત્ર લખી ફરી તપાસની માંગણી કરી. ધારાસભ્યોએ પણ મહેસૂલવધારો રદ કરવા પ્રયત્નો કર્યો, પણ વહીવટી તંત્રના બહેરા કાન પર અસર થઇ નહીં અને લોકોએ લડતની તૈયારી કરી. ઠેર ઠેર લોકોસેવકોએ છાવણી નાંખી આંદોલનની ખબરો આપવા જુગતરામ દવેની જવાબદારી નીચે “સત્યાગ્રહ પત્રિકા” નીકળવા લાગી ફૂલચંદભાઈના યુદ્ધ ગીતોએ તથા અબ્બાસ સાહેબ, ઇમામ સાહેબ, કલ્યાણજીભાઈ , કુંવરજીભાઈ વગેરેની હાજરીએ લોકોમાં ચેતન આણ્યું હતું લોકોએ ખાસ કરીને બહેનોએ અદભૂત સહનશીલતા દાખવી. સોનાના મૂલની જમીનો ખાલસા થવા દેવામાં, ઢોરોની પાણીના મૂલે હરાજી થવા દેવામાં દિવસોના દિવસો સુધી ઢોરઢાંખર સાથે

ઘરની અંદર પૂરાઈ રહેવામાં, પુરુષોથી ચડી જાય તેવું સાહસ અને ધૈર્ય બહેનોએ દાખવ્યું હતું. જપ્તિનું કામ મુશ્કેલ હતું. એટલે સરકારે પઠાણો ની મદદ લીધી. તેઓ એ ઘરમાં ધુસી જઈ. બારણાં તોડી, વાડો ચીરીને ભેંસોને ઉઠાવી. બહેનોને ત્રાસ આપી અસહ્ય દમન ગુજાર્યું હતું. સરકારે વાણીયા, રાનીપરજ વગેરે પર દબાણ લાવી મહેસૂલ ભરાવવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા. પણ લોકોને પ્રપંચથી મહેસૂલ ભરાવવાના સરકારના પ્રયત્નો નિષ્ફળ ગયા. સરકાર રવિશંકર મહારાજ, શિવાનંદ સ્વામી, કુલચંદભાઈ, અમૃતલાલ સન્મુખલાલ વગેરે આગેવાનોની ધરપકડ કરી જેલમાં મોકલ્યા અને વાંકાનેરના ૧૧ ખેડૂતોને ઉપજાવી કાઢેલ ગુના બદલ જેલમાં નાખ્યા પણ સરકાર ફાવી નહિ. બીજી તરફ ગુજરાતના પંદર ધારાસભ્યોએ આ પ્રશ્ન ઉપર રાજીનામું આપ્યું. પટેલ અને તલાટીઓએ રાજીનામું આપ્યું. પટેલ અને તલાટીઓએ રાજીનામાં આપી તાલુકાનું કામ અશક્ય કરી મૂક્યું ધીમે ધીમે આ લડત બારડોલીની મટીને સમગ્ર ગુજરાતની લડત બની ગઈ. આંદોલનમાં વિષ્ટિકારો તરીકે વિનીત પક્ષના લોકોએ પણ રસ લીધો હતો. ‘ ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’ સિવાયના દેશભરનાં છાપાઓએ જનતાની માગણી ન્યાયી ગણી હતી. એક તરફ સરકાર વધારેલું મહેસૂલ ભરાઈ જાય તો તપાસ કરવા તૈયાર હતી. જ્યારે સરદાર જૂનું મહેસૂલ ભરવાનું સ્વીકરવા તૈયાર હતા. છેવટે વાટાઘાટો થઈ. તેમાં જૂનું મહેસૂલ ભરવાનું, કેટીઓને છોડવાનું , જપ્તી જમીન પાછી આપવાનું અને પટેલ તલાટીઓને તેમની નોકરીમાં પાછા લેવાનું સરકાર તરફથી સ્વીકારાયું માત્ર અત્યાચારોની તપાસનો આગ્રહ સરદારે પડતો મૂકવો પડ્યો. આમ લોકોની વાજબી માંગણી સ્વીકારાઈ અને વલ્લભભાઈ લડતથી સરદાર બન્યા.

દાંડીકૂચ: -

૧૯૩૦ના ફેબ્રુઆરીની ૧૪મીએ મળેલી કોંગ્રેસ કારોબારીએ સામુદાયિક સત્યાગ્રહનો ઠરાવ કરી સત્યાગ્રહની તમામ રીતનો ઉપયોગ કરવાની અને લડત સંભાળવાની સંપૂર્ણ સત્તા ગાંધીજીને આપી. ગાંધીજીએ વાઇસરોય ઇર્વિનને પત્ર લખી ૧૨-૩-૧૯૩૦ ના દિવસે પોતે સત્યાગ્રહ કરશે તેવી ખબર આપી. દસ પાછના મીઠા પર બસો પાછની ભારે જકાત તથા ગરીબ અને ધનીકો સર્વેને સરખી રીતે તે સ્પર્શતી હતી. તે કારણે લડતના મુદ્દા તરીકે ગાંધીજીએ મીઠાવેરાને પસંદ કર્યો હતો. ગાંધીજીએ સાબરમતીથી ૮૧ સૈનિકો સાથે કૂચ કરી. ખેડા જીલ્લાના બોરસદ તાલુકાના મહીના કાંઠા પર આવેલા બાદલપુર પહોંચી મીઠું બનાવી સત્યાગ્રહ કરવા પ્રથમ યોજના ઘડી હતી. પણ સુરતના અગ્રગણ્ય કાર્યકર કલ્યાણજીભાઈ મહેતાના સુચનથી સુરત જીલ્લાના દરિયા કિનારાના કોઇપણ સ્થળને પસંદ કરવાનું નક્કી થયું અને છેવટે દિહણથી કરાડી, દાંડી ધરાસણા, તીથલ વગેરે સ્થળો જોઇને પસંદગી સમિતિએ દાંડી ઉપર પસંદગી ઉતારી. આઠમી માર્ચે સાબરમતીની રેતીમાં ૫૦,૦૦૦ની મેદની સમક્ષ મીઠું પકવી, વેચી અને ખરીદીને ત્રિવિધ રીતે મીઠાના કાયદાનો ભંગ કરવા ગાંધીજીએ તેમનો નિર્ધાર જણાવ્યો. ‘તેઓ કાગડા ફૂતરાને મોતે મરશે પણ સ્વરાજ લીધા વિના આશ્રમમાં તેઓ પાછા નહી ફરે એવી ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા લીધી’ ૧૨મીએ સવારે ૬-૨૦ કલાકે ગાંધીજીએ ભગવાન બુદ્ધની માફક સ્વતંત્રતાની ખોજમાં મહાભિનિષ્ક્રમણ શરૂ થયું. અમદાવાદની બહાર ચડોળા તળાવા સુધી અમદાવાદના લોકોએ સાથ આપ્યો. અસલાલીના આખા ગામે ૭૮ સત્યાગ્રહીઓ સાથે ગાંધીજીનું સ્વાગત કર્યું. વચ્ચે આવતા ગામોનું સ્વાગત ઝીલતાં તેઓ આગળ વધતા ગયાં. ગામે ગામે ગાંધીજી પોતાની લડતનો મર્મ સમજાવતા હતા. બારેજાથી ડભાણમાં લોકોને ટેકનું મહત્વ, દાકુગોળાની ક્ષુલ્લકતા વગેરેની વાત કરી. નીડરતાથી અંગેજી શાસનનો સામનો કરવા જણાવ્યું હતું. દાંડી તેઓ પાંચમી એપ્રિલે પહોંચ્યા. છઠ્ઠીએ સવારે પ્રાર્થના કરી. લંગોટી પહેરીને ગાંધીજી અને તેમની ટુકડીએ અનેક પ્રજાજનો સાથે સમુદ્ર સ્નાન કર્યું. સવારે ૬:૩૦ વાગ્યે દરિયા કિનારે જામેલા મીઠાની ચપટી ગાંધીજીએ ઉપાડી અને નમકનો કાયદો તોડ્યો. તેમણે તે વખતે કહ્યું કે “બ્રિટિશ સામ્રાજ્યની ઇમારતના પાયમાં તેઓ લુણો લગાડી રહ્યા છે “ આ પછી રોજ રોજ તેઓએ દાંડી, વિજલપુર, કરાડી વગેરે સ્થળોએ આગ ઝરતા ભાષણો કરવાં માંડ્યા .સરકારે તેમને ન પકડીને થકવવાની ચાલબાજી

માંડી હોય એમ લાગ્યું. ત્યારબાદ ગાંધીજીએ ધરાસણાના અગર ઉપર હલ્લો કરવા નિર્ણય કરતાં તેમની ૫-૫-૧૯૩૦ના રોજ ધરપકડ કરવામાં આવી ગાંધીજી ની ધરપકડ કરી તે પૂર્વ સરકારે સરદાર વલ્લભભાઈની રાસમાંથી ધરપકડ કરી હતી. ગાંધીજી કરતાં સરકારે સરદારને વધારે ખતરનાક ગણ્યા હતા. દાંડીફૂચના પડધા દેશમાં અને ઈંગ્લેન્ડ ઉપરાંત અમેરિકા, જર્મની , જપાન અને બીજા દેશોમાં પડ્યા હતા. ૨૪ દિવસમાં ૨૪૧ માઇલની ફૂચ કરવામાં આવી હતી.

ધરાસણાનો સત્યાગ્રહ :-

ગાંધીજીની ધરપકડ બાદ અબ્બાસ તૈયબજી નરહરિ પરીખ અને અન્ય આગેવાનોએ આ લડત ચાલુ રાખી હતી. સરોજિની નાયડુની આગેવાની નીચેની ૨૨૩ સ્વયંસેવકોની ટુકડીને ૧૩ દિવસ ખુલ્લામાં રાખી હતી. પોલીસે અઠવાડિયા સુધી કોઇને સ્નાન કરવા પણ દીધું નહોતું , ૨૧મી મેના દિવસે ૧૫૭૦ સ્વયંસેવકોએ અગર ઉપર સામુહિક હુમલો કર્યો હતો. પોલીસોના લાઠીમાર છતાં તેઓએ આગેફૂચ જારી રાખી હતી. તેમને અર્ધો કલાક તડકામાં રાખવામાં આવ્યા હતા. બેઠેલા સ્વયંસેવકોની ઉપર ઘોડેસવારો ફરી વળ્યા હતા લશ્કર છાવણીને ઘેરીને ૧૫ મિનીટમાં તે ખાલી કરવા હુકમ આપ્યો હતો. પથારીમાં પડેલને પણ માર્યા અને કેટલાકને કાંટાની વાડમાં ફેંક્યા છતાં છાવણી ના છોડી જનારાઓ પૈકી ૪૨ની ધરપકડ કરીને દૂર છોડી મૂક્યા હતા. આખા દિવસને અંતે ૭૪૦ ઘાયલ થયા હતા. ૨૨મીએ ઘાયલ થયેલા ૧૫૦ સ્વયંસેવકો પૈકી એકનું મૃત્યુ થયું હતું. આ લડત દરમિયાન બહેનોએ પરદેશી કાપડ અને દારૂની દુકાનો પર મીફુબેન પીટીટની આગેવાની નીચે પિકેટીંગ કર્યું હતું. તેથી પણ આગળ વધીને કેટલીક બહેનોએ સત્યાગ્રહની લડતમાં ભાગ લઇને જેલવાસ સ્વીકાર્યો હતો. બોરસદ અને બારડોલીમાં લોકોએ નાકરની લડત શરૂ કરી હતી.આ લડત દરમિયાન ચોમાસાના વરસાદના દિવસોમાં ત્રણ જ દિવસમાં ખેડૂતોની ધરવખરી નજીકના ગાયકવાડી ગામોમાં ખસેડાઇ હતી અને ૩૦૦૦-૪૦૦૦ કુટુંબોએ ૧૯૩૦ના ઓક્ટોબરના મધ્યભાગથી ૧૯૩૧ની પંદરમી માર્ચ સુધી તેમના વતનથી હિજરત કરી ગયા હતાં. તેઓએ જમીનમાં વાવણી કરી હતી. અને પાક તૈયાર થતાં તેઓ જમીનપર આવી મધરાતે લલણી કરી જતા હતા. ભાતના કુંદવાજો લઇ શકાય તેમ ન હોય તો ધીખતી ધારાની નીતિ અપનાવીને તેઓએ કુંદવા બાળી મૂક્યા હતા. પાક લઇ ન શકનાર ખેડૂત કુંદુંબને માણસદીઠ રૂ. ૧૨ની મદદ આપવામાં આવી હતી. ગાંધી-ઈર્વિન કરાર બાદ આ ખેડૂતો વતન પાછા ફર્યા હતા.

વીરમગામ સત્યાગ્રહ :-

ગાંધીજીએ ૧૨મી માર્ચે દાંડીફૂચ કરી ત્યારે સૌરાષ્ટ્રના યુવાનો સત્યાગ્રહની લડતમાં ભાગ લેવા થનગની રહ્યા હતાં. ગુજરાત પ્રાંતિક સમિતીએ વીરમગામ અને ધોલેરાના બે મોરચા ખોલ્યા હતા. વીરમગામનો મોરચો મણિલાલ કોઠારીએ અને ધોલેરાનો મોરચો અમૃતલાલ શેઠે સંભાળ્યો હતો. વીરમગામની છાવણી વઢવાણ કેમ્પમાં નંખાઇ હતી. ભાવનગર, જોરાવરનગર , વઢવાણ, અમરેલી અને અન્ય પ્રદેશના સ્વયંસેવકોએ મણિલાલ કોઠારી, ફૂલચંદભાઈ વગેરેની આગેવાની નીચે સત્યાગ્રહ કર્યો હતો. શરૂઆતમાં પોલીસે નેતાઓને પડકી સ્વયંસેવકોની છોડી દેવાની નીતિ અખત્યાર કરી હતી, પણ પાંચેક દિવસ પછી તેમણે મારજુડ કરી મીકું ઝૂંટવી લેવાની નીતિ અપનાવી હતી. વીરમગામ ઉપરાંત પાટડી, નળકાંઠની શાહપુરની ખારી, ખારાઘોડા વગેરે સ્થળોએ સત્યાગ્રહ કરાયો હતો. વીરમગામ પોલીસોએ બેઠેલો ઉપર ઘોડા દોડાવ્યા હતાં અને એકદ બહેન સાથે નિર્લજ વ્યવહાર પણ કર્યા હતા. વીરમગામના અત્યાચારો અંગે ગાંધીજીએ ચેતવણી આપી હતી અને વાઇસરોયનું તે તરફ લક્ષ દોર્યું હતું. મહાદેવભાઈ દેસાઈ તથા નાનાભાઈ ભેટે આ અત્યાચારો તપાસ કરી જણાવ્યું હતું કે શાહપુરમાં આચરેલો જુલમ ધરાસણા કરતાં ઓછા ન હતો. ૬-૪-૧૯૩૦ના જાન્યુઆરી સુધી ૧૦ માસ સુધી આ જંગ ચાલ્યો હતો.

ધોલેરા સત્યાગ્રહ :-

ધોલેરમાં અમદાવાદ જિલ્લાના કાર્યકરો અને સૌરાષ્ટ્રના કાર્યકરો પૈકી અમૃતલાલ શેઠ, બળવંતરાય મહેતા, મોહનલાલ મહેતા, રસિકલાલ પરીખ, લક્ષ્મીદાસ દાણી ઝવેરચંદ મેઘાણીએ અગ્રણ્ય ભાગ ભજવ્યો હતો. આ ઉપરાંત બરવાળા, ધંધુકા, રાણપુર, ધોલેરા વગેરેના નગરિકોએ હજારોની સંખ્યામાં ભાગ લીધો હતો. સરકારે જપ્તી, દંડ, લાઠીમાર અને જેલની સજા દ્વારા સત્યાગ્રહ દાબી દેવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. ધોલેરા છાવણીના લોકોને કેટલાક ગુંડાઓનો ત્રાસ હતો. સરદાર પૃથ્વીસિંહે આ છાવણીના લોકોને પજવતા લોકોને સીધા કરવાનું કામ સંભાળ્યું હતું. પોલીસ ખાતાને તેમની વિશે શંકા જતાં તેમને પકડવા પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ તેઓ હાથતાળી દઈને નાસી ગયા હતા. ધોલેરા, રાણપુર, ધંધુકા, બરવાળા વગેરે સ્થળોએ અંગ્રેજ અધિકારીઓ અને તેમના સાગરીતોએ જુલમ ગુજાર્યો હતો.

સરધાર સત્યાગ્રહ (૧૯૨૧)

મુંબઈના ગવર્નરની રાજકોટની મુલાકાતના પ્રસંગે રાજ્ય તરફથી સરધાર ખાતે બતકોનો શિકારનો કાર્યક્રમ ગોઠવાયો હતો. મનસુખભાઈ મહેતા વગેરેએ તેનો વિરોધ કરી પોલિટિક્સ એજંટ તથા રાજકોટના દિવાન શ્રોફને આ શિકાર બંધ રાખવા વિનંતી કરી હતી, પણ તેમને હડધૂત કરી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા. આથી ૨૦૦૦થી વધુ માણસોએ સરધસ કાઢી વિરોધ પ્રદર્શિત કર્યો હતો. રાજ્યે મનસુખભાઈ મહેતા અને મણિભાઈ કોઠારીની ધરપકડ કરી તેમને જેલની સજા કરી હતી. તે સામે લોકોએ વિશાળ પાયા ઉપર વિરોધ વ્યક્ત કર્યો. પરિણામે ૧૯૨૨ના ફેબ્રુઆરી માસમાં નેતાઓને રાજ્યે જેલ મુક્ત કર્યા અને શિકારનો કાર્યક્રમ બંધ રાખવો પડ્યો હતો.

ખાખરેચી સત્યાગ્રહ (૧૯૨૯)

રાજકોટ જિલ્લાના ૧૫૦૦૦ની વસ્તીવાળા ખાખરેચી ગામના લોકો ઉપર માળીયા રાજ્યે મહેસૂલ ઉપરાંત વેરા નાખ્યા હતા. રાજ્યની બે લાખની આવક પૈકી આ એક જ ગામનો તેમાં ૫૦ ટકા હિસ્સો હતો. આ કારણે ખેડૂતો પાચમાલ થઈ ગયા હતા. દસ વરસથી વેઠ અને ભારે કરવેરાનો ત્રાસ હતો. રાજાએ મહેલના બાધકામનો બધો ખર્ચ લોકોને માથે નાખ્યો હતો. આથી મગનલાલ પ્રેમચંદની આગેવાની નીચે રાજ્ય સામે ખાખરેચી ગામે સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો. વઢવાણથી ફૂલચંદભાઈ શાહ વગેરે નેતાઓને અહીં આવીને મંદિરમાં ૨૦-૧૧-૧૯૨૯ ના રોજ એક સભા રાખી. રાજ્યે મંદિરને તાળુ મારી ચોકી પહેરે મૂકતા તેમણે ચોરામાં સભા કરી. રાજ્યે ખેડૂતોમાં ભાગલા પડાવવા પ્રયાસ કર્યો. પણ તે નિષ્ફળ ગયો. આથી રાજ્યે મગનભાઈ સહીત ખેડૂત નેતાઓને પકડી જેલમાં નાખ્યાં શિવાનદજી, ફૂલચંદભાઈ, મણિભાઈ વગેરેને રાજ્યમના દુષ્ટત્યોની જાટકણી કાઢી અને વર્તમાન પત્રોમાં તેને પ્રસિધ્ધ આપી. રાજાએ લોકોની બધી શરતો માન્ય કરતાં આ સત્યાગ્રહનો અંત આવ્યો હતો.

રાજકોટ સત્યાગ્રહ :-

રાજકોટમાં ઠાકોર ધર્મેન્દ્રસિંહજી અને દિવાન વીરાવાળાનું આપખુદ શાસન હતું. રાજકોટ પ્રજામંડળના અધિવેશનમાં ૧૯૩૮માં જવાબદાર રાજતંત્રની માગણી કરી અને જુગારના અખાડાઓ અને ઇજારાશાહી બંધ કરવા અને મહેસૂલના દરમાં ૧૫ ટકા ઘટાડો કરવા લોકોએ માંગણી કરી. રાજ્યે આનો અસ્વીકાર કરતાં સૌરાષ્ટ્ર વ્યાપી લડતની શરૂઆત થઈ. છેવટે પ્રજામતનો વિજય થયો અને મહેસૂલમાં ૧૮ ટકા ઘટાડો કરાયો અને ઇજારાશાહી નાબૂદ કરવા રાજ્ય સહમત થયું દિવાન વીરાવાળાને પણ રાજીનામું આપવા ફરજ પડી અને નવા દીવાન કેડલે સરદાર પટેલ સાથે ત્રણ અધિકારીઓ અને ૭ પ્રજાકીય સભ્યોની બનેલી કાઉન્સિલને રાજ્યનો વહીવટ સોંપવા સંમત થઈ સમાધાન કર્યું. સમાધાનની શરત મુજબ સરદાર પટેલે સમિતિના સાત સભ્યોની યાદી રાજ્યને પેશ કરી. પણ રાજ્યે પોલિટિક્સ એજંટ ગિબ્સન અને વીરાવાળાની કુટિલ નિતિને કારણે સમાધાનની શરતોનો ભંગ કરી નામોમાં ફેરફાર કર્યો. આથી રાજકોટની લડત ફરી શરૂ થઈ. લોકો ઉપર ખુબ જુલમ ગુજારવામાં આવ્યો. તેથી ગાંધીજીએ મણિબેન પટેલ અને કસ્તુરબાને જાત તપાસ માટે મોકલ્યાં

પણ કેડલને સ્થાને આવેલા વીરાવાળએ મચક આપી નહીં અને દમન ચાલુ રાખ્યું. આથી રાજકોટની લડતથી વ્યથિત થઇ ગાંધીજી ૧૯૩૮ના ફેબ્રુઆરીની ૨૭મીએ રાજકોટ આવ્યા અને કાઉન્સિલની રચના અંગે મતભેદ દુર કરવા પ્રયત્ન કર્યો. વાટાઘાડો નિષ્ફળ જતાં ગાંધીજી ૧૯૩૮ની માર્ચ ની ત્રીજી તારીખથી ઉપવાસ ઉપર ઉતર્યા. ગાંધીજી ઉપવાસને કારણે બિહાર, મધ્યપ્રાંત અને મુંબઇના કોંગ્રેસી પ્રધાનમંડળોએ રાજીનામું આપવા ધમકી આપી. પરિણામે વાયસરોય લીનલીથગોએ દરમ્યાનગીરી કરી અને સમગ્ર કેસ દિલ્હીના ચીફ જસ્ટીસ મોરીસ ગ્વાયરને સોંપવા ઠાકોરે સંમતિ આપી અને ગાંધીજીએ ઉપવાસ છોડ્યો. મોરીસગ્વાયરે સરદારપટેલના અર્થઘટનને માન્ય રાખ્યું અને સરદારે સુચવેલા નામોની યાદીમાં રાજ્યને ફેરફાર કરવાનો હક નથી એમ જણાવ્યું પણ સર્વસંમત કાઉન્સિલના સભ્યો નીમવાના પ્રશ્ન અંગે મતભેદ ચાલુ રહ્યો. ભાયાતો, મુસલમાનો અને હરિજનોના કહેવાતા નેતાઓએ તેમનો હઠાગ્રહ ચાલુ રાખ્યો અને મહમદઅલી ઝીણા અને ડૉ. બાબા આબેડકરે આ પ્રશ્નમાં રસ લેતાં ઉકેલ વધારે જટીલ બન્યો. અંતે ગાંધીજીએ સામંતશાહી મલીન તત્વોથી પોતાની હાર કબૂલ કરી અને રાજકોટનો પ્રશ્ન નિરાકારણ વિના પડી રહ્યો. ત્યારબાદ રાજાએ નીમેલી કમિટીએ આપેલા રિપોર્ટ પ્રમાણે ૪૦ ચુંટાયેલા અને ૨૦ નિયુક્ત થયેલા સભ્યોની પ્રતિનિધિસભાની રચના કરવામાં આવી. ૪૦ ચુંટાયેલા સભ્યો પૈકી મુસલમાનો, ગરાસિયા અને પછાતવર્ગને ૧૪ જગ્યા ફાળવવામાં આવી. આ સભાને માત્ર ચર્ચા કરવા સિવાય અન્ય અધિકાર ન હતો. સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રમાંથી આ સત્યાગ્રહમાં સ્વયંસેવકો આવ્યા હતા. બહેનોએ પણ તેમાં ભાગ લીધો હતો. દુર મૂકી આવવા જેવો તથા લાઠીમાર કરીને લોકોની સભાઓ તોડવી વગેરે સખત જુલમ બહેનો ઉપર પણ કર્યો હતો.

લીંબડી સત્યાગ્રહ:-

લીંબડી રાજ્યની કુલ આવકનો પચાસ ટકા ભાગ રાજકુંટુંબના અંગત ખર્ચ પેટે વપરાતો હતો. શિક્ષણ અને આરોગ્ય પાછળ થોડો ખર્ચ થતો હતો. યુવરાજનું ચારિત્ર્ય શંકાસ્પદ હતું. અને તેમના કુંટુંબીઓ દ્વારા એક કન્યાને અપહરણ કરી મુંબઇ લઇ જવાઇ હતી. કન્યાના પિતાની ફરિયાદ ઉપરથી કન્યાને મુક્ત કરાઇ. રાજ્યમાં જવાબદાર રાજ્યતંત્રની માંગણી રસિકલાલ પરીખે કરી. ઠાકોર સાહેબ તથા કારભારી કુતેહસિંહજીએ માંગણી ગ્રાહ્ય રાખવાનો દેખાવ કરી અને તેમની પ્રવૃત્તિ લીંબડી પૂરતી મર્યાદિત રાખવા જણાવ્યું લોકોએ તે આગ્રહ રાખતાતા. ૨૪-૧૨-૩૮ના રોજ “લીંબડી પ્રજામંડળ” ની સ્થાપના કરી અને લડત શરૂ કરી. રાજ્યે ખૂબ દમન કર્યું. સિયાણીના ચંચળબેન ઉપર ખૂબ ત્રાસ ગૂજારવામાં આવ્યો હતો. પ્રજામંડળે ૧-૧૧-૧૯૩૮ના રોજ “ કાઠિયાવાડ રાજકીય પરિષદ’ ની કારોબારીની સભા લીંબડીમાં દરબાર ગોપાળદાસના પ્રમુખપણા નીચે બોલાવી. પ્રજામંડળનું અધિવેશન ભાયાતો અને સનાતન મંડળના સહકારથી તોડી પડાયું. બહારથી આવેલા નેતાઓ ઉપર લીંબડીમાં પ્રવેશવા ઉપર પ્રતિબંધ મૂકાયો અને પ્રજાજનોની માલ મિલકતને નુકશાન કરી લૂંટ ચલાવાઇ. પ્રજામંડળના કાર્યકરો અને તેમના કુંટુંબીજનોને માર મારવામાં આવ્યો. આથી જુલમથી કંટાળીને ૧૩૦૦ લોકોએ જોરાવનગર અને વઢવાણમાં હિજરત કરી. રાજ્યની સાન ઠેકાણે લાવવા લોકોએ લીંબડીના રૂનો બહિષ્કાર કર્યો અને રાજ્યને નમાવવા પ્રયત્ન થાય થોડા સમય પછી ઠાકોર અને તેનાં પુત્રનું મૃત્યું થતા એજન્સીએ વહીવટદાર નિમ્યો તેણે પ્રજામંડળ સાથે સમાધાન કર્યું.

માણસા સત્યાગ્રહ : -

હાલના મહેસાણા જીલ્લામાં આવેલ માણસા રાજ્યે દર દસ વર્ષે મહેસૂલની ફરી આકરણી કરી મહેસૂલમાં બે થી અઢી ગણો વધારો ૧૯૩૭માં કર્યો હતો. આ સિવાય વેઠની પ્રથા અને વિવિધ લાગા હતા. આથી લોકોએ મહેસૂલ ભરવાની પાડી અને અસહકારની ચળવળ ઉપાડી. લોકો ઉપર જુલમ ગુજારતા લોકોએ વડોદરા રાજ્યમાં મકાખાડ સ્ટેશને હિજરત કરી વસવાટ કર્યો. દસકોઇ તાલુકા કોંગ્રેસ સમિતિને તેની ફરિયાદ કરતા રવિશંકર મહારાજ દ્વારા તપાસ હાથ ધરાઇ અને લોકોની ફરિયાદમાં જણાતા ભાગબટાઇ પધ્ધતિ દાખલ કરવા

અથવા મહેસૂલ ઘટાડવા તેમણે જણાવ્યું. રાજ્યના દીવાન ગિરધરલાલે તેનો અસ્વીકાર કરી જપ્તી, દંડ, મારગુડનો આશ્રય લીધો અને ૧૯૩૮ના જાન્યુઆરીથી લોકોએ અસહકારની લડત શરૂ કરી. સાદરા પોલિટિક્સ એજન્ટે તપાસ હાથ કરી વચ્ચે પડીને સમાધાન કરાવ્યું અને મહેસૂલ વધારો બંધ રહ્યો.

“હિંદ છોડો આંદોલન”

૧૯૪૨ની આઠમી ઓગસ્ટે મધરાતે મુંબઈમાં મળેલી કોંગ્રેસની મહાસમિતીએ અંગ્રેજોને ભારત છોડી જવાનો આદેશ આપ્યો અને જો તેઓ હિંદ ના છોડે તો પ્રચંડ અહિંસક દેશ વ્યાપી બળવો જગાવવાનો ઠરાવ પસાર કર્યો. ઓગસ્ટની નવમી તારીખે સરકારે ગાંધીજી, સરદાર વગેરે તમામ પીઠ અને અગ્રગણ્ય નેતાઓ ને પકડી લીધા. અમદાવાદ, સુરત, ભરૂચ, નડીયાદ, ભાવનગર, વઢવાણ, રાજકોટ, વડોદરા વગેરે શહેરોમાંથી જૂના નેતાઓને પકડી આંદોલનને ઉગાતું જ દાબી દેવા સરકારે પ્રયત્ન કર્યા પણ પ્રજાના સવ્યંભૂ પ્રચંડ પ્રતીકારને લીધે સરકારનાં પગલાં નિષ્ફળ ગયા.

આ આંદોલન શહેરી અને ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં, બ્રિટિશ જીલ્લાઓ અને દેશી રાજ્યમાં સર્વત્ર ફેલાયેલું હતું. લડતનો દોર યુવકો અને વિદ્યાર્થીઓએ હાથમાં લીધો હતો અને સરકારી તંત્ર થંભાવી દીધું હતું. સભા, સરઘસ અને હડતાલનો કાર્યક્રમ સામાન્ય રીતે બંધ રખાયો હતો. ગુપ્ત પત્રીકાઓ પાડી લડતના સમાચાર આપતા હતા. મુંબઈમાં ઉષાબેન મેહતા વગેરેને ગુપ્ત રેડીયો સ્ટેશન પણ ઉભું કર્યું હતું. લડત દરમિયાન પોસ્ટ ઓફિસ અને પોલીસ ચોકીઓ બાળવાની, રેલવેના તાર કાપવાની, પાટા ઉખેડવાની, સરકારી મિલકતો ને આગ લગાડી પથ્થરમારો કરી નુકશાન કરવાની અને સકલવિધ પ્રતીકાર પ્રવૃત્તિઓ પ્રજા કરતી હતી.

અમદાવાદમાં મિલમજૂરોની સાડા ત્રણ માસની અને શાળા કોલેજની છ થી આઠ માસની હડતાળ પડી હતી. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીએ ‘હિંદ છોડો’ ના ઠરાવને બહાલી આપી અને તેથી ૨૩-૦૯-૪૨ થી બરતરફ કરવામાં આવી. ૧૬મી ઓક્ટોબરથી મ્યુનિસિપાલિટીના કામદારો પણ હડતાળ ઉપર ગયા. ૧૯૪૪માં અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીની ચુંટણી થતા કોંગ્રેસ પક્ષ ના ચુંટાયેલા કાર્યકરોએ સરકારે મ્યુનિસિપાલિટી ગેરકાયદેસર બરતરફ કરી છે તેવો ઠરાવ કરતા અને હાલના સંજોગોમાં કામ થઈ શકે તેમ નથી તેમ જાહેર કરતા તેને ૧૩-૪-૪૪થી ફરી બરતરફ કરવામાં આવી. ઓગસ્ટની આઠમી તારીખે ગુજરાત કોલેજના છાત્રાલયમાં એકઠા થયેલા વિદ્યાર્થીઓને રવિશંકર મહારાજે લડતમાં ભાગ લેવા હાકલ કરતા ૨૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ અને ૨૦૦ વિદ્યાર્થીનીઓએ સરઘસ કાઢ્યું. ગુજરાત કોલેજ નજીકઆવી પહોંચેલા તેમના ઉપર પોલીસે લાઠીમાર કર્યો અને સરઘસને અટકાવ્યું. સરઘસ ન વીખરાતા પોલીસે ગોળીબાર કર્યો. વિદ્યાર્થીઓ પૈકી વિનોદ કિનારીવાળા વગેરે કોલેજ કમ્પાઉન્ડમાં ધ્વજ લઈ પ્રવેશ્યા. પ્રિન્સિપાલના વિરોધ છતા ગોળીબાર કરતાં વિનોદ કિનારીવાળા શહીદ થયો. ગુપ્ત ‘વિદ્યાર્થી પત્રીકા’ નું પ્રકાશન અને શાળા કોલેજો ઉપર પેકેટિંગ ગોઠવાયું. અને ૧૫-૦૯-૪૨ ના દિવસની ‘વિદ્યાર્થી દિન’ તરીકે ઉજવણી કરાઈ અને ગુજરાત કોલેજ ઉપર રાષ્ટ્રધ્વજ ફરકાવાયો. તાર કાપવાની અને થાંભલા ઉખેડવાની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરાઈ હતી. ૧૯૪૨ ના સપ્ટેમ્બરમાં સરસપુરમાં પોસ્ટઓફિસને આગ લડાઈને તાર-ટપાલના દોરડા કપાયા. સેન્ટ્રેલિયર હાઈસ્કૂલ, સરકારી હાઈસ્કૂલ અને કન્યાશાળાને તથા કોલેજો ઉપર હુમલા થયા. અમદાવાદના ૮૦,૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓએ ૨૫૦ દિવસ લાંબી હડતાળ પાડી. વિદ્યાર્થીઓના ૧૬ આગેવાનોની ૨૭-૦૩-૧૯૪૩ ના રોજ ધરપકડ કરાઈ.

મહિલાઓ સરઘસ કાઢવા ઉપરાંત શહીદોના કુટુંબોની દેખભાળ રાખતી હતી. પત્રીકા છાપીને તેઓ લોકોમાં વેચતા હતાં. પોલીસોના લાઠીમારથી ૨૬ બહેનોને ઈજા થઈ હતી. મ્યુનિસિપાલિટીની શાળાઓ બંધ રહી અને ૪૦૦ શિક્ષકોને છૂટા કરાયા હતા. ૧૪૦૦૦ વિદ્યાર્થીઓ શાળામાં ગયા ન હતા. માધ્યમિક શાળાના ૧૧૦૦ શિક્ષકોને છૂટા કરવા નોટીસ અપાઈ હતી. વાનરસેના પોલીસો તથા પોલીસ ચોકીઓ ઉપર પથ્થરમારો કરતી

હતી. અમદાવાદના વિજળી ઘરને બોમ્બથી ઉડાડી દેવા પ્રયત્ન કરતાં નંદલાલ જોશી તથા નરહરી રાવળ મરણ પામ્યા હતા. ઉમાભાઈ કડિયા ગોળીબારમાં સહીદ થયા હતા.

અમદાવાદ ઉપરાંત નડીયાદ, ડાકોર, ચકલાસી, ભાદરણ અને કરમસદમાં પોલીસનેગોળીબાર કરવા ફરજ પાડી હતી. અડાસ સ્ટેશન નજીક પ્રચાર્ય નીકળેલા વડોદરાના વિદ્યાર્થીઓ ઉપર ગોળીબાર કરતાં બે વિદ્યાર્થીઓ મૃત્યુ પામ્યા હતા. ભરૂચમાં એક હથીયાર ધારી ટુકડીએ પોલીસ સ્ટેશન ઉપર હુમલો કર્યો હતો. પંચમહાલ જીલ્લાની એક સરકારી ઓફિસ બાળી નખાઈ હતી વાગરા તાલુકામાં પોલીસ મથક ઉપર હુમલો થયો હતો. કાલોલ તાલુકામાં ભાંગફોડ થઈ હતી. સુરત જીલ્લામાં કરાડી-મટવાડના અને અન્ય જોવાનોએ ભાંગફોડ કરી હતી. મકનજી સોલા અને ઠાકોરભાઈ દેસાઈ તેના આગેવાનો હતા. ભરૂચ મા છોટુ ભાઈ પુરાણી, ચંદ્ર શંકર ભટ્ટ વગેરે ૧૮ કાર્યકરએ સરકારને સંજાડવાની પ્રવૃત્તિ કરી હતી. એક બહારવાટીયાની સહાય પણ લેવાઈ હતી.

ભાવનગરમાં ગુણવંતભાઈ પુરોહિત, જસુભાઈ મહેતા વગેરેએ ઘોઘા, ઉમરાળા, વરતેજ અને ઘોળા નજીક તાર કાપવાની અને ટપાલ લુટવાની પ્રવૃત્તિ હાથ ધરી હતી. લીલાપુર અને લખપત વચ્ચે બે વખત પોસ્ટ ના ડબ્બા લૂટવામાં તેમનો હાથ હતો. ગુણવંતભાઈ પુરોહિતની બે ભાઈઓએ પણ આમાં ભાગ લીધો હતો.

વડોદરામાં બોમ્બ બનાવવાની ગુપ્ત પ્રવૃત્તિમાં થઈ હતી. પાટણ અને અમરેલીની હાઈસ્કૂલો વબળવાની પ્રવૃત્તિથી શ્રી ડોડિયા, તથા જકેશુભાઈ ભાવસાર વગેરે એ કરી જતી ધારી-અમરેલી વચ્ચે તાર કાપવાની પ્રવૃત્તિ તેમણે કરી હતી. ઉઝાના. બુધલાલ શાહ નુ અપહરણ કરી લડત માટે પૈસા મેળવવા પ્રયત્ન કરાયા હતા. ૧૯૪૨ની લડત દરમિયાન કસ્તૂબા અને મહાદેવ દેસાઈનું ‘આગાખાન મહેલમાં’ (જેલ) મૃત્યુ થયું હતું. આથી વ્યથિત થઈ ગાધીજીએ ૨૧ ઉપવાસ કર્યા હતા.

આમ સમગ્ર ગુજરાતમાં અમદાવાદ, ખેડા, ભરૂચ, સુરત અને પંચમહાલ જિલ્લાઓ તથા વડોદરા તથા ભાવનગર જેવા દેશી રાજ્યોનો ફાળો મહત્વનો હતો. કચ્છ દ્વારા હથિયારો મળી શક્યા હતા. આમ ગુજરાતમાં હિંસક તથા વ્યાપક બનેલ ‘હિંદ છોડો’નું વ્યાપક પ્રજાકીય આંદોલન આપો આપ ધીમું પડી ગયું હતું. તેમ છતાં એણે બ્રિટિશ સલ્તનત ને હચમચાવી મુકી હતી. આ પ્રતીકાર શૈલીમાં જુસ્સો અને વૈજ્ઞાનિક સાધનો ઉમેરાયાં હતા.

સદર્ભ ગ્રંથો :-

- (૧) ડૉ. રાજગોર શિવપ્રસાદ, ‘ સર્વોચીન ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ’ યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ. ગુજરાત રાજ્ય અમદાવાદ ૧૯૭૪
- (૨) પરીખ શંકરલાલ ‘ ખેડા સત્યાગ્રહ ’ નવજીવન પ્રકાશન, અમદાવાદ.
- (૩) મહેતા કલ્યાણજી. દેસાઈ ઇશ્વરલાલ. આઈ ‘ દાંડીફૂચ ’ મહાત્મા ગાંધી જન્મ શતાબ્દી સમિતિ. માહિતી ખાતુ ગુજરાત રાજ્ય.
- (૪) દેસાઈ ઇશ્વરલાલ આઈ. ‘ બારડોલી સત્યાગ્રહ ’ સ્વાતંત્ર ઇતિહાસ સમિતિ, જિલ્લા પંચાયત સુરત.
- (૫) દેસાઈ મહાદેવભાઈ હ. ; બારડોલી સત્યાગ્રહ’ નવજીવન પ્રકાશન, અમદાવાદ ૧૯૦૪
- (૬) ડૉ. દેસાઈ શાંતિલાલ મ. ‘ રાષ્ટ્રનો સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ અને ગુજરાત ’ યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય અમદાવાદ. ૧૯૭૨.

A STUDY ON TAX SYSTEM IN INDIA FOR CAPITAL GAINS

8

DR. RAJESH A. MULCHANDANI (M.Com, B.Ed., Ph.D.)
Assistant Professor (Accountancy)
I/C Principal
Government Arts & Commerce College
Jamkhambhaliya (Dist. Devbumidwarka)

INTRODUCTION:

After demonetisation in India the scenario of Indian economy is going to be change. Every citizen of India has to make sense about black money and white money every earning person prepared to pay tax, file income tax return and make their earning as white for that it is necessary to know the tax systems of India so in this paper we try to keep light on calculation of capital gains and payments of tax on it.

MEANING OF CAPITAL GAIN:

When any real estate like land, building or investments in mutual funds, shares, stocks or any other capital assets are sold at higher value than its current value of acquired cost the difference is called capital gains. In simple words capital gains means when you sell any assets at more price than its price you pay for it.

Similarly when any assets sold at lower value than its current value of acquired cost is known as capital loss.

PROVISION OF INCOME TAX ACT FOR CAPITAL GAINS:

Any income derived from capital assets movable or immovable is taxable under the head of capital gains under income tax act 1961.

TYPES OF CAPITAL GAINS:

According to income tax purpose Capital gain is classified into two ways depends on time

(1) Short term capital gains:

When any assets (other than investments) are sold off within 36 months and in case of investments within 12 months of its purchase gains arise from such sale is termed as short term capital gains.

(2) Long term capital gains:

When any assets (other than investments) are sold off after 36 months and in case of investments after 12 months of its purchase gains arise from such sale is termed as long term capital gains.

COMPUTATION OF CAPITAL GAINS:

For computation of capital gains first of all current valuation of assets which was sold is required to be calculated with the help of cost of inflation index (CII) and such value of assets is called indexation price of assets then such indexation value of assets deducted

from actual selling price and difference is called capital gains. in the form of formula it can be presented as under

Capital gains= Actual selling price of assets – Indexation price of assets

For above calculation it is necessary to know about CII

➤ **Cost of inflation index(CII):**

Cost of inflation index is a standard index fixed and declared every year by government based on inflation rate. a list of such CII is as under

**CHART SHOWING COST INFLATION INDEX
(FROM FINANCIAL YEAR 1981-82 TO 2016-17)**

FINANCIAL YEAR	COST INFLATION INDEX	FINANCIAL YEAR	COST INFLATION INDEX	FINANCIAL YEAR	COST INFLATION INDEX
1981-82	100	1993-94	244	2005-06	497
1982-83	109	1994-95	259	2006-07	519
1983-84	116	1995-96	281	2007-08	551
1984-85	125	1996-97	305	2008-09	582
1985-86	133	1997-98	331	2009-10	632
1986-87	140	1998-99	351	2010-11	711
1987-88	150	1999-2000	389	2011-12	785
1988-89	161	2000-01	406	2012-13	852
1989-90	172	2001-02	426	2013-14	939
1990-91	182	2002-03	447	2014-15	1024
1991-92	199	2003-04	463	2015-16	1081
1992-93	223	2004-05	480	2016-17	1125

➤ **How to calculate indexation value of assets :**

For calculation of current indexation value of assets cost of assets is multiplied with current CII and divided by CII of the year in which assets was purchased.

**Price of indexation= cost price of assets x current CII
CII of purchase year**

For e.g.: Mr. Rahul vyas purchased a house at Rs.5,00,000 on 1st June 1995 and he sold it on 30th July 2016 for Rs.24,00,000

Now for calculation of indexation cost of inflation index(CII) for financial year 1995-96 was 281 and for financial year 2016-17 is 1125

$$\begin{aligned}\text{Indexation price} &= 5,00,000 \times \frac{1125}{281} \\ &= 20,01,779\end{aligned}$$

Now

$$\begin{aligned}\text{Capital gains} &= \text{selling price} - \text{indexation cost} \\ &= 24,00,000 - 20,01,779\end{aligned}$$

$$= 3,98,221$$

CALCULATION OF TAX ON CAPITAL GAINS:

Calculation of tax on capital gains is based on type of capital gains if capital gains arise from short period (i.e. Before 36 months for real assets and 12 months for investments in securities) the gain is added to total income and then the income tax is calculated based on tax slabs. If the gains arise for long term period (i.e. After 36 months for real assets and 12 months for investments in securities) is liable to pay 20% tax on it.

In above example Mr. Rahul Vyas earned gain for the period more than 36 months so it is long term gain and he is liable to pay 20% tax on it that is $3,98,221 \times 20/100 = 79,644$

➤ **Tax on capital gains without indexation:**

For investments in securities there is an option for payee that he can pay only 10% tax on non indexed capital gains. He is free to choose to pay tax by using indexation and pay 20% tax on it or pay 10% on capital gain ignoring indexation. Let's see an example

For e.g.: Mr. Kamal Sharma invest Rs. 1,00,000 in shares of a company in year 2014-15 and sold it in year 2016-17 at Rs. 1,26,000

- **If capital gain is calculated by using indexation then**

$$\text{Indexation price} = 1,00,000 \times 1125/1024 = 1,09,863$$

$$\text{Capital gain} = 1,26,000 - 1,09,863 = 16,137$$

$$\text{Tax payable} = 16,137 \times 20/100 = 3,227$$

- **If Mr. Kamal choose option to pay tax without using indexation then**

$$\text{Capital gain (without indexation)} = 1,26,000 - 1,00,000 = 26,000$$

$$\text{Tax payable} = 26,00 \times 10/100 = 2,600$$

From the above example we can see that the tax without indexation is more beneficial so it is advisable in case of investments in securities if held for long time and its value has multiplied due to many factors chances are inflation wouldn't affected profit drastically and as such it would be beneficial to pay 10% tax on non indexed gain instead of using indexation and pay 20% tax

EXEMPTIONS OF TAX ON CAPITAL GAINS :

Income tax department provides many exemptions which can be claimed on capital profit made. A list of such exemption is as under

- Section 54 of income tax act provide that if entire profit reinvested to purchase another house within 2 years from the date of previous property or constructed a new house within 3 year then such profit is fully exempted from tax.
- Section 54EC if entire profit invested in bonds issued by national highway authority of India (NHAI) or rural electrification corporation (REC) such profit is exempted up to Rs.50 lakh from tax
- If capital gain not reinvested in another house within period or in bonds then still tax can be saved by investing gain in the capital gains accounts scheme (CGAS) in any public sector bank.
- If capital gain entire invested to set up a small scale or medium scale industry it is exempted or machinery for manufacturing within 6 month tax is also fully exempted.
- If there is any capital loss it can be adjusted from capital gains. however long term capital losses can be adjusted from long term capital gain only and short term capital losses from short term capital gains only. More over long term capital losses can be carried forwarded maximum 8 years.

Apt personality, the apt performance in athletes compare to Non athletes.

9

Tandel Jignesh J.

Assistance Professor in Physical Education,
Sir K.P. College of Commerce, Surat.

Abstract:

Sports Psychology is the learn of special behavior in games. The reason of the study was to appraise the personality characteristic among Athletes and Non athletes. Total one hundred twenty Boys and one hundred twenty Girls were preferred as a taster from secondary and higher secondary school in the Surat city and Surat rural of south Gujarat. Sex, Type of the learner and personality were preferred as the variable for the study. The information collected from the preferred variable such as personality characteristic were analyzed the difference through t-test at 0.05 level of significance.

Key Words: Sports Psychology, Personality characteristic.

INTRODUCTION

Athletes show their own distinctive patterns of behavior whilst occupied in sports performance. Some psychologists think that value of performance and contribution in sport are determined by personality. It is improbable that a meaning of personality will be examine honestly. To simplify the term is, conversely, important. The term personality is derivative from the word 'persona', which was a pretense in Greek drama. This imply that a person may give the manifestation of being different their true character, which makes the evaluation of personality difficult.

To appreciate the psychology of athlete, investigate have asked whether they differ in personality from non athlete and whether athletes vary among different games (McKelvie. 2003). Athletes differ from non athletes on many personalities characteristic. It is frequently a matter of speculation whether these differences favor the athletes or the non athletes (Cox, 1998). According to previous studies and the significance of effect physical activity on personality. The aim of their study was to evaluate the personality characteristic of athletes and non athletes' student in Surat city and Surat rural of south Gujarat. Here problem are raised whether are near different between personality characteristic athletes and non athletes?

PURPOSE OF THE STUDY

The purpose of the study was to compare of personality trait among athletes and non athletes.

SELECTION OF THE SAMPLE

Total two hundred forty (one hundred twenty Boys and one hundred twenty Girls) were selected as a taster from secondary and higher secondary school in Surat city and Surat rural of south Gujarat.

SELECTION VARIABLE

1 Sex

1.Boys

2.Girls

		1.Athletes
2	Type of the learner	2.Non Athletes
3	Personality	Personality characteristic

TOOLS

Singh's Differential personality questionnaire industrial by Arunkumar and Ashishkumar Sing were used.

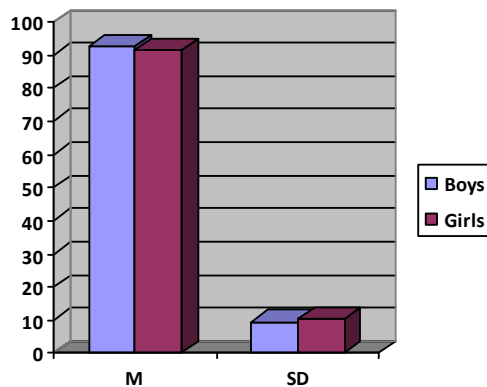
METHODOLOGY

The t-test was used to analyze the significant differences in personality characteristic between Sex and Type of the learner. Level of significance was set at 0.05.

RESULT AND DISCUSSION

Table No. 1 : Sex and Personality Characteristic.

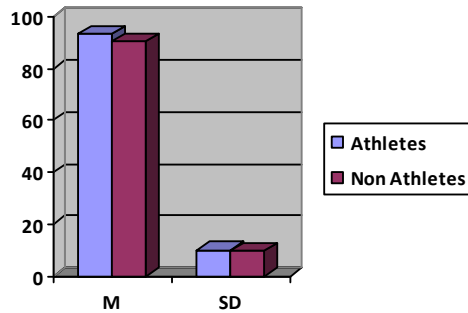
Sex	Number	M	SD	t
Boys	120	92.51	9.43	0.80
Girls	120	91.46	10.48	

The Table No. 1 show that the boys learner on personality characteristic (Mean - 92.51, Stander Deviation - 9.43) was not significance of difference between girls learner (Mean - 91.46, Stander Deviation - 10.48). The calculated value of $t = 0.80$ was found less than the tabulated value $t = 1.96$ at 0.05 level of significance.

Table No. 2 : Type of the Learner and Personality Characteristic

Group	Number	M	SD	t
Athletes	120	93.42	10.10	2.25
Non Athletes	120	90.55	9.66	

The Table No. 2 show that the athletes learner on personality trait ($M = 93.42$, $SD = 10.10$) was significance of difference between girls learner ($M = 90.55$, $SD = 9.66$). The calculated value of $t = 2.25$ was found greater than the tabulated value $t = 1.96$ at 0.05 level of significance.

Athletes have a helpful effect on the personality characteristic compare to non athletes. Athletes have more talent; they are meat various group for training part. They have additional social communication as like non athletes students. They are used various type of yoga and physical training in everyday life.

CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS:

- 1.It is concluded that Athletes are having superior personality character compare to non athletes.
- 2.It is suggested that coaches and instructor must give psychological preparation to sports persons to progress the performance.

REFERENCE

- 1.Rathod Laxmikanth, (2011), "A comparative study of personality differences among athletes and non athletes", International Journal of Health, Physical Education and Computer Science in Sports, Vol. 1, No. 1, Quarterly March 2011
- 2.Karad, (2010), "personality characteristics of male and Female kho-kho players" Asian Journal of Physical Education and Computer Science in Sports, Volume.3 No.1 pp14 -15
- 3.Asthana and other, (2010), "Research Methodology", Agrawal Publication. Agra. First Edition.

કવિ દલપતરાયનું સામાજિક ઉત્કર્ષમાં યોગદાન (ઈ.સ. ૧૮૨૦ થી ૧૮૯૮)

10

ડૉ.સોસા લક્ષ્મણભાઈ એસ.

(M.A., B.Ed., M.Phil.PH.D)

પ્રસ્તાવના:—

ઈ.સ. ૧૭૫૦ થી ૧૮૫૦ માં નવજાગૃતિ આવી. ત્યારે અંગ્રેજો (ભારત) હિન્દુસ્તાન ઉપર રાજ કરતા હતા. ભારતમાં અંગ્રેજોએ અંગ્રેજી શિક્ષણની શરૂઆત કરી અને નવો શિક્ષણ પામેલો વર્ગ અસ્તિત્વમાં આવ્યો અને તેની સાથે વિચારસરણીની શરૂઆત થઈ શિક્ષણ પામેલા વર્ગથી સમાજમાં જડ થઈ ગયેલા કેટલીક પરંપરાઓ કે રીત-રિવાજોમાં પરિવર્તનો આવ્યા. તેમાં મહાન સુધારકો જેવા કે નર્મદ, નરસિંહરાવ, નરસિંહ મહેતા, નવલરામ, દુર્ગારામ મહેતા, કરશનદાસ દિવેદીયા, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી અને ગુજરાતના મહાન સુધારક એવા કવિ દલપતરામ હતા. તેમણે ગુજરાતમાં સુધારકવાદી પ્રવૃત્તિઓ કરી કવિ નર્મદ તથા દલપતરામ જેવા સાહિત્ય સ્વામીઓએ સમાજ સુધારણાની દિશામાં પણ યોગદાન આપ્યું. સમાજનાં કુરિવાજો, અંધશ્રદ્ધા તથા બાળલગ્નો દુર કરવા અને વિધવાના પુનઃલગ્ન અને કન્યા કેળવણીનો પ્રચાર કરવા કવિ દલપતરામનું યોગદાન પણ મહત્વનું હતું.

કવિ દલપતરામનું જીવન ઘડતર:

કવિ દલપતરામનો જન્મ ઈ.સ. ૧૮૨૦ માં સુરેન્દ્રનગર જિલ્લામાં આવેલ વઢવાણ શહેરમાં થયો હતો. પિતાનું નામ ડાહ્યાભાઈ ત્રિવેદી હતું અને માતાનું નામ અમૃતબા હતું. દલપતરામની મુળ અટક ત્રિવેદી, પરંતુ કવિના ધંધાને લીધે "કવિશ્વર" કહેવાયા છે. તેમના પિતા કર્મકાંડના વ્યવસાયને લીધે ડાહ્યા વેદિયા તરીકે વઢવાણમાં જાણીતા હતા. બાળ દલપતરામએ ભણવાની શરૂઆત તેમના પિતાની પડીશાળામાં કરી ૭ વર્ષની વયે માવજી પંડ્યા નામના મહેતાજીની ધુળી નિશાળમાં બે કે અઢી વર્ષ ભણ્યા હતા. તેમના પિતા પાસેથી ધાર્મિક જ્ઞાન અને સંસ્કારનો મબલખ વારસો મળ્યો. કુળના પરંપરા પ્રમાણે પિતા પાસે વેદ શીખવાનો પ્રારંભકર્ચો. પરંતુ પિતાના અત્યંત ક્રોધી સ્વભાવથી શીખી ન શક્યા. પિતાના ત્રાસથી દલપતરામ ભાગી છુટ્યા. પોતાના માતા અમૃતબા જોડે મોસાળમાં ભાવનગર જીલ્લાનાં ગઢડા રહેવાનું થયું. ત્યારે સહજાનંદ સ્વામીનો પરિચય થયો. ત્યારબાદ દલપતરામ ની જીવન દિશા બદલાઈ. કિશોર દલપતને બાળપણથી જ હડુલા રચવાનો શોખ હતો. (હડુલા એટલે રમતમાં જોડાયેલા પ્રાસવાળા જોડકણા) તેમના હડુલા નીચે પ્રમાણે છે.

"છાયા એટલા છાપરા ને માળયા એટલા ઘર

ભોજો ભગતનો એક ભણે જે વાંઢા એટલા વર"

"સાગ ઉપર કાગ બેઠો, રથે બેઠાં રાણી,

બંદા બેઠા માંચીએ ને દુનિયા ડહોળે પાણી"

—એક બીજું ઉદાહરણ લઈએ.

"તોપમાં તો ગોળો જોઈએ, બંદુકમાં હોય ગોળી

ભોજો ભગત તો એમ ભણે, જે ફાગળ મહિને હોળી"

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો પ્રભાવ:—

૧૪ વર્ષની વયે દલપતરામે ભૂમાનંદ સ્વામિથી પ્રભાવિત બની સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો અંગીકાર કર્યો. જે એ સંપ્રદાયનો પ્રભાવ દલપતજીવન માટે વિદ્યાયક બળ બની રહ્યો. દલપતરામને ઘડનારાં કેટલાક પરિબળોમાં સૌપ્રથમ પરિબળ પિતાને ગણાવવા જોઈએ. પૂત્રના પગલાથી પિતાને આઘાત લાગ્યો હતો. ઈ.સ. ૧૮૩૪ થી ૧૮૪૧ સુધી મુળીમાં રહીને દેવાનંદસ્વામી પાસે પરંપરાગત કાવ્યશાસ્ત્ર, છંદશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર અને વ્રજભાષાની કાવ્યશકિતનું શિક્ષણ લીધું. તેથી કવિત્વશકિત ખીલી તેમની પ્રતિભાથી આકર્ષાય સાધુ અયોધ્યા પ્રસાદે અમદાવાદમાં સ્વામિનારાયણ મંદિરમાં સંસ્કૃત ભણવા મોકલ્યા. ઈ.સ. ૧૮૪૭ માં દલપતરામ સંસ્કૃત ભણીને અમદાવાદથી વઢવાણ ગયા.

દલપતરામ શાંત, સરળ, વિનોદી પ્રકૃતિના સદગૃહસ્થ હતા. સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયની અસરને લીધે તેઓ 'સત્સંગી' થયા.

તો ફાલસની અસરને લીધે સુધારો, દેશપ્રેમ, રાજભક્તિની લાગણી તેમનામાં પ્રગટી અને એ પ્રકારની કવિતા તેમના હાથે રચાયઈ. એ અર્થમાં તેઓ અર્વાચીન પણ બન્યા. સુન્દરમ્ કહે છે કે, પ્રાચીન અને અર્વાચીન વચ્ચે સેતુ જેવા છે. તેમનો એક પગ પ્રાચીનકાળમાં અને બીજો પગ અર્વાચીન કાળમાં છે. તે અવલોકન યથાર્થ છે. ફાર્મસ સાથે ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્રમાં ફરી ફરીને ગુજરાતનો ઇતિહાસ રચવા લેખો, હસ્તપ્રતો, આધારભુત દસ્તાવેજો, ઐતિહાસીક કથાનકો વગેરે સામગ્રી પ્રાપ્ત કરવામાં પણ તેઓ મદદરૂપ થયા હતા એ રૂપે જોવું જોઈએ. તેમની સ્વદેશાભિમાન વિષયક એક જ રચના દ્રષ્ટાંત માટે પુરતી છે.

"સુસંપથી સર્વ સમૃદ્ધિ પામે,
કુસંપથી વૈભવ વિત્ત વામે
કરી પરિક્ષા પળમાં પિછાણો,
અરે સ્વદેશી અભિમાન આણો"

ડૉ. મધુસુદન પારેખ કહે છે તેમ "એ કવિનો વ્યક્તિગત અવાજ ન હોતો, એ યુગવાણી હતી. પ્રજાનો અવાજ હતો."

દલપતરામ લોકશિક્ષણની આ પ્રવૃત્તિમાં સુધારાનાં કાર્યમાં તેઓ ધીરજપુર્વક અને સાવધાનીથી આગળ વધવાના મતના હતા.

"લાખો કીડી પર લાડવો આખો"
મેલિયેતો મરી જાય,
ભૂકો કરી ભભરાવિએ તો તે
ખાસી રીતેથી ખાય"
"બાપાની પીંપર બડી, પૃથિવી પર પ્રખ્યાત,
પસિધ્ધ એવો પ્રાગવડ, વિશ્વ વખાણે વાત"

૩

અનિતિ અને દુરાચારની વાતો વાળી કવિતાને તેઓ કલાલની દુકાન સાથે કે ગાંજો, ભાંગ અને બીડી સાથે સરખાવે છે.

"ગાંજો નથી ભાંગ નથી બાળી પીવા બીડી નથી,
પત્રપુષ્પવાળી આ શ્રીમાળી તણી છાબ છે"

દલપતરામના સામાજિક ઉત્કર્ષના કાર્યો:

દલપતરામે પોતાનું જીવન કાર્ય મિશન સ્વદેશની સુધારણાની સ્વીકાર્ય શિક્ષણ, વિદ્યા, વિકાસ અને પુસ્તકાલયોની સ્થાપના એનાં અનિવાર્ય અંગો છે. તેનાં મિત્ર એલેક્ઝાન્ડર ફાર્લસે દલપતરામને સાર્વજનિક પુસ્તકાલય (ગ્રંથ ભંડાર)નું મહત્વ સમજાવેલું. વર્ણાકયુલર સોસાયટીનાં કાર્યક્ષેત્રનું નિર્દેશ કરે છે.

"પુસ્તકશાળા સ્થાપવી, સંગ્રહ કરવા ગ્રંથ
ગુજરાતી ભાષા તણો, સુધારવો શુભ પંથ"

એ માટે "બુધવારિયુ" નામનું વર્તમાનપત્ર પણ પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું છે. એમ કહેવાય છે કે ગુજરાતી સામયિક (સાપ્તાહિક) દર બુધવારે બહાર પડતું તેથી બુધવારિયુ તરીકે ઓળખાતું. ત્યારબાદ શિક્ષણ સંસ્થા સ્થાપવા આરંભાયું, તેમાં કન્યા કેળવણીને અગ્રતા આપવામાં આવી.

ઈ.સ. ૧૮૫૦ માં અમદાવાદમાં કન્યાશાળા શરૂ કરવામાં આવી. જે પ્રથમ કન્યાશાળા ગણાતી. આ શાળાનો ખર્ચ નગરશેઠ હિમાભાઈ અને શેઠાણી હરકુંવર પાસેથી દાન રૂપે મેળવ્યો હતો. બીજી કન્યા શાળા અમદાવાદનાં રાયપુર વિસ્તારમાં શેઠ મગનભાઈ કરમચંદ તરફથી શરૂ થઈ (આજે આ કન્યા શાળા ચાલે છે).

આ ઉપરાંત રૂ. ૩૦૦૦ નું દાન મેળવેલું, તેથી અમદાવાદમાં હિમાભાઈ ઈન્સ્ટીટ્યુટની સ્થાપના કરી. "રચ્યા છે રૂડા છંદ દલપતરામે" એક કહી હરખ પામનાર કવિની કવિતા વિશે વિવેચક વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી કહે છે "કવિ દલપતરામમાં, એક કવિ પાસે માંગીએ એવી તેજસ્વી પ્રતિભા નથી... ક.દ.સ. સૌંદર્ય વર્ણવતા સૌન્દર્ય ઉપજાવી શકતા નથી. કારણ કે સુંદરતા સંબંધી તેમને ચોક્કસ ખ્યાલ પણ નથી" વળી તેઓ કહે છે "POET OF SORE" દલપતરામ કવિ કારણ કે રચ્યા છે. "રૂડા છંદ દલપતરામે" રૂડા એટલે ભુલ વગરના, માત્રામેળવાળા, ઝડઝમકાદિ ગુણ

વિભૂષિત" કલાદ્રષ્ટિએ દલપતરામનું લક્ષ્ય ઉંચું નથી.

ઈ.સ. ૧૮૫૦ માં "બુદ્ધિપ્રકાશ" ગામે પખવાડિક પ્રગટ થવા લાગ્યું. આ પ્રવૃત્તિનાં સૂત્રધાર ફાર્લસ હતા. પરંતુ દલપત રામ જળસિંચન કરતા રહ્યા હતા. આ ઉપરાંત ઈ.સ. ૧૮૫૩ બાદ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીનું પુસ્તકાલય બંધ કરવલ પડે તેવા સંજોગો ઉભા થયા હતા. "બુદ્ધિપ્રકાશ" માસિક પણ બંધ પડ્યું પરંતુ દલપતરામે તંત્ર હાથમાં લઈ લીધું અને ખરાબે જતાં અટકાવ્યું અને નગરોમાં પુસ્તકશાળા સ્થાપવા માટે પ્રવાસ ખેડે છે.

દલપતરામનું સમાજ સુધારા વિષયક સાહિત્ય:

ગુજરાતના જુદા જુદા સ્થળે દલપતરામ પ્રવાસ કરીને વિવિધરંગી સમાજ અને સમાજમાં રહી ગયેલા અનિષ્ટો જોવાની તક મળીએ વસ્તુને તેમણે પોતાના કાવ્યોના વિષયો બનાવ્યા. સુધારા વિષયક સાહિત્ય તૈયાર કરવામાં અને લોકોની વૈજ્ઞાનિક બુદ્ધિ ખીલવવામાં ગદ્યનો આશ્રય લેવા માટે દલપતરામને ફોર્સ પ્રેર્યાનિબંધાત્મક લખાણોમાં મુખ્યત્વે "ભૂતનિબંધ", "જ્ઞાતિનિબંધ", "બાળવિવાહનિબંધ", "પૂનઃવિવાહ પ્રબંધ", "પરદેશગમન" વગેરે નિબંધ ગણાવી શકાય. આ લખાણોમાં પ્રેરણા સંસાર સુધારણાની છે. ખાસ કરીને સમાજ સુધારણા વિશેની બાબત પ્રતિબિંબિત થાય છે.

ઈ.સ. ૧૮૫૦ માં પ્રગટ થયેલો દલપતરામનો નિબંધ "ભૂતનિબંધ" અર્વાચીન ગુજરાતીની પહેલી ગદ્યરચના ભૂતપ્રેતને નામે ચાલતા પાખંડને પડકારવા પ્રયત્ન કર્યો. ભૂતપ્રેતના ભય પાછળ લોકોનું અજ્ઞાન રહેલું છે, તેમ પ્રતિપાદન કર્યું.

ઈ.સ. ૧૮૫૧ માં "જ્ઞાતિનિબંધ" પ્રકાશિત કર્યો. તેમાં જ્ઞાતિના વાડા તોડી વિશાળ સમાજ રચવાની હિમાયત કરી જ્ઞાતિ સંસ્થાનાં લાભ-ગેરલાભ વર્ણન કરે છે. જ્ઞાતિ-પેટા જ્ઞાતિઓમાં ભેદપ્રભેદોના મુળમાં અલગતાપણું અને ઉચ્ચતાનું અભિમાન પડેલું છે તેમ સમજાવ્યું.

ઈ.સ. ૧૮૫૪ માં "બાલ વિવાહ" નાની ઉમરના છોકરા-છોકરીઓને પરણાવી દેવાની કુરૂષ્ટિનો શાસ્ત્રધાર વિરોધ કર્યો. બાળ વિવાહના માઠા ફળ દાખલા આપીને દર્શાવે છે. દલપતરામની મોટા ભાગની કવિતા બાહ્ય પ્રસંગ કે સંજોગોને અનુલક્ષીને રચાયેલી હોવાથી તેમાં સમકાલીન જમનાનું પ્રતિબિંબ ઝિલાવ્યું છે. ઈ.સ. ૧૮૫૧ માં રચાયેલી "હુન્નરખાનની ચડાઈ" રૂપાત્મક કાવ્યમાં બ્રિટિશ સંપર્કને પરિણામે અવતરી રહેલા યંત્ર વિજ્ઞાન યુગની ઝાંખી કરાવી છે. "વેન ચરિત્ર" આખ્યાન વિધવા વિવાહનો ઉપદેશ આપે છે. "સંપલક્ષ્મી સંવાદ" માં કુસંપ અને કંકાસ ઘટાડીને સ્વદેશમાં સંપ વધારવા હાકલ કરી તે માટે કવિ કહે છે.

"જેમ સુસંપ વધ્યો ઘણો, અડચણ ભાગી એમ

બાધ્યા બંદોબસ્ત બહુ જન દુઃખી થાય ન એમ"

"અબળ સબળ સૌ સુખી થયાં,

દુઃખ થયું સૌ દૂર

તે કારણ સૌ સંપનું,

જાણો તેમે સૌ જરૂર"

આ માટે દલપતરામે અનેક રસિક દ્રષ્ટાંતો ગુંથીને "રાજવિદ્યાભ્યાસ" કાવ્યખંડમાં કેટલીક રચનાઓ આપી છે. એમાં અત્યંત સમય અને લોકપ્રિય સ્થાનક છે "અંધેરી નગરી અને ગંડુરાજા" નું

"પ્રજા તણી પીડા હરે, અકલવાનું ભૂપાત

અંધેરી નગરી વસે, જો મૂરખ મહીપાળ"

કવિ શિક્ષણની બાબતની દલીલનાં સંદર્ભમાં આ વાત કહે છે.

ત્યારનાં સમયમાં દલપતરામે કન્યા કેળવણીની સંસ્થાઓ કુશળતાથી ઉભી કરી હતી. માતા-પિતાની પુત્રીઓને ભણાવવા માટે પ્રેરવા ગરબીઓ લખી હતી. તેમ કહેવાય છે અને ભણવા માટે સલાહ આપી હતી અને રાજકુંવરોને ભણવા માટે રાજકુમાર કોલેજની સ્થાપના કરી હતી. તેથી કહી શકાય કે દલપતરામે રાજકુમાર કોલેજની સ્થાપનામાં પ્રેરક બળ પુરૂ પાડ્યું હતું.

ઉપસંહાર

આજથી આશરે ૧૫૦ વર્ષ પહેલા આપણી પ્રજાના જીવન ઘડતર માટે અનેકવિધ પ્રયત્નો કર્યા એ સમયથી ૧૯મી સદી પ્રજાના વ્હેમો, અંધશ્રદ્ધા અને અજ્ઞાનને દુર કરવા ગદ્ય અને પદ્યમાં પોતાની કલમ ચલાવી હતી. વિવિધ વિદ્યાઓનાં ગ્રંથો લખાયા. ગુજરાતમાં ઠેરઠેર પુસ્તકાલયો સ્થપાય, લોકો બહુળા પુસ્તકો વાંચી પોતાની વિચારસરણીનો વિસ્તાર કરે તે માટે રાજાઓ અને ધનિકો પોતાની પદ્ય

કલા દ્વારા પ્રસન્ન કરી દાન મેળવી પુસ્તકાલયોની સ્થાપના કરાવી હતી. લોકો ભણશે તો જ અજ્ઞાન, અંધશ્રદ્ધા, વહેમો અને કુરિવાજો દુર થશે.

ખાસ કરીને કન્યાઓને શિક્ષણ મળે તે માટે બધા જ ઉત્સાહી રહ્યા હતા. પોતાની સહી પણ ન કરી શકે તેવા રાજવીઓને ભણવાની સલાહ આપી હતી. કારણ કે ભણેલા રાજવીઓ હોય તો પ્રજાના પ્રશ્નો સમજી વિચારીને ઉકેલી શકે. પ્રજાના જીવનમાં સુધારા લાવવાની ભાવના ઉંચી હતી. કેટલાક સામાજિક કુરિવાજો સામે સુધારા લાવવા નિર્બંધાત્મક અને કવિતાઓનું લખાણ લખી વહેમો, અંધશ્રદ્ધા અને પાખંડ સામે જનજાગૃતિ લાવ્યા હતા. કુસંપ અને કંકાસ ઘટાડી સ્વદેશમાં સંપ વધારવા માટે સલાહ આપી.

વિધવા વિવાહને પ્રોત્સાહન આપવા "વેન ચરિત્ર" આખ્યાન લખ્યું. નિર્બંધાત્મક લખાણોમાં "ભૂતનિર્બંધ" બાલ વિવાહ નિર્બંધ દેવકીદર્પણ જેવા નિર્બંધો ગણાવી શકાય. પ્રજાને સુધારાઓ અંગેની સમજૂતિ આપી સાચી દિશા તરફ વાળવા પ્રયત્નો કર્યા હતા. નવા વિચારો દલપતરામમાં પ્રવેશી શક્યા તેનું કારણ તેના પ્રેરક મિત્ર એલેક્ઝાન્ડર કિન્લોક ફોર્સ હતા. એમ કહી શકાય.

આમ, ગુજરાતમાં કવિ દલપતરામ એ મહાન કવિ નિર્બંધો લખી અને લોકોને જાગૃત કર્યા અને ગ્રંથાલયથી લોકો સુધી પુસ્તકો પુરા પાડી નવા વિચારસરણી લાવી, લોકોમાંથી વહેમ, કુરિવાજો, અંધશ્રદ્ધા અને અજ્ઞાનતા દુર કર્યા અને સમજ સુધારણામાં મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો.

સંદર્ભસૂચિ:

- (૧) ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર સંપાદન—ધીરુભાઈ ઠાકર અને ઈન્દ્રવદન દવે વિભાગ રજો પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૫૨, પૃ. ૪૬
- (૨) ગરવા ગુજરાતી લે. રજની વ્યાસ, અક્ષરા પ્રકાશન, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૯૮, પૃ. ૨૪
- (૩) અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની વિકાસ રેખા, લે. ધીરુભાઈ ઠાકર, નવમી આવૃત્તિ, ૧૯૮૧, પૃ. ૩૪
- (૪) ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ ગ્રંથ—૩, સંપાદક—લે. ઉમાશંકર ઉમાશંકર જોષી અને અનંત રાવળ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદ—૧૯૭૮, પૃ. ૨૪
- (૫) લે. રજની વ્યાસપૂર્વોક્ત પુસ્તક, પૃ. ૨૫
- (૬) ગુજરાત દિપોત્સવી અંક ભાગ—૧, પ્રકાશન માહિતી ખાતુ, ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર, વિ. સંવત—૨૦૫૮, પૃ. ૭૧
- (૭) સંપાદક, ઉમાશંકર જોષી, પૂર્વોક્ત પુસ્તક, પૃ. ૩૨
- (૮) એજન—પૃ. ૪૫
- (૯) એજન—પૃ. ૪૫
- (૧૦) સંપાદક કે.કા. શાસ્ત્રી દલપતકલ્પ નવનીત, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૪૮, પૃ. ૨૦૧
- (૧૧) ગુજરાત દિપોત્સવી અંક, પૂર્વોક્ત, પૃ. ૭૨
- (૧૨) એજન
- (૧૩) અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ—ડો. રમેશ એમ. ત્રિવેદી, પ્રથમ આવૃત્તિ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૮૪, બીજી સંવધિત આવૃત્તિ—૨૦૦૩, પૃ. ૧૧ થી ૨૧.

ગાંધીયુગીન રચનાત્મક કાર્યક્રમોની ગુજરાતના સમાજ પર અસર (૧૯૧૫-૧૯૪૨)

11

મુંજપરા વિનોદકુમાર બી.

M.A. GSLET ઇતિહાસ

Ph.D. (Continue)

(૧) પ્રસ્તાવના:-

ભારત દેશનો યુરોપના દેશો સાથે પ્રાચીન અને મધ્યકાળમાં વ્યાપારી સંબંધ હતા પરંતુ ઇ.સ.૧૪૫૩માં કોન્ટિનિન્ટનોપલનું પતન થતા જમીન માર્ગ બંધ થઈ ગયો જેથી નવો જળમાર્ગ શોધવાની ફરજ પડી. ઇ.સ.૧૪૯૮માં વાસ્કો-દ-ગામાએ ભારત તરફનો નવો જળમાર્ગ શોધ્યો અને ભારતમાં પોર્ટુગીઝ, ડચ, અંગ્રેજો અને ફ્રેંચોએ વ્યાપાર કરવાની શરૂઆત કરી. અંગ્રેજોએ વ્યાપાર સાથેસાથ ભારતની રાજકીય વ્યવસ્થામાં દખલ કરવાની શરૂઆત કરી અને ભારત પર અંગ્રેજોએ સત્તા જમાવી તેમાંથી મુક્તિ મેળવવા ઇ.સ.૧૮૫૭માં પ્રયાસ થયો હતો પરંતુ તેમાં સફળતા ન મળી. ઇ.સ.૧૮૮૫માં કોંગ્રેસની સ્થાપના થઈ અને ભારતને અંગ્રેજોની ગુલામીમાંથી આઝાદ કરવાના પ્રયાસો શરૂ થયા.

ઇ.સ.૧૯૧૫માં ગાંધીજીનું દક્ષિણ આફ્રિકાથી ભારત અને ગુજરાતમાં આગમન રાજકીય ઇતિહાસમાં નવો વળાંક લાવે છે. ગાંધીજીએ કોચરબ આશ્રમની સ્થાપના અને સાબરમતી આશ્રમની સ્થાપના અમદાવાદમાં કરી. અહીંથી જ સમગ્ર દેશનું સંચાલન થવાનું હતું. ગાંધીજીએ દેશની આઝાદી માટે જે રચનાત્મક કાર્યક્રમો કર્યા તેણે ગુજરાતના લોકો ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં અસર કરી હતી. ગાંધીજીએ કરેલ ખેડા સત્યાગ્રહ અસહકાર આંદોલન, બારડોલી સત્યાગ્રહ, મીઠાના સત્યાગ્રહમાં ગુજરાતના લોકોએ ગાંધીજીને તન-મન-ધનથી મદદ કરી હતી.

(૨) રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓની વિભાવના:-

રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ એ ગાંધીયુગની દેન છે. રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ એટલે તોડફોડ નહીં પણ નવીન પોષક રચના અને નવનિર્માણ. સમાજ નવનિર્માણનો ભાગ જેમાં રહેલો હોય તેવી પ્રવૃત્તિઓ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ દ્વારા જ સ્પષ્ટ થાય છે. શ્રી રામલાલ પરીખે નોંધ્યું છે કે, રચનાત્મક કાર્યક્રમ એ કોઈ તત્કાલીન સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે કામચલાઉ કાર્યક્રમ નથી પણ સમાજની આમુલ નવરચના માટેનો વિશ્વભરમાં અમલમાં મુકી શકાય એવો દૂરગામી, વ્યવહારુ, વ્યવસ્થિત અને ચિરંજીવ કાર્યક્રમ છે. એક રીતે કહીએ તો માનવજીવનના ઉધર્વીકરણનો આ સનાતન અને વિશ્વ વ્યાપક કાર્યક્રમ છે.

ટૂંકમાં કહીએ તો ગાંધીજી સત્ય અને અહિંસાના સાધન વડે આપણા દેશને પૂર્ણ સ્વરાજ્ય અપાવવા માટે ઉપયોગમાં લીધેલા અચુક શસ્ત્રોએ રચનાત્મક પ્રવૃત્તિને વેગવંતી બનાવી હતી.

(૩) ગાંધીયુગીન રચનાત્મક કાર્યક્રમોની ગુજરાતના સમાજ પર અસર:-

ગાંધીજીએ હિન્દુસ્તાનને અંગ્રેજોની ગુલામીમાંથી મુક્તિ અપાવવા માટે જે રચનાત્મક કાર્યક્રમો કર્યા તેની ગુજરાતના સમાજ જીવન પર ગાઢ અસર થઈ હતી.

(i) કોમી ઐક્ય:-

ગાંધીજી કોમી ઐક્યને રાષ્ટ્રીય લડતનું ખુબ અગત્યનું અંગ ગણાતા હતા અને તેના દ્વારા હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા કાયમી કરીને અંગ્રેજો સામે સંયુક્ત લડત આપવા ઇચ્છતા હતા. આ માટે તેમણે ખિલાફતનો પ્રશ્ન હાથ પર લીધો હતો અને તેને રાષ્ટ્રીય સ્તરનું મહત્વ આપ્યું હતું. યંગ ઇન્ડિયામાં ગાંધીજીએ લખ્યું હતું કે, "મુસલમાનોને જો હું મારા ભાઈ ગણતો હોઉં અને એનું ધ્યેય જો મને ન્યાયી લાગતું હોય તો તેની મુશ્કેલીની ધડીમાં મારાથી બનતી મદદ કરી છૂટવાનો મારો ધર્મ છે" આમ ગાંધીજીએ ગુજરાતમાં હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા માટે કાર્ય કર્યું હતું.

(ii) અસ્પૃશ્યતા નિવારણ:-

ગુજરાતમાં હરિજનોની સ્થિતિ આદિવાસીઓની સ્થિતિ કરતા પણ બદતર હતી. ઇ.સ.૧૯૨૪-૨૫માં ગાંધીજીએ અસ્પૃશ્યતા નિવારણ માટે સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છનો પ્રવાસ ખેડ્યો હતો. અસ્પૃશ્યતા નિવારણ માટે ૨૧ દિવસ ગાંધીજીએ ઉપવાસ કર્યા હતા. તા.૩૦-૯-૧૯૩૨માં અસ્પૃશ્યતા નિવારણ સંઘની મુંબઈમાં સ્થાપના થઈ જે પાછળથી 'હરિજન સેવા સંઘ' બન્યો. મંદિરોમાં પ્રવેશ માટે અને સાર્વજનિક કુવા, ધર્મશાળા, સ્મશાનઘર વગેરે ખુલ્લા મુકવાની ઝુંબેશ શરૂ થઈ હતી. ગાંધીજીએ હરિજનોના પ્રચાર માટે 'નવજીવન' સાપ્તાહિકનું નામ 'હરિજન બંધુ' તા.૧૮-૧૨-૧૯૩૨ ના રોજ કર્યું હતું. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે ગુજરાતમાં અસ્પૃશ્યોને તેમના અધિકારો અપાવવા ગાંધીજીએ કરેલ કાર્યને સમય જતા લોકોને સ્વીકાર કરવો પડ્યો.

(iii) દારૂબંધી:-

સ્વાતંત્ર્ય સિધ્ધિ માટે સત્યાગ્રહો અને તેની સાથો સાથ દેશના લોકોના કલ્યાણ તથા ઉત્કર્ષ માટે દારૂબંધી જેવા રચનાત્મક કાર્યો ગાંધીજીએ ગુજરાતમાં કર્યા હતા. દારૂબંધીની બાબત રાષ્ટ્રીય મહાસભાના કાર્યક્રમમાં ઇ.સ.૧૯૨૦ના વર્ષથી સમાવવામાં આવી હતી જેનો ઉદ્દેશ્ય સામાજિક અને નૈતિક સુધારાનો હતો. મજુરો અને અન્ય લોકો દારૂની બદીને કારણે પાચમાલ થતા હતા. ભાવનગર રાજ્યે ઇ.સ.૧૯૧૯માં દારૂબંધી દાખલ કરી હતી. તાડીના ગોળ અને નીરો અંગે ગજાનંદ નાયકે દક્ષિણ ગુજરાતમાં સારૂ કાર્ય કર્યું હતું. ઇ.સ.૧૯૩૦ ના મીઠાના સત્યાગ્રહ દરમિયાન દારૂ-તાડીના પીઠાઓ પર પીકેટીંગ કરાવ્યું હતું. ગાંધીજીએ દારૂબંધીની અનિવાર્યતા બતાવતા કહેલું કે, "મને લીધું ઉછાળવા જેટલા સમય માટે દેશનો સરમુખત્યાર બનાવવામાં આવે તો પહેલું કામ દારૂબંધીનું કરું".

(iv) રૈટિયો અને ખાદી:-

ઇ.સ.૧૯૧૭માં ભરૂચમાં કેળવણી પરિષદ સમયે ગાંધીજીને ગંગાબહેનનો સંપર્ક થયો હતો. તેમને ગાંધીજીએ રૈટિયો શોધી લાવવાનું કામ સોંપ્યું. ગંગાબહેનને વિજાપુરમાંથી રૈટિયો મળ્યો અને પ્રથમ ખાદી અહીં જ તૈયાર થઈ હતી. આમ થતા ગાંધીજીએ રૈટિયો આશ્રમમાં વસાવ્યો હતો.

ખાદી પ્રચારનું કામ ગાંધીજીએ શંકરલાલ બેંકરને સોંપ્યું હતું. ઇ.સ.૧૯૨૪માં ખાદી સંગ્રહસ્થાન ઉભું કરાવ્યું હતું. સુરત-બારડોલીમાં જુગતરામ દવે તથા યુનીભાઈએ નમૂનેદાર ખાદી કેન્દ્રો સ્થાપ્યા હતા. ગુજરાતમાં ઘણાં બધા કાર્યકરો સ્વદેશી અને ખાદી ઝુંબેશમાં લાગી ગયા હતા અને ગામે ગામ ફરવાનું લોકોને સમજાવવાનું કાર્ય, ખાદી કાંતવાનું કામકાજ ગુજરાતમાં જોશભેર શરૂ થઈ ગયું હતું. જેથી લોકોની ગરીબીમાં કંઈક રાહત થઈ. ધનીકોએ પણ વિદેશી કપડાઓ ત્યાગીને ખાદી પહેરવાની શરૂ કરી હતી.

(v) ગ્રામોદ્યોગ:-

ખાદી સિવાય અન્ય ગૃહ ઉદ્યોગોના વિકાસ માટે ગ્રામોદ્યોગ સંઘની સ્થાપના તા.૧૪-૧૨-૧૯૩૪ ના રોજ થઈ હતી. તેમાં હાથછડના ચોખા, હાથઘંટીએ દળેલો લોટ, મધમાખી ઉછેર, શેરડી અને ગોળ, ઘાણીનું તેલ, ચર્મોદ્યોગ, હાથકાગળ બનાવવાની પ્રવૃત્તિ, અખાદ્ય તેલમાંથી સાબુ બનાવવાનો વગેરે પ્રવૃત્તિઓ ગુજરાતમાં ચાલતી હતી. ગ્રામોદ્યોગના કારણે ગામડાઓમાં લોકોને કામ મળવા લાગ્યું હતું. જેથી તે ખૂબ જ અસરકારક બની રહ્યું હતું.

(vi) રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ અને પાયાની કેળવણી:-

ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યમાં રાષ્ટ્રીય કેળવણી એક અગત્યનું પરિબળ બની ગયું હતું. અસહકાર આંદોલન દરમિયાન ઘણાંબધા વિદ્યાર્થીઓએ શાળા-કોલેજો જે સરકારી હતી તેનો ત્યાગ કર્યો હતો. આવા વિદ્યાર્થીઓને ભારતીય શિક્ષણ મળી રહે તે ઉદ્દેશ્યથી ઇ.સ.૧૯૨૦માં અમદાવાદમાં ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી હતી અને પોતે જ તેના પ્રથમ કુલપતિ બન્યા હતા અને રાષ્ટ્રીય કેળવણીમાં નવી ભાત પાડી હતી. આ સંસ્થાએ રાષ્ટ્રીય સૈનિકો તૈયાર કરવામાં મહત્વનું યોગદાન આપ્યું હતું. જેમણે દેશની સ્વતંત્રતામાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો હતો.

(vii)સ્વદેશી:-

દેશની આઝાદીમાં સ્વદેશી એ અંગ્રેજો માટે ઘાતક હથિયાર સાબિત થયું હતું. ગુજરાતમાં વિદેશી કાપડના બહિષ્કારની સાથે મિલના કાપડ કરતા હાથે કાંતેલી વણેલી ખાદી પહેરવા ઉપર ગાંધીજીએ ભાર મૂક્યો અને તેનો પ્રચાર પણ કર્યો. જેનો ઉદ્દેશ્ય ગામડામાં રહેતા લોકોને મોટી સંખ્યામાં ખાદીના ઉત્પાદનથી રોજગારી પ્રાપ્ત થાય તે હતો. ગાંધીજીએ સ્વદેશીનું મહત્વ સમજાવ્યું. દેશનું ધન દેશમાં જ રહે અને ગામડા ખાદી ગૃહ ઉદ્યોગો દ્વારા બેઠા થાય. ટૂંકમાં વિદેશી વસ્તુઓની વપરાશ ઘટાડી સ્વદેશી અપનાવી દેશને સ્વાવલંબી બનાવવાનો ઉદ્દેશ્ય હતો. સ્વદેશી અંગે ગાંધીજીનો મુખ્યમંત્ર એ હતો કે "દૂરની પરિસ્થિતિને બદલે આપણને નજીકની પરિસ્થિતિમાં ઉપયોગી બનવાની અને સેવા આપવાની મર્યાદામાં રાખે એવી ભાવના" તરીકેની વ્યાખ્યા આપી હતી.

(viii)સ્ત્રી વિકાસ:-

ગાંધીજીએ ગૂજરાતમાં સ્ત્રી શક્તિ બને અને પુરૂષો જેટલા જ હક્ક ભોગવે તેમ ઇચ્છતા હતા. વર્ષોથી સ્ત્રીઓ જે ઘરકામમાં જ જેનું સ્થાન હતું તે હવે પુરૂષ સાથે ખભે ખભો મીલાવીને કાર્ય કરવા લાગી હતી. ઇ.સ.૧૯૩૦ના મીઠાના સત્યાગ્રહોમાં સ્ત્રીઓની સહનશીલતા દારૂના પીઠાઓ પર પીકેટીંગ ઇ.સ.૧૯૪૨ના હિંદ છોડો આંદોલન દરમ્યાન જાગી ઉઠેલું નારીત્વ ઇતિહાસમાં જાણીતું છે. ગુજરાતની બહેનોએ ગાંધીજીના પડકારને ઝીલ્યો હતો. ઘણીબધી મહિલાઓએ નીડરતા અને હિંમતભેર પોલીસની લાઠીઓ પણ સહન કરી હતી. ગાંધીજીની સલાહ પ્રમાણે 'સ્ત્રી સ્વરાજ્ય સંઘ' ની સ્થાપના થઈ અને ૧૨૦૦ જેટલી સ્વયંસેવિકાઓની ભરતી કરાઈ તેની જવાબદારી કસ્તુરબા અને મીકુબહેન પીટીટ સંભાળતા હતા.

(ix)ખેડૂતો:-

ગાંધીજી જાણતા હતા કે સ્વરાજ્યની ઇમારત તૈયાર કરવામાં ખેડૂતોની જાગૃતી આવશ્યક હતી. કિસાનોને જ્યારે તેમની અર્હિસક તાકાતનું ભાન થશે ત્યારે દુનિયાની કોઈ તાકાત તેની સામે ટકી નહી શકે. ગુજરાતમાં આ અર્હિસક લડતના ઉત્તમ ઉદાહરણો ખેડા સત્યાગ્રહ, બોરસદ અને બારડોલી સત્યાગ્રહમાં ખેડૂતોએ જેવી રીતે ગાંધીજી અને સરદાર પટેલની આજ્ઞાનું પાલન કર્યું તેનું પરિણામ આજે દુનિયા સમક્ષ છે. આમ ગુજરાતમાં ખેડૂતોની જાગૃતીમાં રચનાત્મક કાર્યક્રમોએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો.

(x)મજૂરો:-

ગુજરાતમાં મજૂર મહાજન સંઘની સ્થાપના મિલમજૂરોની હડતાલ પછી અમદાવાદમાં ઇ.સ.૧૯૨૦માં થઈ હતી. ગાંધીજીએ મિલમાલિકો સાથે બેસીને મજૂરોના અને માલિકના હિતો સચવાય તેમ ઇચ્છતા હતા. મજૂર મહાજન સંઘની શાખાઓ ગુજરાતના નાનામોટા બધા ઔદ્યોગિક નગરોમાં છે. ગાંધીજીએ મજૂરોના છોકરાઓ માટે નિશાળો, મોટી, ઉંમરના મજૂરોને ભણાવવાના વર્ગો, ખાદીભંડાર અને છાપખાનામાં કામ કરતા માટે ઘરો, ઇસ્પિતાલો વગેરે બંધાવી મજૂરોને તેમના હક્કો અપાવ્યા હતા.

(૪)સમીક્ષા:-

ગાંધીયુગીન રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓનો અભ્યાસ કરતા જણાય છે કે ગાંધીજીના આગમન સાથે અંગ્રેજોની ગુલામી કરતા લોકોનો તારણહાર આવ્યો હતો જેણે સામાન્ય નાગરિકોથી લઈને રાજકીય લોકોનો સાથ સહકાર મેળવીને ગુજરાત જ નહી સમગ્ર ભારત દેશને અંગ્રેજોની ગુલામીમાંથી મુક્તિ અપાવી હતી. ગાંધીજીએ લોકોમાં આત્મવિશ્વાસ જગાડવાનું કાર્ય કર્યું અને જુદા જુદા રચનાત્મક કાર્યો જેવા કે સ્વદેશી, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ, ખાદીકામ, અસ્પૃશ્યતા નિવારણ રૅલિયો, ગ્રામોદ્યોગ, ખેડૂતો, મજૂરો, નવી તાલિમ, સ્ત્રીવિકાસ, કોમી એકતા જેવા ગુજરાતના સમાજને સ્પર્શતા મુદ્દાઓનો ઉકેલ લાવીને સમાજને જાગૃત કરવાનું કાર્ય કર્યું હતું. આ જાગૃત થયેલા સમાજે આઝાદી સુધી પોતાનું સર્વસ્વ બલિદાન કરીને દેશને તન-મન-ધનથી સેવા કરી હતી.

સંદર્ભસૂચિ:-

- (૧) મો.ક. ગાંધી, રચનાત્મક કાર્યક્રમ તેનું રહસ્ય અને સ્થાન, નવજીવન, અમદાવાદ, ૨૦૦૨.
- (૨) રમણ મોદી, રચનાત્મક કાર્યક્રમનું સામાજિક દર્શન, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, ૧૯૭૭.
- (૩) ધર્મિષ્ઠા મોદી, સવિનય કાનૂનભંગની ચળવળમાં દક્ષિણ અને મધ્યગુજરાતની સ્ત્રીઓનું પ્રદાન, ધર્મિષ્ઠા મોદી, ગોધરા, ૨૦૦૧
- (૪) હ.ગં. શાસ્ત્રી અને પ્ર.ચિ.પરીખ (સંપાદકો), ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ખંડ-૯, અમદાવાદ, ૧૯૮૭.
- (૫) શિવપ્રસાદ રાજગોર, અર્વાચીન ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, ૧૯૯૮.
- (૬) શાંતિલાલ દેસાઈ, રાષ્ટ્રનો સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ અને ગુજરાત યુનિ. ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, ૧૯૯૯.
- (૭) અરૂણ વાઘેલા, પંચમહાલ જિલ્લામાં ગાંધાવાદી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ અને સ્વાતંત્ર્ય સૈનિકો, સમાજ કલ્યાણ વિભાગ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ, ૨૦૦૭.
- (૮) વાસન્તી મુનીશી, ગુજરાતમાં જાગૃતિની લહેરો નવચેતનાથી સ્વાતંત્ર્ય સિધ્ધિ, પ્રકાશન વિભાગ માહિતી અને પ્રસારણ મંત્રાલય, નવી દિલ્લી, ૨૦૦૦.
- (૯) વિપીન ચન્દ્ર અમલેશ ત્રિપાઠી બરૂણદે (અનુવાદ) સરલા જગમોહન, સ્વાધીનતા સંગ્રામ, નેશનલ બુક ટ્રસ્ટ ઇન્ડિયા નવી દિલ્લી, ૨૦૦૪.

EFFECT OF SELECTED ASANAS AND PRANAYAMS ON SPEED, AGILITY AND ENDURANCE OF STUDENTS

12

YOGESHKUMAR L. CHAUDHARI
Ph.D Research Scholar,
(Swarnim Gujarat Sports Uni)

Assistant Professor
Shri R.R. Lalan College, Mandavi Road,
Bhuj, Kutch. Gujarat.

DR. HITESH C RAWAL
Ph.D Research Guide
(Swarnim Gujarat Sports Uni)

Principal
Bhopal Nobles P.G.College of
Physical Education, Udaipur, Rajasthan.

ABSTRACT:

The purpose of this study was to find out the effects of selected Asanas and Pranayams on the Strength and Flexibility of Professional Physical students. The study was conducted on 177 men students from Shri R.R. Lalan College, Mandavi Road, Bhuj, Kutch. Gujarat whom randomly selected as subject. Then they were randomly assigned equally into two groups one controlled and other experimental. Each group will have 77 student. The pre-test, yogic practice and Post-test examination will conducted for 6 weeks. In this 6 weeks experimental and control subjects appeared for the Pre-test and Post-test. During Pre-test Speed, Agility and Endurance level of Professional Physical Education students were recorded and after this pre-test the practice of selected yogic Asanas and Pranayams for 6 weeks will be given to experimental group only. The subjects will exercise the yogic practice during morning and evening hours. They will exercise these yogic practice under proper guidance with the help of yoga coach and research. The present study have been analysed with the help of mean SD, SEM and the comparison between the groups were done with the help of the t ratio on the basis of the analysis of data as given in table No. 2 is found that the subject of experimental group significantly improve the Endurance after yogic practice. The level of confidence was fixed at 0.05 level.

KEY WORD: Yogic Practice, Asanas. Pranayams, Speed, Agility, Endurance.

INTRODUCTION

Health of the human body depends on healthy functioning of all the system of the body. Good health is the right of every human being. Yoga is recognized as one of most important and valuable heritage of India, whole world has liking towards yoga as cure of various problems. Yoga has proved to be useful for the persons and for the good of humanity. Let us first see "What is yoga".

It is the quality, which allow one to carry out either a movement or different movement as quickly as possible. "It is the performance pre requisite to do motor action under given conditions movement tasks, external factors, individual prerequisites in minimum times"

Hardyal Singh explained in his book (Science of Sports Training). "Harre 1986 defined endurance as the ability to resist fatigue". "Endurance is the ability to do sports movement with the desired quality and sped, under condition of fatigue". It is the result of physical of an individual to sustain the movement over the period of time. It can be defined as resistance to fatigue and quick recovery after fatigue. Endurance is one of the most important components of physical fitness. It is required in almost all the activities of game and sports. It has been identified as important factor of motor ability.

"In the past, five motor abilities were recognized as components of physical fitness these were strength, endurance speed, flexibility and agility, but since two and half decade the term agility has been replaced by co-coordinative abilities" This can be defined as an ability to change direction quickly and effectively while moving with full speed. This component is most useful in sports. In short, it can be said that one of the most influential factors causing movement is called agility.

Asana have been evolved over the centuries as exercises every muscle, nerves and gland in the body. They secure a fine physique, which is strong and elastic without check bound, and they keep the body free from disease. They reduce fatigue and discipline the mind. "Many actors, acrobats, dancers, musicians and sportsmen also pose superb physiques and have great control over the body, but they lack control over the mind, the intellect and the self. Hence they are in disharmony with selves and one rarely comes across a balanced personality among them. They often put the body above all else. Though the yogi does not underrate his body, he does not think merely of its perfection but of his senses, mind, intellect and soul. The limb of yoga is asana or posture. Asana brings steady health lightness of limb.

A steady and pleasant posture produce mental equilibrium and present fickleness of mind Asana are not merely gymnastic exercises. To perform them one need a clean airy place, a blanket and determination, while for other system of physical training one needs large playing fields and costly equipment. Asana can be done alone, as the limbs of the body provide the necessary weight and counter weights. By practicing them one develops agility, balance, endurance and great vitality."

Just as the word yoga is one of wide importance, so also prana. Prana means breathe, respiration, life, vitality, wind energy or strength. It also controls the soul as opposed the body, the word is generally used in the plural to indicate vital breath. Ayama means length, expansion and control. This control is over all the function of breathing, namely, (i) inhalation or inspiration, which is termed puraka (filling up); (ii) exhalation or expiration, which is called rechaka (emptying the lungs), and (iii) retention or holding the breath, a state where there is no inhalation or exhalation, which is termed kumbhaka. In Hath yoga texts kumbhaka is also used in a loose generic sense to include all the three respiratory processes of inhalation, exhalation and retention.

METHODOLOGY

Sample was an important process in research work, especially where the researcher has to collect the data from limited or particular population. The study was conducted on 154 boys students from Shri R.R. Lalan College, Mandavi Road, Bhuj, Kutch. Gujarat. They were randomly assigned equally into 2 groups 1 controlled and other experimental. Experimental group practiced following asanas and pranayams during the training.

Asanas Sarvangasana, Halasana, Matsyasana, Chakrasana, Suptvazrasana, Padmasana, Pranayams Anulom Vilom Pranayam, Surya Bhedan Pranayam, Chandra Bhedan Pranayam, Shitali Pranayam.

Test Keeping in view the research criteria of availability, suitability, reliability and validity the Zig-Zag run test and Co-oper 12 minutes run/walk test were used.

STATISTICAL PROCEDURE

The data obtained through sampling was complied and tabulated group wise. To evaluate the result of the study t test was applied as a statistical tools to compare the mean value of control and experimental group. The level of confidence was fixed at 0.05 level should significant different among the groups.

RESULT AND DISCUSSION

The main aim of the investigation is to find out the result of the study which can be done with help of t test. The main aim objectives are achieved and tested hypotheses were formulated. The data was collected for the study through Zig-Zag run test and Co-oper 12 minutes run/walk test.

Table No. 1

Significance difference in pre test mean score of experimental, group and control group on variable Zig-Zag Run and Co-oper 12 Minutes run/walk test.

Variables	Pre experimental group		Pre Controlled Group		t-value
	Mean	S.D	Mean	S.D	
<i>Zig-Zag Run Test</i>	24.05	0.63	24.01	0.69	0.33
<i>Co-oper 12 Min. run walk/ test</i>	3.07	0.47	3.09	0.49	0.25

***significant difference ($p < 0.05$)**

A perusal of table No. 1, reveals that the significance of difference between pre test mean score of experimental and control group on physical variable. No statistical significance difference ($P < 0.5$) are found on Zig-Zag Run test and Co-oper 12 minutes run/walk test with $t = 0.33, 0.25$.

Table No. 2

Significance difference in post test mean score of experimental, group and control group on variable Zig-Zag Run test and Co-oper 12 minutes run/walk test.

Variables	Post experimental group		Post Controlled Group		t-value
	Mean	S.D	Mean	S.D	
<i>Zig-Zag Run Test</i>	23.89	0.76	24.04	0.14	0.58
<i>Co-oper 12 Min. run walk/ test</i>	3.26	0.63	3.06	2.25*	7.23

***significant difference ($p < 0.05$)**

On the basis of the analysis of data as given in table No. 2 significance of difference between post test mean score of experimental a controlled group on physical variable. Amongst physical variable shown statistical significant difference ($p < 0.05$) are found on eight pound shotput test with $t = 2.25$ Whereas no statistical significant difference is found on Zig-Zag run test with $t = 0.14$ which not significant at 0.05 level. Experimental group has recorded lower mean value on zig-zag run test 23.89 in comparison to 24.04 i.e. decrease in timing shows 0.58 percent increasing in speed and agility, but failed to register any statistical significant different in post test mean score of experimental and controlled group.

DISCUSSION OF THE RESULT

On the basis of the analysis of data as given in table No. 2 is found that the subject of experimental group significantly improve the endurance after practice of yogic asanas and pranayams. Comparison in mean score between the group clearly shows that post test mean score of experimental group has the higher mean value i.e. 3.26 has recorded highest endurance with $t = 2.25$ which is significant at 0.05 level.

On the basis of the analysis of data as given in table No.2 it was found that subjects of experimental group improve the speed and agility after practice of yogic asana and pranayam. Comparison in mean score clearly shows that post test score of experimental group has the lowest mean value i.e. 23.89 has recorded improvement in speed and agility with $t = 0.14$ which is not significant at 0.5 level.

CONCLUSION

With the analysis of data of the present study the following conclusions are drawn:

1. Post test mean score of Experimental group significant differ from post test mean score of controlled group on co-oper 12 minutes run walk test. However, practice of Yogic ansana and pranayam improve the endurance significantly.
2. Post test mean score of Experimental group does not different significant on zig-zag run test. However practice of yogic Asana and Pranayam do not effect speed and

agility significantly, but a slight improvement has been observe on experimental group.

REFERENCES

Iyengar B.K.S. (2007) **Yoga: The path to holistic health**, DK Adult, revised edition, 17:432

Kumar Amresh (2007) **Yoga how to use**, Khelsahitya Kendra, www.khelsahitya.tradeindia.com.

Lohan, Usha (2000) **Effects of Yogic Practices on Physical and Physiological Variables** Unpublished Ph. D thesis submitted to Gurukul Kangri University, Haridwar.

Clarke , h.m., “**Application of measurement to health and physical education**”. N.J. Englewood eliff, 1971.

Donald K. Mathew, “**Measurement in Physical Education**” (Philadelphia: W.B. Saunders company, 1978). P. 144.

Hardyal singh, “**Sports training General theory and Method**” (Patial: nataji subhash national institute of sports 1984), p. 103.

Muzamdar (1958), **Yogic asana Exercises**, Calcutta: Orient Longman Ltd., p. 128.

Verma, Prakash, J. “**A Text Book on Sports Statistics**”, Gwalior: Venus Publication, India, 2000.

પ્રસ્તુત અભ્યાસ લાલપુર તાલુકા પૂરતો મર્યાદિત હતો. પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળામાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓની સ્વ-સંકલ્પના અને આવેગિક પરિપક્વતાનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસનો હેતુ ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળામાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓની સ્વ-સંકલ્પના અને આવેગ પરિપક્વતા વચ્ચેનો સંબંધ જાણવાનો હતો. સંશોધકે નમૂનામાં લાલપુર તાલુકાની ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળામાં શૈક્ષણિક વર્ષ ૨૦૧૪-૧૫માં અભ્યાસ કરતા ૨૦૦ વિદ્યાર્થીઓને (૧૦૪ કુમાર અને ૯૬ કન્યા) સ્તરીકૃત ચાટુસ્થીક પદ્ધતિથી પસંદ કર્યા હતા. હેતુને અનુરૂપ માહિતી એકત્ર કરવા માટે સંશોધકે પીયર્સ અને હેરિસ રચિત સ્વ-સંકલ્પના કસોટી અને ચાંદલિયા તૃપ્તિ રચિત આવેગ પરિપક્વતા માપદંડનો ઉપયોગ કર્યો હતો. માહિતીના પૃથક્કરણના અંતે ટી-મૂલ્ય ૦.૩૩ જોવા મળ્યું હતું. જે ૦.૦૫ અને ૦.૦૧ કરતા ઓછું હોવાથી ૦.૦૫ કક્ષાએ સાર્થક તફાવત જોવા મળ્યો ન હતો. આથી કહી શકાય કે કુમાર અને કન્યાઓના સ્વ-સંકલ્પના કસોટી પરના અને આવેગ પરિપક્વતા માપદંડ પરના પ્રાપ્તિઓ સાર્થક રીતે જુદા પડતા ન હતા.

પ્રસ્તાવના :

બાળક જન્મથી માંડીને જીવનના દરેક તબક્કે કંઈક નવું શીખે છે. વ્યક્તિનું નિર્માણ આમ તો બાળપણથી જ થાય છે. બાળકને પોતાના ‘સ્વ’ વિશેનો ખ્યાલ જન્મથી હોતો નથી. પરંતુ વિવિધ શક્તિઓનો વિકાસ થતા તેના સ્વ-વિકાસનો ખ્યાલ આવે છે. તરૂણાવસ્થાનો સમયગાળો ૧૨ થી ૧૯ વર્ષ સુધી ગણવામાં આવે છે. તરૂણાવસ્થામાં મોટેભાગે આવેગો પરનું નિયંત્રણ હોતું નથી પરંતુ તે હોવું જોઈએ. આવેગો જો તેના કુદરતી સ્વરૂપમાં ઉદ્ભવે અને અનુભવાય તે તેનું વિધાયક કાર્યાત્મક મૂલ્ય છે. પરંતુ આવેગો પર કાબૂ ન રહે તો તે અસામાન્ય વર્તન તરફ દોરી જાય છે. આથી તરૂણાવસ્થામાં આવેગાત્મક પરિપક્વતા હોવી જરૂરી છે. તેથી સંચાલકે પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં તરૂણાવસ્થાના વિદ્યાર્થીઓની સ્વ-સંકલ્પના અને આવેગ પરિપક્વતાનો અભ્યાસ હાથ ધર્યો હતો.

સમસ્યા : પ્રસ્તુત અભ્યાસની સમસ્યા આ પ્રમાણે હતી, “તરૂણાવસ્થાના વિદ્યાર્થીઓની સ્વ-સંકલ્પના અને આવેગ પરિપક્વતાનો અભ્યાસ”

અભ્યાસનો હેતુ : ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓની સ્વ-સંકલ્પના અને આવેગ પરિપક્વતા વચ્ચેના સંબંધનો અભ્યાસ કરવો.

અભ્યાસની ઉત્કલ્પના : ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓની સ્વ-સંકલ્પના અને આવેગ પરિપક્વતા વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહિ હોય.

વ્યાપવિશ્વ અને નમૂનો : પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટેનું વ્યાપવિશ્વ લાલપુર તાલુકામાં શૈક્ષણિક વર્ષ ૨૦૧૪-૧૫ દરમિયાન ગુજરાતી માધ્યમની ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળામાં અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓ હતા. લાલપુર તાલુકાની ગુજરાતી માધ્યમની શાળામાં ધોરણ-૧૧ અને ધોરણ-૧૨માં અભ્યાસ કરતા કુલ ૨૦૦ વિદ્યાર્થીઓને સ્ટરીક્ટ યાદૃષ્ટિક નમૂના પસંદગી પદ્ધતિ દ્વારા પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા.

સંશોધન પદ્ધતિ : સંશોધકે સંશોધન પદ્ધતિ તરીકે સર્વેક્ષણ પદ્ધતિ પસંદ કરી હતી.

ઉપકરણ : પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સંશોધકે બે ઉપકરણ પસંદ કર્યા હતા. સ્વ-સંકલ્પના કસોટી અને આવેગ પરિપક્વતા માપદંડ વિદ્યાર્થીઓની સ્વ-સંકલ્પના જાણવા માટે સંશોધકે પીયર્સ અને હેરિસ રચિત સ્વ-સંકલ્પના કસોટીનો ઉપયોગ કર્યો હતો. જેમાં કુલ ૮૦ વિધાનો હતા. જેમાં હકારાત્મક વિધાનો ૪૦ અને નકારાત્મક વિધાનો ૪૦ હતા. વિધાનોના ગુણાંકનમાં ‘હા’ માટે એક ગુણ અને ‘ના’ માટે શૂન્ય ગુણ જ્યારે નકારાત્મક વિધાનો માટે ‘હા’ માટે શૂન્ય ગુણ અને ‘ના’ માટે એક ગુણ રાખવામાં આવ્યો હતો. સંશોધકે વિદ્યાર્થીઓની આવેગ પરિપક્વતા જાણવા માટે ચાંદલિયા તૃપ્તિ રચિત આવેગ પરિપક્વતા માપદંડનો ઉપયોગ કર્યો હતો. જેમાં કુલ ૪૮ વિધાનો હતા. જેમાં હકારાત્મક વિધાનો ૨૫ અને નકારાત્મક વિધાનો ૨૩ હતા. વિધાનોના પ્રતિચાર માટે વિધાન સામે ખૂબ વધારે, વધારે, અનિશ્ચિત, હંમેશા, ક્યારેય નહિ જેવા વિકલ્પો રાખવામાં આવ્યા હતા. વિધાનોનું ગુણાંકન હકારાત્મક વિધાનો માટે ખૂબ વધારે માટે ૫, વધારે માટે ૪, અનિશ્ચિત માટે ૩, હંમેશા માટે ૨ અને ક્યારેય નહિ માટે ૧ રાખવામાં આવ્યું હતું. જ્યારે નકારાત્મક વિધાન માટે ખૂબ વધારે માટે ૧, વધારે માટે ૨, અનિશ્ચિત માટે ૩, હંમેશા માટે ૪ અને ક્યારેય નહિ માટે ૫ રાખવામાં આવ્યું હતું. પ્રથમ તો વિદ્યાર્થીઓના કસોટી અને માપદંડના કાર્યા પ્રાપ્તિ મેળવવામાં આવ્યા હતા તેના આધારે તેનું સમગ્રલક્ષી આવૃત્તિ વિતરણ તૈયાર કરી ઉત્કલ્પનાની ચકાસણી કરી સરાસરી, પ્રમાણ વિચલન અને સહસંખ્યાંક મૂલ્ય શોધવામાં આવ્યું હતું. ઉત્કલ્પનામાં સમાવિષ્ટ ચલની કદાનું ટી-મૂલ્ય શોધવામાં આવ્યું હતું.

પૃથક્કરણ : પ્રસ્તુત અભ્યાસની ઉત્કલ્પના આ પ્રમાણે હતી : ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓની સ્વ-સંકલ્પના અને આવેગ પરિપક્વતા વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહિ હોય. આ ઉત્કલ્પનાની ચકાસણી કરતા મળેલા પરિણામો સારણી-૧ મુજબ જોવા મળ્યા હતા.

સારણી-૧ : સ્વ-સંકલ્પના અને આવેગ પરિપક્વતા માપદંડના સરેરાશાંકો વચ્ચેના તફાવતની સાર્થકતા

ચલ	પાત્રોની સંખ્યા	સરાસરી	પ્રમાણ વિચલન	ટી- મૂલ્ય	સાર્થકતા કક્ષા
સ્વ-સંકલ્પના	૨૦૦	૪૨.૮૬	૫.૭૫	૦.૩૩	૦.૦૫ કક્ષાએ સાર્થક નથી
આવેગ પરિપક્વતા	૨૦૦	૧૧૨.૮૪	૩૧.૭૮		

ઉપરોક્ત સારણી-૧ પરથી જાણી શકાય છે કે ચલ સ્વ-સંકલ્પના સંદર્ભે પાત્રોની સંખ્યા ૨૦૦ હતી. જેની સરાસરી ૪૨.૮૬ અને પ્રમાણ વિચલન ૫.૭૫ જોવા મળ્યું હતું. જ્યારે ચલ આવેગ પરિપક્વતા સંદર્ભે પાત્રોની સંખ્યા ૨૦૦ હતી. જેની સરાસરી ૧૧૨.૮૪ અને પ્રમાણ વિચલન ૩૧.૭૮ જોવા મળ્યું હતું. જ્યારે

વિદ્યાર્થીઓની સ્વ-સંકલ્પના અને આવેગ પરિપક્વતા વચ્ચે ટી-ગુણોત્તરનું મૂલ્ય ૦.૩૩ જોવા મળ્યું હતું. જે ૦.૦૫ કક્ષાએ સાર્થક ન હતું. આથી કહી શકાય કે વિદ્યાર્થીઓની સ્વ-સંકલ્પના અને આવેગ પરિપક્વતા વચ્ચે બહુ ઓછો સંબંધ જોવા મળ્યો હતો.

સંદર્ભ :

- (૧)ઉચાટ, ડી.એ., (૨૦૦૯), શિક્ષણ અને સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં સંશોધનનું પદ્ધતિશાસ્ત્ર, રાજકોટ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી.
- (૨)દેસાઈ, કે.જી., મનોવિજ્ઞાન પરિભાષા અને વિભાવના, અમદાવાદ યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય.

જૂનાગઢ જિલ્લાના બી.એડ્ કોલેજના પ્રશિક્ષણાર્થીઓની ઇન્ફોર્મેશન એન્ડ કમ્યુનિકેશન

14

ટેક્નોલોજિ જાગૃતિનો અભ્યાસ

જાનહવીબેન સી. ત્રિવેદી,

આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, કુ. એમ. બી. ગાર્ડી કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, માંગરોળ, જિ. જૂનાગઢ
પ્રસ્તુત અભ્યાસ જૂનાગઢ જિલ્લા પૂરતો મર્યાદિત હતો. પ્રસ્તુત બી.એડ્ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા પ્રશિક્ષણાર્થીઓની ઇન્ફોર્મેશન અને ટેક્નોલોજિ આધારિત શિક્ષણ પ્રત્યેની જાગૃતિનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રસ્તુત અભ્યાસનો હેતુ બી.એડ્ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા પ્રશિક્ષણાર્થીઓની ઇન્ફોર્મેશન અને ટેક્નોલોજિ આધારિત શિક્ષણ પ્રત્યેની જાગૃતિનો અભ્યાસ કરવાનો હતો. સંશોધકે નમૂનામાં જૂનાગઢ જિલ્લાની બી.એડ્ કોલેજોમાં શૈક્ષણિક વર્ષ ૨૦૧૪-૧૫માં અભ્યાસ કરતા ૩૦૦ પ્રશિક્ષણાર્થીઓને (૨૦૪ કુમાર અને ૯૬ કન્યા) સહેતુક નમૂના પદ્ધતિથી પસંદ કર્યા હતા. હેતુને અનુરૂપ માહિતી એકત્ર કરવા માટે સંશોધકે સ્વ રચિત ઇન્ફોર્મેશન અને ટેક્નોલોજિ આધારિત શિક્ષણ પ્રત્યેની જાગૃતિ પ્રશ્નાવલીનો ઉપયોગ કર્યો હતો. માહિતીના પૃથક્કરણના અંતે ટી-મૂલ્ય પ્રશિક્ષણાર્થીઓના વિસ્તાર સંદર્ભે ૧.૪૦૮ જોવા મળ્યું હતું. જે ટી-મૂલ્યના સારણી મૂલ્ય ૧.૯૬ કરતા ઓછું હોવાથી ૦.૦૫ કક્ષાએ સાર્થક તફાવત જોવા મળ્યો ન હતો. આથી કહી શકાય કે બી.એડ્ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા પ્રશિક્ષણાર્થીઓમાં વિસ્તાર સંદર્ભે ઇન્ફોર્મેશન અને ટેક્નોલોજિ આધારિત શિક્ષણ પ્રત્યેની જાગૃતિ બાબતે સાર્થક તફાવત જોવા મળ્યો હતો.

પ્રસ્તાવના :

પ્રવર્તમાન સમયમાં જ્ઞાનની કોઈ સીમા આંકી શકાતી નથી. ઇ-શિક્ષણ એ જટિલ સામાજિક પ્રક્રિયા છે. તેનો મૂળ ઉદ્દેશ બાળકના વ્યવહારમાં પરિવર્તન લાવવાનો છે. સમયે સમયે તેના માટે વિભિન્ન પ્રકારની રીતો, સૂત્ર અને પ્રવિધિઓની રચના થઈ રહી છે. વિજ્ઞાન અને ટેક્નોલોજિ જ્યારે હરણફાળ ભરી રહી છે ત્યારે આજનો યુગ રોકેટયુગ, અણુયુગ, અવકાશયુગ તરીકે પણ ઓળખાય છે. તે દિશામાં ઝડપી વિકાસથી ઇન્ફોર્મેશન અને ટેક્નોલોજિનો ખૂબ જ ઝડપી વિકાસ થયો છે. આ ટેક્નોલોજિનો કમ્યુનિકેશન માટે શિક્ષણમાં પણ બહેળો ઉપયોગ થયો છે. સમગ્ર શિક્ષણ પ્રક્રિયાનો આત્મા શિક્ષક છે. બી.એડ્ના પ્રશિક્ષણાર્થીઓ ભાવિ શિક્ષકો છે. જે તેઓ ઇન્ફોર્મેશન અને ટેક્નોલોજિ આધારિત શિક્ષણ પ્રત્યે જાગૃત હશે તો તેઓ તેમના વિદ્યાર્થીઓને જીવંત રીતે શિક્ષણ આપી શકશે. તેથી સંશોધકે પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં બી.એડ્ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા પ્રશિક્ષણાર્થીઓની ઇન્ફોર્મેશન અને ટેક્નોલોજિ આધારિત શિક્ષણ પ્રત્યેની જાગૃતતા જાણવા માટે અભ્યાસ હાથ ધર્યો હતો.

સમસ્યા : પ્રસ્તુત અભ્યાસની સમસ્યા આ પ્રમાણે હતી, “જૂનાગઢ જિલ્લાના બી.એડ્ કોલેજના પ્રશિક્ષણાર્થીઓની ઇન્ફોર્મેશન એન્ડ કમ્યુનિકેશન ટેક્નોલોજિ જાગૃતિનો અભ્યાસ”

અભ્યાસનો હેતુ : જૂનાગઢ જિલ્લાના બી.એડ કોલેજના પ્રશિક્ષણાર્થીઓના વિસ્તાર (ગ્રામ્ય-શહેરી) સંદર્ભે ઇન્ફોર્મેશન એન્ડ કમ્યુનિકેશન ટેક્નોલોજિ આધારિત શિક્ષણ પ્રત્યેની જાગૃતિનો અભ્યાસ કરવો.

અભ્યાસની ઉત્કલ્પના : જૂનાગઢ જિલ્લાના બી.એડ કોલેજના પ્રશિક્ષણાર્થીઓના વિસ્તાર (ગ્રામ્ય-શહેરી) સંદર્ભે ઇન્ફોર્મેશન એન્ડ કમ્યુનિકેશન ટેક્નોલોજિ આધારિત શિક્ષણ પ્રત્યેની જાગૃતિ વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહિ હોય.

વ્યાપવિશ્વ અને નમૂનો : પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટેનું વ્યાપવિશ્વ જૂનાગઢ જિલ્લામાં શૈક્ષણિક વર્ષ ૨૦૧૪-૧૫ દરમિયાન ગુજરાતી માધ્યમની બી.એડ કોલેજમાં અભ્યાસ કરતા પ્રશિક્ષણાર્થીઓ હતા. જૂનાગઢ જિલ્લાની ચાર બી.એડ કોલેજોમાં અભ્યાસ કરતા કુલ ૩૦૦ પ્રશિક્ષણાર્થીઓને સહેતુક નમૂના પસંદગી પદ્ધતિ દ્વારા પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા.

સંશોધન પદ્ધતિ : સંશોધકે સંશોધન પદ્ધતિ તરીકે સર્વેક્ષણ પદ્ધતિ પસંદ કરી હતી.

ઉપકરણ : પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સંશોધકે સ્વચ્છિત ઉપકરણનો ઉપયોગ કર્યો હતો. સંશોધનમાં સંશોધકે બી.એડ કોલેજના પ્રશિક્ષણાર્થીઓની ઇન્ફોર્મેશન એન્ડ કમ્યુનિકેશન ટેક્નોલોજિ આધારિત શિક્ષણ પ્રત્યેની જાગૃતિનું માપન કરવા માટે કમ્પ્યુટર, ઇન્ટરનેટ, ઇ-મેલ, ઓ.એચ.પી. ટેલિવિઝન, એલ.સી.ડી. પ્રોજેક્ટર, ટેલિકોન્ફરન્સ, અભિક્રમિત અધ્યયન જેવા ઇન્ફોર્મેશન એન્ડ કમ્યુનિકેશન ટેક્નોલોજિના ઘટકોને આવરી લઇને પ્રશ્નાવલીની રચના કરી હતી. સંશોધકે પ્રશ્નાવલીના દરેક ઘટકને ધ્યાનમાં રાખીને સંબંધિત પ્રારંભિક સાહિત્ય, ઇન્ટરનેટ અને માર્ગદર્શિકાની મદદથી પ્રશ્નાવલીના પ્રાથમિક સ્વરૂપમાં કુલ ૮૦ કલમોની રચના કરી હતી. આ પ્રશ્નાવલીમાં કુલ ચાર વિકલ્પો એ,બી,સી,ડી નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. જેનું ગુણાંકન સાચા જવાબ માટે ‘૧’ અને ખોટા જવાબ માટે ‘૦’ એમ કરવામાં આવ્યું હતું. પૂર્વ પૂર્વેક્ષણ અને તજજ્ઞોના અભિપ્રાયોને આધારે પ્રશ્નાવલીના દ્વિતીય સ્વરૂપની રચના કરવામાં આવી. પ્રશ્નાવલીના દ્વિતીય સ્વરૂપમાં કુલ ૭૦ જેટલી કલમો આવરી લેવામાં આવી હતી. ત્યારબાદ અંતિમ સ્વરૂપની પ્રશ્નાવલીમાં કુલ ૬૦ જેટલી કલમોનો સમાવેશ કર્યો હતો. ઇન્ફોર્મેશન એન્ડ કમ્યુનિકેશન ટેક્નોલોજિ આધારિત શિક્ષણ પ્રત્યેની પ્રશ્નાવલી પરના પ્રશિક્ષણાર્થીઓના કાચા પ્રાપ્તિકો મેળવવામાં આવ્યા હતા. તેના આધારે તેનું સમગ્રલક્ષી આવૃત્તિ વિતરણ તૈયાર કરી, ઉત્કલ્પનાની ચકાસણી કરી સરાસરી અને પ્રમાણિતવિચલન શોધવામાં આવ્યું હતું. ઉત્કલ્પનામાં સમાવિષ્ટ ચલની કક્ષાનું ટી-મૂલ્ય શોધવામાં આવ્યું હતું.

પૃથકકરણ : પ્રસ્તુત અભ્યાસની ઉત્કલ્પના આ પ્રમાણે હતી : જૂનાગઢ જિલ્લાના બી.એડ કોલેજના પ્રશિક્ષણાર્થીઓના વિસ્તાર (ગ્રામ્ય-શહેરી) સંદર્ભે ઇન્ફોર્મેશન એન્ડ કમ્યુનિકેશન ટેક્નોલોજિ આધારિત શિક્ષણ પ્રત્યેની જાગૃતિ વચ્ચે સાર્થક તફાવત નહિ હોય. આ ઉત્કલ્પનાની ચકાસણી કરતા મળેલા પરિણામો સારણી-૧ મુજબ જોવા મળ્યા હતા.

સારણી-૧ : વિસ્તાર સંદર્ભે ઇન્ફોર્મેશન એન્ડ કમ્યુનિકેશન ટેક્નોલોજી આધારિત શિક્ષણ પ્રત્યેની જાગૃતિ
પ્રસ્નાવલી પરના સરેરાશાંકો વચ્ચેના તફાવતની સાર્થકતા

વિસ્તાર	પાત્રોની સંખ્યા	સરાસરી	પ્રમાણ વિચલન	ટી-ગુણોત્તર મૂલ્ય	સાર્થકતા કક્ષા
ગ્રામ્ય	૧૭૪	૩૫.૪૭	૬.૭૫	૧.૪૦૮	૦.૦૫ કક્ષાએ સાર્થક નથી
શહેરી	૧૨૬	૩૬.૬૨	૭.૧૩		

ઉપરોક્ત સારણી-૧ પરથી જાણી શકાય છે કે પ્રસ્તુત સંશોધનમાં બી.એડ્ કોલેજના ગ્રામ્ય વિસ્તારના ૧૭૪ અને શહેરી વિસ્તારના ૧૨૬ પ્રશિક્ષણાર્થીઓ નમૂનામાં સમાવિષ્ટ હતા. જેની સરાસરી અનુક્રમે ૩૫.૪૭ અને ૩૬.૬૨ જોવા મળી હતી અને શહેરી વિસ્તારના પ્રશિક્ષણાર્થીઓ ઇન્ફોર્મેશન એન્ડ કમ્યુનિકેશન ટેક્નોલોજી આધારિત પ્રસ્નાવલી પર મેળવેલા સરેરાશાંકોના ટી-મૂલ્ય ૧.૪૦૮ જોવા મળ્યું હતું. જે ટી-ગુણોત્તરના સારણી મૂલ્ય ૧.૯૬ કરતા ઓછું હોવાથી ૦.૦૫ કક્ષાએ સાર્થક તફાવત જોવા મળ્યો ન હતો. પરિણામે શૂન્ય ઉત્કલ્પનાનો અસ્વીકાર થયો ન હતો. આથી કહી શકાય કે બી.એડ. કોલેજના પ્રશિક્ષણાર્થીઓમાં વિસ્તાર સંદર્ભે ઇન્ફોર્મેશન એન્ડ કમ્યુનિકેશન ટેક્નોલોજી આધારિત શિક્ષણ પ્રત્યેની જાગૃતિ બાબતે સાર્થક તફાવત જોવા મળ્યો ન હતો.

સંદર્ભ :

- (૩)ઉચાટ, ડી.એ., (૨૦૦૯), શિક્ષણ અને સામાજિક વિજ્ઞાનોમાં સંશોધનનું પદ્ધતિશાસ્ત્ર, રાજકોટ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી.
- (૪)દેસાઈ, એચ.જી. અને દેસાઈ, કે.જી., (૧૯૯૬), સંશોધન પદ્ધતિઓ અને પ્રવિધિઓ, અમદાવાદ યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય.

પુરાતત્વીય સાધનોનો ઉપયોગ— એક ઐતિહાસિક સંશોધન

સંશોધનકર્તા
ભટ્ટી તેજલ એમ.

○ પ્રસ્તાવના

ભારતીય ઇતિહાસ આલેખન અંગે ઘણાં સમય સુધી યુરોપમાં મોટા ખ્યાલો પ્રવર્તતા હતા. મુસ્લિમ ઇતિહાસકાર અલબઝનીએ ભારતીઓની ટીકા કરતાં લખેલું કે ભારતના લોકોમાં ઇતિહાસ આલેખન અને સંશોધનની દૃષ્ટિ નથી. પરંતુ તેનો જવાબ કૌટિલ્યનાં અર્થશાસ્ત્રમાં નીચેના શ્લોકમાં મળી રહે છે.

પુરાણમ્ ઇતિવૃત્ત આખ્યાયિકા ઉદાહરણમ્ ।

ધર્મશાસ્ત્રમ્ અર્થશાસ્ત્રમ્ ચ ઇતિહાસઃ ॥

ઇતિહાસનું આલેખન કરવા માટે આધાર સાધનો તેની પ્રાથમિક આવશ્યકતા છે. ઇતિહાસના આધાર સાધનોના મુખ્ય બે પ્રકાર ગણાવી શકાય — ઉત્ખનનમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી સામગ્રી અને લિખિત સામગ્રી.

ઇતિહાસના વિષયમાં સંશોધન એ ખૂબજ કઠીન કાર્ય છે એ આપણે સર્વે જાણીએ છીએ પરંતુ સામે પક્ષે અન્ય વિષયો કરતા સહુથી વધારે સાધનો ઇતિહાસ વિષય સંદર્ભે આપણી પાસે છે. એ ન ભુલવું જોઈએ. જ્યારે વિપુલ પ્રમાણમાં સાધન સામગ્રી આપણી પાસે ઉપલબ્ધ હોય ત્યારે તેનો ઉપયોગ ન્યાયોચિત અને વિવેકભાન સાથે કરવો જોઈએ એ ઇતિહાસના એક અભ્યાસુ અને સંશોધક તરીકે ખૂબ જ મહત્વની બાબત છે.

ભારત-સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાત અને સમગ્ર વિશ્વમાં ઇતિહાસના વિષય સદર્ભે ઘણા વિષયો હજી પૃથ્વીના પેટાળમાં ધરબાયેલા પડ્યા છે અને ઘણા બધા સંદર્ભો સંશોધનો થઈ ચૂક્યા છે. અને ચાલુ પણ છે ત્યારે નવોદિત સંશોધકો માટે તેના ઉપયોગ વિશે જાણવું જરૂરી છે.

આપણે સાચા સંશોધનની દિશા તરફ આગળ વધતા જઈએ તો ન્યાયીક અને નિરક્ષીર વિવેકી બની એ શિલ્પ-સ્થાપત્ય કે નાના માટીના ઠિકરાને પણ યોગ્ય ન્યાય આપવાનો છે. જમીનમાંથી મળતી દરેક વસ્તુએ આપણા માટે મહત્વની છે.

ઘૂળમાંથી સિક્કો મળી આવે, ઇતિહાસમાંથી એક કિસ્સો મળી આવે.

જમીનમાંથી મળતી દરેક વસ્તુ એ આપણા માટે મહત્વની છે.

○ પુરાતત્વ

વ્યાખ્યા :

પુરાતત્વ એટલે પ્રાચીન સંસ્કૃતિ સભ્યતા અને પુરાણ વિશેષોનો એના નિર્માતાઓનો અને નિર્માણનાં કલા તકનીકી અને વિજ્ઞાનનો તત્કાલીન માનવ-સમાજજીવનના સંદર્ભમાં અભ્યાસ.

કાર્યક્ષેત્ર :

પુરાતત્વમાં પ્રાચીન માનવ-નિર્મિત તમામ ચીજવસ્તુઓની નિર્માણકલાનાં આદિ વિકાસ, ઉપયોગ સ્થાન આદિનો સમાવેશ થાય છે. પથ્થર અને અસ્થિમાંથી બનાવેલાં સાધન, માટીકામ, લિપિ, અભિલેખ, મુદ્રા, મુદ્રાંકન, સિક્કા, વાસ્તુ સ્થાપત્ય શિલ્પ મૂર્તિ ભાષા. આ ઉપરાંત લોક-મનોવિજ્ઞાન, પ્રાણીઓની સહજ વૃત્તિઓ, તર્કશાસ્ત્ર, ઉદ્યાનકલા, વનસ્પતિ-વિજ્ઞાન રેખાકારી અર્થઘટનક્ષમતા, લેખનચાતુર્ય, પ્રકાશન-કલા, પુરાતત્વીય કાયદા-કાનૂન અને પુરાતત્વ વિજ્ઞાન આદિનું જ્ઞાન પણ આવશ્યક છે.

સાંપ્રતકાલીન નવપુરાતત્વવિજ્ઞાનમાં ઉપર્યુક્ત તમામ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે, પરંતુ સમીક્ષિત સમયગાળા (ઈ.સ. ૧૮૧૮ થી ૧૯૧૪) દરમિયાન આ તમામ બાબતોનાં પગરણ ન થયાં હોય એ સહજ છે.

○ વિવિધ પુરાતત્વીય કામગીરી

પ્રાગૈતિહાસિક પુરાતત્વ

ભારત અને ગુજરાતમાં પ્રાગૈતિહાસિક આદિમાનવ સર્જિત પ્રસ્તર ઉપસ્કરો પ્રથમ વાર શોધી કાઢવાનું માન ભૂસ્તર શાસ્ત્રીઓને ફાળે જાય છે. આદિમાનવ નિર્મિત પથ્થરનાં ઓજાર બહુધા નદીતરેથી મળતા હોઈ પુરાનદીતલવેદિકા રચનાકાલના સંદર્ભમા પથ્થરનાં ઓજારોનું સમયાંકન થાય છે.

પુરાપ્રસ્તરયુગીય અવશેષોને ચર્તુથક કલ્પના માનવામાં આવતા હતા. યુરોપ કરતાં ભારતમાં માનવનું અસ્તિત્વ ઘણું વહેલું શરૂ થયું હોવાના પુરાવાઓ છે. સાબરમતીના ઉત્તર પ્રદેશમાં પ્રાગૈતિહાસિક માનવનાં બનાવેલાં પથ્થરનાં ઓજાર મળે છે. પાષણ યુગના બે જ પેટાયુગ માનવામાં આવતા હતા: પુરા પાષણયુગ અને નવ-પાષણયુગ. બંને પેટા યુગો વચ્ચે યુરોપમાં મોટો ગાળો હોવાનું મનાતું. રેતાળ ટેકરીઓના સપાટ મથાળા

ઉપર નવપાષણકાલીન માનવો પોતાનાં બનાવેલાં પથ્થરનાં ઓજારો સાથે વસતા હતા. મતલબ કે પુરાપાષણયુગ અને નવપાષણયુગ વચ્ચે સમયનો મોટો ગાળો પથરાયેલો હતો એમ ભૂસ્તરશાસ્ત્રીય પ્રમાણો ઉપરથી સિદ્ધ થતું હતું.

આ સમયગાળામાં પુરાપ્રસ્તર (પેલિયોલિથિક) યુગ અને નવપ્રસ્તર (નિયોલિથિક) યુગ વચ્ચે મધ્યપ્રસ્તર (મેસોલિથિક) યુગનું અસ્તિત્વ ધ્યાનમાં આવ્યું નહોતું, એટલું જ નહિ, પરંતુ પુરાપ્રસ્તરયુગના ભૂસ્તરશાસ્ત્રીય સ્તર વિજ્ઞાનાધારિત પૂર્વ પુરાપ્રસ્તર (લોઅર પોલિયોલિથિક), મધ્ય પુરાપ્રસ્તર (મિડલ પોલિયોલિથિક) અને ઉત્તર પુરાપ્રસ્તર (અપર પોલિયોલિથિક) જેવા પેટાયુગ ભેદ કે સમસ્ત પથ્થરયુગ (સ્ટોન ઈમેજ) ના આદ્ય પથ્થરયુગ (અર્લી સ્ટોન એઈજ), મધ્ય પથ્થર યુગ (મિડલ સ્ટોન એઈજ) અને અંત્ય પથ્થર યુગ (લેઈટ સ્ટોન એઈજ) જેવા ત્રણ ભાગ પણ પડેલા ન હતા.

આદ્ય — ઐતિહાસિક અને તામ્રશ્મકાલીન પુરાતત્ત્વ

સમીક્ષિત સમયગાળામાં હડપ્પાની શોધ થઈ ગયેલી પરંતુ ઉત્ખનન ૧૯૨૧માં થવાનું બાકી હતું. મોહે-જો-દડોની શોધ પણ ૧૯૨૨ માં થવાની બાકી હતી. સિંધુ ઘાટીની સભ્યતા અને હડપ્પીય સંસ્કૃતિ પથ્થર અને ધાતુ યુગોની સંસ્કૃતિઓની પરિભાષામાં તામ્રશ્મસંસ્કૃતિ હતી, પરંતુ એમાંથી મળેલા અભિલેખોની વાચના થઈ ન શકતાં એ યુગને ન તો પ્રાગૈતિહાસિક કે ન ઐતિહાસિક કહી શકાય એથી આપણે એને આદ્ય-ઐતિહાસિક યુગ તરીકે ઓળખીએ છીએ.

સન ૧૯૦૫ સુધી એવી માન્યતા પ્રવર્તતી હતી કે ભારતને કાંસ્યયુગ ન હોતો. બ્રુસ ફૂટે સંખેડા તાલુકાના વડેલી ગામ પાસે ઓરસંગ નદીના કાંપના ભાઠાના તટપ્રદેશ ઉપરથી કાંસાની બંગડીનો એક ટુકડો મળેલો, જેને તેઓ પ્રાગૈતિહાસિક ગણાવી નવપાષણકાલીન માને છે. ચાંપાનેર યુગના ઘેરા ભૂખરા રંગના સોનગીર રેતિયા પથ્થરમાંથી બનાવેલા હુક્કાના નાળચાનો ટુકડો મળી આવ્યો તેથી મૂંઝવણમાં પડી ગયેલા કે વાસ્કો-ડી-ગામાના અનુયાયીઓએ ઈસુની ૧૫મી સદીમાં તમાકુ દાખલ કરી એ સમયનો હુક્કો બહુ જ પ્રાચીન યુગના ઠીકરા સાથે શી રીતે આવ્યો !

ઐતિહાસિક પુરાતત્ત્વ

રોબર્ટ બ્રુસ ફૂટે જેને 'લોહયુગ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તે હકીકતે ઐતિહાસિક યુગ જ છે. એમને તાત્કાલીન વડોદરા રાજ્યનાં સાતેક સ્થળોએથી મળી આવેલા લોહના અવશેષોને 'લોહયુગ' સાથે કશો સંબંધ નથી, એવો લોહયુગ તો આજે પણ ચાલુ છે !

રાજકોટના વોટ્સન સંગ્રહાલયના આ ગાળાના વાર્ષિક અહેવાલો પૈકી અને ૧૯૧૨ — ૧૩ ના અહેવાલમાં જણાવેલ છે કે શ્રી ગિ. વ. આચાર્યે શિયાળ બેટનું પુરાતત્ત્વીય ક્ષેત્રીન્વેષણ કરેલ હતું, પરંતુ અન્વેષણના વૃત્તાંતમાં મહંમદે સ્થાનિક લોકકથાઓનું વર્ણન આપેલું છે.

સ્થાપત્કીય સ્મારકો

સને ૧૮૩૯ પહેલાં જ જેમ્સ ટોડે ભાવી સર્વેક્ષકો અને પુરાત્ત્વેષકો માટે કેડી કંડારવાનું કામ કરી રાખેલું હતું. 'ટાવેલ્સ ઈન વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા' નામનું એમનું પુસ્તક સને ૧૮૩૯ માં લંડનથી પ્રસિદ્ધ થયું હતું. જેમ્સ ટોડે ઈસુની ૧૯ મી સદીના પ્રથમ ચરણમાં પશ્ચિમ ભારતનો પ્રવાસ ખેડેલો હતો. ૧૮૨૨માં એમણે જૂનાગઢની મુલાકાત લીધી હતી અને ગિરનારની તળેટીમાં અશોક — શૈલલેખો તરફ ધ્યાન દોર્યું હતું.

રાજકોટ વોટ્સન સંગ્રહાલયના અને ૧૯૧૨-૧૩ ના વાર્ષિક અહેવાલમાં નોંધવામાં આવ્યું છે કે ભાવનગર જિલ્લાના કળસાર ગામે આવેલ 'વશીનું દેવળ' બે ખંડનું છે.

મૂર્તિકલા

શિલ્પકલાનાં ત્રણ અંગ: દેવ — મનુષ્ય — પશુ — પંખીની આકૃતિઓ, પ્રાકૃતિક આકૃતિઓ અને ભૌમિતિક આકૃતિઓ. આ ત્રણેની ચર્ચા સ્થાપત્ય સર્વેક્ષણમાં વત્તેઓછે અંશે થતી હોય છે, પરંતુ એમાંથી મૂર્તિકલા જુદી માવજત માગી લે છે.

ગોપીનાથ રાવે સને ૧૯૧૪ પહેલાં હિંદુ મૂર્તિકલાનો અભ્યાસ કર્યો. એમના "એલિમેન્ટ્સ ઓફ હિન્દુ આઈકોનોગ્રાફી" ના પ્રથમ ગ્રંથના બંને ભાગ સને ૧૯૧૪ માં પ્રગટ થયા. એના બીજા ભાગમાં જૂનાગઢ, સંગ્રહાલયમાં પ્રદર્શિત, સૂર્યપરિકરનો સચિત્ર ઉલ્લેખ થયેલો છે, પરંતુ 'પરિકર'ને ઓળખાવેલ છે 'તોરણ' તરીકે પરિણામે અનને સૂર્યમંદિરનું પ્રવેશદ્વાર માની લેવામાં આવ્યું છે.

અભિલેખો

ગિરનારની તળેટીમાંના અશોકના શૈલલેખોના અસ્તિત્વની પ્રથમ નોંધ લેવાનું માન ઉપર યથાસ્થાન બતાવ્યું છે. અભિલેખીય પ્રવૃત્તિઓમાં જૂનાગઢ બીજી બે બાબતોમાં પણ મોખરે છે :

૧. પં. ભગવાનલાલ ઈંદ્રજી જેવા વિદ્વાન અભિલેખવિદની જન્મભૂમિ

૨. અશોક શૈલલેખોની પૂર્વમાં એનાથી થોડે દૂર આવેલા એક અન્ય શૈલ પર સન ૧૯૦૬-૦૭ માં થયેલ પ્રતિલિપનું કામ.

સિક્કા

અભિલેખ ક્ષેત્રે કાર્ય કરતા વિદ્વાનોએ મહદઅંશે સિક્કા અંગે પણ કાર્ય કરેલ. સિક્કાઓ દ્વારા સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક ઇતિહાસ છૂપાયેલ હોય છે. ઇતિહાસ અને પુરાતત્વપ્રેમીઓ માટે સિક્કાના ઇતિહાસની જાણકારી બહુ જ મહત્વપૂર્ણ છે. સિક્કાઓમાં અંકિત કરેલ લેખો અને લિપિઓના માધ્યમથી અજ્ઞાત તથ્યોની જાણકારી મળે છે. સિક્કાઓ દ્વારા ઇતિહાસના વિભિન્ન કાલખંડો અને રાજવંશોના ઇતિહાસ સંબંધિત સત્ય હકીકતો સામે આવે છે.

ઉત્ખનન

ઉત્ખનનમાંથી મળતા પુરાવાશોનો તત્કાલીન લોકજીવન સાથેનો સંબંધ પણ વણવિચાર્યો રહી જતો હતો. ગિરનારની તળેટીમાં આવેલા બોરિયા કિંવા લાખામેડી નામના સ્તૂપનું ૧૮૮૮ ની નાતાલમાં કેમ્પબેલે ઉત્ખનન કર્યું હતું. કેમ્પબેલે ઉત્ખનન કરીને સ્તૂપને ટીખામાંથી બહાર નહોતો કાઢ્યો. પરંતુ જમીનની સપાટી ઉપર ઊભેલા સ્તૂપ ઉપર એક સાંકડી સીધી ઊંડી ખાઈ ખોદીને એમાંથી નીકળેલા અવશેષ પ્રાપ્ત કર્યા હતા.

ઉપસંહાર

ઇતિહાસનું આલેખન કરવા માટે આધાર સાધનો તેની પ્રાથમિક આવશ્યકતા છે. ઇતિહાસના આધાર સાધનોના મુખ્ય બે પ્રકાર ગણાવી શકાય. ઉત્ખનનમાંથી પ્રાપ્ત થયેલી સામગ્રી અને લિખિત સામગ્રી. સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસ જાણવા માટે આ બંને પ્રકારના સાધનો ઉપલબ્ધ છે અને મહત્વનાં પણ છે. સૌરાષ્ટ્રમાં હાલમાં અનેક સ્થળોએ જે ઉત્ખનનો થયાં છે, તેમાંથી આપણને હડપ્પિય સંસ્કૃતિના અવશેષો અને અનેક સ્થળેથી મળે છે. ભારતીય પુરાતત્વીય સર્વેક્ષણ ખાતું, ગુજરાત રાજ્યનું પુરાતત્વખાતું, વડોદરાની મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી, પુનાની ડેક્કન કોલેજ અને અમેરિકાની પેન્સિલવેનિયા યુનિવર્સિટી જેવી સંસ્થાઓએ સૌરાષ્ટ્રના કેટલાંક સ્થળોએ ઉત્ખનનો કરીને જે પ્રમાણે મેળવ્યા છે તેને આધારે એમ કહી શકાય છે કે ભારતની પ્રાચીનતમ સભ્યતાના અનેક પાસાંઓની વિગતો તેમાંથી મળી રહે છે.

કોઈપણ સમયના સમાજજીવન અને શિક્ષણ વ્યવસ્થા પર તેના ભૂતકાળની બહુ મોટી અસર હોય છે. સામાન્યતઃ જૂની વસ્તુઓ મેળવવી કઠિન હોય છે. સામાન્ય રીતે દફંતર ભંડારો, સંગ્રહસ્થાનો કે જૂના અવશેષો હોય તેવા સ્થળોમાંથી સંશોધકે સંદર્ભો મેળવવાના હોય છે. ખોદકામ કરતી વખતે ચિરંજીવ આલેખનો જેવા કે માટીનાં પાત્ર પરનાં લખાણો, કોતરેલા પથ્થરો, શિલાલેખો, સ્મારકો, સિક્કાઓ, ચિત્રો, છબીઓ, શિલ્પ પાણિયા ભરતકામના પડદા વગેરે મળી આવે છે.

તે સમયે આવેલ સાધનો દ્વારા તે સમયના પ્રદેશની કલા, સંસ્કૃતિ, સામાજિક જીવન, રાજાઓના શોખ, જીવનની વિગતો મળી આવે છે. સિક્કાઓ દ્વારા તે સમયના રાજા કેટલા સમૃદ્ધ હતા તે જાણી શકાય છે. ચલણો દ્વારા રાજાની અને પ્રજાની વ્યવહારિક માહિતીઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

સ્થાપત્યકીય સ્મારકો સૌથી વધુ ટકાઉ છે. ખોદકામ કરતાં મળી આવેલ સાધન સાચું જ માનવું એ યોગ્ય નથી. તેની ચકાસણી કર્યા બાદ અથવા કોસ ચેકીંગ બાદ જ એ સાધન સાચું માની શકાય.

અવશેષીય સામગ્રીમાં અભિલેખો, સિક્કાઓ, ગુફાઓ કિલ્લાઓ, શિલ્પ, મંદિરો વગેરે પણ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ જણાવવામાં ઉપયોગી બને છે. જૂનાગઢમાં આવેલો શિલાલેખ એ અનેક રીતે મહત્વનો છે. કારણ કે તે મૌર્યવંશના સમ્રાટ અશોક, શકલત્રય રુદ્રદામા અને ગુપ્ત સમ્રાટ સ્કંદગુપ્તના લેખો ધરાવે છે. આમ, આ એક લેખનમાંથી જે સૌરાષ્ટ્રમાં આ ત્રણ વંશોના રાજ્યવિસ્તાર અને તેમના પ્રજાકલ્યાણના કાર્યોની માહિતી મળે છે. સૌરાષ્ટ્રના વિવિધ રાજવંશો અને રાજ્યોના સિક્કાઓ પણ સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસની કેટલીક મહત્વની કડીઓ પૂરી પાડે છે.

સંદર્ભ :-

— સંપાદકો હરિપ્રસાદ ગંગાશંકર શાસ્ત્રી અને પ્રવીણચંદ્ર ચિમનલાલ પરીખ, “ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ” ગ્રંથ ૮, બ્રિટિશ કાલ (ઈ.સ. ૧૯૧૪) પાના નં. ૫૭૩

- ડૉ. એસ. વી. જાની, “ઈતિહાસનું શિક્ષણ – સંશોધન – આલેખન અને ઈતિહાસકાર” આવૃત્તિ – ૨૦૦૬
- પલાણ નરોત્તમ, “ધૂમલી સંદર્ભ”, દર્શન પ્રકાશન (પ્રસાર) સર્વધિત આવૃત્તિ – ૨૦૦૭
- ડૉ. મુદ્રિકા જાની, ડૉ. સ્વર્ણ ભૌમિક “પ્રાચીન કલા – કૃતિઓનાં જતન અને સંભાળ”, પ્રકાશન સંગ્રહાલય ખાતુ, ગુજરાત રાજ્ય, વડોદરા.
- ડૉ. હરિભાઈ જી. દેસાઈ, ડૉ. કૃષ્ણકાંત જી. દેસાઈ “સંશોધન પદ્ધતિઓ અને પ્રવિધિઓ”, પ્રકાશક – શ્રીમતી જયંતી રવિ.
- રૂબરૂ મુલાકાત : પુરાતત્વ ખાતું, જયુબેલી બાગ, રાજકોટ.

Comparison of Endurance and Agility Components Among Kabaddi and Kho-Kho Male Players

16

Mr. Jitendrasina D. Rathod**Ph.d Research Scholar****(Swarnim Gujarat Sports University)****Abstract**

Physical fitness is an inspirable part of sports performance and achievement of a sportsman. The purpose of the study is to compare endurance and agility among Kabaddi and Kho-kho male players.

A total number of subjects for the present study were 50 (25 Kabaddi and 25 Kho-Kho male players) R.B L.D High School, Mansa, Gandhinagar, Gujarat, in the age group of 15 to 18. Physical Fitness test items were conducted as per the standardized procedures of AAHPERD youth fitness Test. For the present study, the mean value, standard deviation, 't' test were applied to analyze the data, different steps in 't' test were used and the final conclusions were compared with the significant value at .05 level. The utilization of mean values, standard deviation and 't' test were made according to the requirement of the present study as per the statistical technique.

The results of the study revealed that there were insignificant differences found between Kabaddi and Kho- Kho players in endurance and agility tests ie. 600 yard run-walk and shuttle run respectively. Conclusion: On the basis of the analysis of data Kho-Kho male players were found better in endurance and agility in comparison to Kabaddi male players.

Keywords : *Endurance, Agility, Kabaddi, Kho-Kho.*

INTRODUCTION :

The modern scientific age, in every field of human endeavors including systematic, objective and scientific, is followed in accordance with the principles based on experience, understanding and application of scientific knowledge. Undoubtedly, the field of games and sports has been made possible due to research, experimentation and scientific knowledge.

Every Nation is becoming increasingly concerned about the physical fitness of its men, women and children, recognizing that physical fitness is fundamental and contributory to happy and useful living in any capacity.

We are now more benefits of fitness are and about how to achieve them than ever before. Our current knowledge about fitness has been earned. Neither what the benefits of fitness have been earned. Neither what the benefits of fitness were, not how to achieve them was always so clear. For a long time, the problem was one of definition. Almost every book written about sports and physical education discusses physical fitness; yet it is not always easy to find acceptable definitions of fitness. Many authors mention how difficult to some broader concept of total fitness, and then often a generalized definition that relates physical fitness is described as encompassing physical fitness, and almost any other kind of desirable characteristic the author can include.

Physical fitness is a matter of fundamental importance to individual well-being and to the progress and security of a nation. It is the basis for all other forms of excellence. With increased mechanization there has been a corresponding decrease in the number of tasks that require an expenditure of energy, sufficient vigorous exercises are not done to develop and maintain equate levels of physical fitness. Many individuals must rely on attain an acceptable level of physical fitness (Robert, 1973).

Regular activity of physical exercise stimulates growth and development. Fitness improves

general health and is essential for full and vigorous living. The physically fit children can to move with confidence.

Physical Fitness is the ability to meet each day demands without becoming exhausted. It is the ability to have a reservoir of endurance life" emergencies in short, "physical fitness is that condition of your body that gives buoyancy to living." (Walsh, 1966).

Health and physical fitness have remained the motto of man from ancient times. The marked deterioration in health and physical fitness of people may be due to present automation and a short of mechanized day to-day life. Because of very limited movements caused by scientific and acute stress and strain has caused considerable damage to the health of the people by and large.

According to Uppal (2001) endurance is characterized by the maintenance of working capacity and by the degree of resistance of the organism against fatigue and against the influence of unfavorable environmental conditions. It is also characterized by the pace of recovery after tiresome activity.

Agility is the ability to change the body's position; it requires combinations of balance, coordination, speed, reflexes and strength. In sports agility is described in terms of response to an opponent player's moving target as seen in field sports and racket sports. Sheppard and young (2006) defined agility as a rapid whole body movement with change of velocity or direction in response to a stimulus. Kabaddi is a combative team game; played on a rectangular court. It can be either out-doors or indoors with seven players on the ground for each side. Each side takes alternate chances of offence and defense. The basic idea of the game is to score points by raiding into the opponent's court and touching as many defense players as possible without getting caught on a single breath.

In Kho-Kho, one team side kneels in the middle of the court in a row, with alternate members in the row facing opposite directions. The other team may send two or three members in the court. The motive for the sitting team is to try to "tag" the opponents. The chasers can only run in one direction and cannot cut across the sitters unlike the dodgers who can run randomly and in between the sitters. They have to run round the entire row to reach the other side. The other option is to pass the chasing job to another sitter whose back is facing the chaser as the chaser is running. In this option, the chaser touches the sitter he wants, usually nearest to the target and shouts "Kho" to signify the change of guard. The objective is to tag all the opponents in the shortest time possible. The team that takes the shortest time to tag all the opponents in the field wins.

MATERIALS AND METHODS :

Subject To achieve the purpose of the study 50 male players (25 each from Kabaddi & 25 Kho- Kho) R.B L.D High School, Mansa, Gandhinagar, Gujarat, in the age group of 15 to 18 were selected randomly as subjects.

The purpose of the study endurance and agility were considered as dependent variable and to measure these variables the test items of AAHPERD youth fitness test i.e. 600 yards run-walk and Shuttle run respectively were applied. The research scholar conducted the tests on the respective subjects with the help of physical education teachers and concerned coaches. The test batteries of AAHPERD youth physical fitness were conducted in a single day. Physical Fitness test items were conducted as per the standardized procedures of AAHPERD youth fitness test.

STATISTICAL ANALYSIS :

For present study, statistical technique the mean value, standard deviation, 't' test were applied to analyze the data. Independent t-test was applied to compare the mean difference of

endurance and agility among Kabaddi and Kho - Kho Players. The level of significance was set at 0.05.

RESULTS AND DISCUSSION :

The findings of data collected on endurance and agility have been presented in Table 1 & 2 .

Table 1
Comparison of Endurance between Kabaddi and Kho-Kho Male Players with respect to 600 yards Run- Walk test

Variable	Kabaddi		Kho-Kho		t-ratio
	Mean	S.D	Mean	S.D	
ENDURANCE (600Yards Run)	1.98	0.067	1.91	0.22	1.303

***Significant at .05 level**

The mean score (1.98 ± 0.067) of the endurance component of physical fitness of Kho-Kho players is greater than the mean score (1.91 ± 0.22) of Kabaddi players. However, the t-ratio is 1.303, which is not significant at 0.05 level. Never the less, it shows that Kho-Kho players have better endurance of physical fitness than the Kabaddi players.

Table 4.
Comparison of Agility Component of Kabaddi and Kho-Kho Male Players in Shuttle Run.

Variable	Kabaddi		Kho-Kho		t-ratio
	Mean	S.D	Mean	S.D	
Agility	7.55	0.50	7.35	0.63	1.308

***Significant at .05 level**

The mean score (7.55 ± 0.50) of the agility component of physical fitness of Kho-Kho players is higher than the mean score (7.35 ± 0.63) of Kabaddi players. However, the t-ratio is 1.308, which is not significant at 0.05 levels. Never the less, it shows that Kho-Kho players have better agility of physical fitness than Kabaddi players.

CONCLUSION:

On the basis of findings the Kho- Kho players were better in Endurance as well as in agility than Kabaddi male players.

REFERENCES :

- Sheppard and Young (2006). “ **Agility.**” Available from: [http:// www.en.wikipedia.org](http://www.en.wikipedia.org)
- Uppal, A.K. “**Principles of sports training**”. Friends publication, New Delhi. (2009).
- John Walsh, “**The First Book of Physical Fitness**” New York: Franklin Walts Inc. (1966).
- Robert V, Hockey, “ **Physical Fitness**” Saint Louis: The C .V. Mosby Company, (1973).
- H.Harrison Clarke, “**The Physical Fitness Value**” SNIPES Journal (January 1981).
- Donald K. Mathew, “**Measurement in Physical Education**” (Philadelphia: W.B. Saunders

company, 1978).

Clarke , h.m., "*Application of measurement to health and physical education*". N.J. Englewood cliff, 1971.

Verma, Prakash, J. "*A Text Book on Sports Statistics*", Gwalior: Venus Publication, India, 2000.

ગ્રામીણ સમુદાયમાં બદલાતી ખેતીની તરાહ એક સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ

17

રબારી નાગજી બી.

એમ.એ,એમ.ફીલ.

પ્રસ્તાવના :-

આઝાદીબાદ આજે પણ ભારતની વસ્તીનો મોટો ભાગ કૃષક તથા તેના પુરક વ્યવસાય સાથે જોડાયેલ છે. આઝાદીબાદ એટલે કે લગભગ ૧૯૬૦ પછી કૃષી વ્યવસાયનું બજારીકરણ થઈ રહ્યું છે. વિવિધ સુવિધા આયોજન કૃષી વિષયક નવા-નવા સંશોધનોએ ખેત ઉપજમાં વધારો કર્યો છે. માનવ સમાજની ઉત્પત્તિથી આજ પર્યંત ખેતીના કારણે પોતાનું જીવન ટકાવી રાખવા સક્ષમ બન્યો છે. તે કહેવામાં કોઈ અતિશયોકિત લાગતી નથી. વૈજ્ઞાનિક વિકાસ તથા સંશોધનાત્મક પ્રવૃત્તિ આજે અતી વેગીલી બની છે. એ બાબતને ધ્યાને પ્રસ્તુત સંશોધનાત્મક લેખમાં પ્રાચિન કાળથી આજ પર્યંત કૃષક સમાજની ઐતિહાસિક માહિતી રજૂ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે જેને આપણે નીચે પ્રમાણેનાં મુદ્દામાં સમજવા પ્રયાસ કરીએ

પ્રાચિન કાળમાં કૃષક સમાજ ની સ્થિતિ :-

માનવ સમાજનો ઉદ્ભવ ક્યારે થયો તેની કોઈ આધાર પુરાવ મળતા નથી. પરંતુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં આના ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. જેને વૈજ્ઞાનિક સમર્થન પ્રાપ્ત થયું નથી. પરંતુ એક વાત સાબિત કરી છે. કે માનવીએ પોતાની જરૂરીયાતની શોધ કરવા અવનવા સાધનોની શોધ કરતો ગયો પરંપરાગત અવસ્થામાં જ્યારે ખેતીની શોધ નહોતી થઈ ત્યારે તે ફળફળાદી, શિકરી અવસ્થામાં જીવન પસાર કરતો જેમ-જેમ તેનામાં જ્ઞાનનો વિકાસ થતો ગયો.તત્વજ્ઞાનનો ઉદય થયો તેમાથી ધીરે-ધીરે કુદરતી શાસ્ત્રો નો વિકાસ થયો ટેકનોલોજીનો વિકાસ થતા ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે વિકાસ સાધ્યો. માનવ સમાજમાં પુરૂષવર્ગ જંગલી અવસ્થામાં જંગલમાં જતો તો સ્ત્રી ઘરની સાર-સંભાળ અને જંગલમાંથી તે પણ લાકડા અને ફળ ફળાદી લાવીને ઘરનું ભરણ પોષણ પરીખજાલાએ પોતાનાં પુસ્તકમાં સ્પષ્ટ પણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. કે ખેતી શોધ એ સ્ત્રીએ કરી છે. આ ખેતીનો વિકાસ થતા માનવે પોતાનાં વિકાસમાં ખુબ આગળ પડતું ડગલું ભર્યું તેમ કહી શકાય. આમછતા સમગ્ર વિશ્વ લેવલે ભારતમાં કૃષક વિકાસનો ઇતિહાસ ઘણો જ રસપ્રદ છે અહીં આપણે ખેતીની બદલાતી તરાહને સમજતા પહેલા થોડીક ઐતિહાસિક નજર તેના તરફ કરીએ. તે પહેલા સંશોધન લેખને વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપ આપવા તેને ચોક્કસ મુદ્દામાં વિભાજિત કરી ને સમજવા પ્રયાસ કરીશું

અભ્યાસ લેખના હેતુઓ

- (૧) પ્રાચિન કાળમાં જોવા મળતા ગ્રામીણ કૃષક સમાજને સમજવા.
- (૨) આઝાદીપહેલા અને આઝાદી બાદ કેવી ગ્રામીણ કૃષક વ્યવસ્થા હતી.
- (૩) સાંપ્રત સમયમાં કૃષકોની સામાજિક આર્થિક સ્થિતિમાં કેવા-કેવા ફેરફાર થયા છે.
- (૪) આધુનિક સાધનોનો અને હાઈબ્રિડ તથા હરિયાળીક્રાંતિના લીધે ઉત્પાદનમાં વધારો કરી શક્યા છે.

અભ્યાસલેખની પદ્ધતિઓ :-

પ્રસ્તુત અભ્યાસ કૃષક સમાજ વિશે જે કાઈ બાબતો લખાયેલી છે. તેની માહિતી મેળવવા ગંધાલયમાંથી પૂસ્તકો મેળવીને તેનું વાંચન કરી તેની સંશોધનીય અભ્યાસલેખ આધારીત નોટ તૈયાર કરવામાં આવેલી છે. એટલે ગ્રંથાલય પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

સંશોધક પોતે ગામડામાં વસવાટ કરતા હોવાથી આજે કૃષકો ખેતી કરી રહ્યા છે. એટલે તેની મુલાકાત માર્ગદર્શિકા તથા અવલોકન (નિરીક્ષણ) પ્રયુક્તિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

ઐતિહાસિક પદ્ધતિનો ઉપયોગને પણ ધ્યાનમાં રાખેલ છે.

હવે આપણે ટુંકમાં પ્રાચિન સમયથી ચાલુ કરી વિવિધ મુદ્દામાં આ બાબતને સમજવા પ્રયાસ કરીશું

ભારત પ્રાચિન સમયથી કૃષિપ્રધાન દેશ છે. ભારતની કૃષિનો ઇતિહાસ ઘણો પ્રાચિન છે. તામ્ર-પાષણ યુગ (ઈ.સ.પૂ ૫૦૦૦- ૩૦૦૦) ના સમયગાળામાં પણ ભારતની ખેતી સારા પ્રમાણમાં વિકાસ પામેલી. સિંધુ સંસ્કૃતિ (ઈ.સ.પૂ ૩૨૦૦- ૨૭૦૦) દરમ્યાન મોટા ભાગના લોકો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી હતો. કપાસ, ઘઉં, જવ મગફળી શાકભાજી તેમજ વિવિધ પ્રકારનાં ફળ ફળાદિનું દેશમાં ઉત્પાદન થતું હોય, તથા સિંચાઈનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હોય તેવું અનુમાન છે. વૈદિક કાળ (ઈ.સ.પૂ

૨૦૦૦-૮૦૦) દરમ્યાન પણ ખેતી એ લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય હતો. ઋગ્વેદ તથા અથર્વવેદમાં ખેતી નહેરો તથા પાળાબંધીના ઉલ્લેખ થયા છે. રામાયણ અને મહાભારતમાં ખેતીનો ઉલ્લેખ થયા છે. બૌદ્ધકાળ (ઈ.સ.પૂ. ૬૦૦-૪૦૦) માં તે સમયની ખેતીમાં કુત્રિમ સિંચાઈ તથા દેશી ખાતરનો ઉપયોગ થતો તેવું જાણવા મળે છે. કૌટીલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં ખેતી વિષેનાં ઘણા સૂચનો તથા માર્ગદર્શન આપવામાં આવેલ છે. ખેડુતો પાસે જમીન હતી સેવકો અને કારીગરો પાસે જમીન હોવા છતાં તેમની આર્થિક સ્થિતિ નબળી ન હતી. તેમને નકિક કરેલા દર પ્રમાણે ખેત ઉત્પાદનની વસ્તુઓ આપવામાં આવતી ૧૬મી અને ૧૭ મી સદીમાં ખેત મજૂરોને કપડાં, અનાજ અને અન્ય જીવન જરૂરીયાતો સારી રીતે સંતોષાઈ રહે તેટલું મહેનતાણું ચુકવવામાં આવતું (આર.વી.શાસ્ત્રી, ૧૯૯૯)

મધ્યકાળમાં કૃષક સમાજ ની સ્થિતિ (૧૨૦૬ થી ૧૭૦૭)

વેપાર શરૂ કર્યો હતો. દક્ષિણનાં રાજા અને તેની પ્રજાએ તેમને સહકાર અને પ્રોત્સાહન આપ્યા હતા. તે સમયે હજજાજ બિન યુસુફના અન્યાય અને કૃરતાથી ભયભીત થઈ કેટલાય અરબી વતન અને ઘરબાર છોડીને ભારત નાસી આવ્યા હતા. અને તેમણે પશ્ચિમ કિનારે વસવાટ કર્યો તેમના વંશજોને નવાયિત કહેવામાં આવે છે. ભારતનાં ઇતિહાસમાં સામાન્ય મત પ્રમાણે મુહમ્મદ બિન કાસિમનાં સંધિ ઉપર આક્રમણનાં સમય(ઈ.સ ૭૧૨) ને મુસલમાનોના આગમન તરીકે ગણવામાં આવે છે, પણ તુહફતુલ મુજાહિદીનાં લેખકનાં મતે મુસ્લીમ અરબોએ સૌપ્રથમ સાતમી સદીમાં દક્ષિણ ભારત અને સીલોનનાં સમુદ્રતટ પર પોતાનાં પગ જમાવવા માંડ્યા હતા. તેઓએ મલબારમા વસાહત સ્થાપીને ઈ.સ. ૧૨૦૬ થી ૧૫૨૬ નો સમયગાળો દિલ્હીની સલ્તનતોનો કાલ ગણાય છે. આ સલ્તનતથી ભારત વ્યાપી પ્રભાવ પડ્યો મુસલમાનો ભારતનાં સમગ્ર વિસ્તારમાં વસવાટ કરતા થયા. સુલતાનોએ જાગીરદારી (સાંમતશાહી) પ્રથા અપનાવી હતી તેમણે પોતાના લશ્કરી અધિકારીઓને જાગીર આપી હતી જાગીરદારો પોતાની જાગીરની ઉપજમાંથી કરવેરા લેતા અને પોતાનું લશ્કર નભાવતા. સલ્તનતની આવક ખિરાજ, જજિયા, ખમ્સ અને જકાતનાં નામના વેરામાંથી થતી. ખિરાજ એટલે જમીનવેરો કે જમીન મહેસુલ(કર) તરીકે ઓળખાતી. ઈસ્લામનાં નિયમાનુસાર મુસ્લિમો પાસેથી $\frac{1}{10}$ અને બિન મુસ્લિમો પાસેથી ભાગ લેવાનો હતો કેટલાક સુલતાનો આ વેરો $\frac{1}{3}$ અને ક્યારેક આ વેરો $\frac{1}{2}$ જેટલો વસુલવામાં આવતો આથી ખેડુત પાસે મહેનતનાં બદલામાં ખાસ કાઈ બચતુ નહીં. ઈસ્લામી સભ્યતા વસ્તુતઃ શહેરી સભ્યતા હતી. મુસ્લિમો તેમની સાથે કાગળ બનાવવા જેવા ઉદ્યોગ લાવ્યા હતા છતાં મુખ્ય વ્યવસાય તો ખેતી જ રહ્યો હતો. અને ભારતીય સામાજિક આર્થિક માળખામાં ફેરફારો થયા નહોતા. ૮૦ ટકા લોકો ખેતી પરજ નિર્ભર હોવાથી એટલી વસ્તી ગામડામાં જ રહેતી ગામો અનેક મર્યાદા ધરાવતા હોવા છતાં ભારતની આર્થિક કરોડરજજુ સમાન હતા. વ્યવહાર મુખ્યત્વે વસ્તુ- વિનિમયથી ચાલતો અને તે મોટા ભાગે અનાજનાં બદલામાં કરવામાં આવતો. આ સમય દરમ્યાન આર્થિક જીવનનાં પાયામાં ખેતી હતી. મુસલમાનો આવ્યા અને રાજ્ય સ્થાપ્યા પછી પણ ઉત્તર ભારતનો મોટો ભાગ ખેતી પર જ નિર્ભર હતો લાહોરથી દિલ્હી વચ્ચેની જમીન ફળદ્રુપ હતી. અને પૂર્વમાં ગંગાના મેદાનો તરફ જતા ખેતીનું ઉત્પાદન ક્રમશઃ વધારે ને વધારે મખતું હળ બળદ દ્વારા પ્રાચિન પધ્ધતિએ ખેતી કરવામાં આવતી. સિંચાઈ માટેનો પ્રબંધ ઘણો ઓછો હતો ફિરોજશાહ તઘલુકે સિંચાઈ માટે નહેરો કઢાવ્યાનાં ઉલ્લેખો મળે છે. પરંતુ બીજા કોઈ ઉલ્લેખ જોવા મળતા નથી. અગાઉ જમીન મહેસુલ (કર) તરીકે ઉપજનો છઠ્ઠો ભાગ લેવાતો પણ સલ્તનત કાળમાં એ દરમાં વધારો કરવામાં આવ્યો ઉપજનો ત્રીજો ભાગ (ક્યારેક અડધો ભાગ) મહેસૂલ તરીકે લેવાતો. મહેસૂલની (કર) વસુલાતમાં ક્યારેક બળનો પ્રયોગ થતો ઉપજનો મહત્વનો ભાગ રાજ્યનાં કર તરીકે જતો શેષાંશમાં પંડિત-પુજારી ખેત-મજૂર વગેરેનો ભાગ પડતો. ત્યાર પછી વધેલ પર કૃષકોને (ખેડુતોને) વગેરેનો ભાગ પડતો. ત્યાર પછી વધેલ પર ખેડુતોને સંતોષ માનવો પડતો.

ઉપરોક્ત બાબતને આધારે સમજતા આ સમયગાળા દરમ્યાન કૃષક સમાજનું સ્થાન જોતા એટલું કહી શકાય કે કૃષક સમાજની આ સમયગાળાની સ્થિતિ દયા જનક હતી ખેતી મુખ્યત્વે વરસાદ પર આધારીત હતી. મહેનતનાં બદલામાં વળતર પ્રાપ્ત થતું નહીં દેશ ધનથી છલકાતો હોવા છતાં તેમના ફાળે મહેનત અને પરિશ્રમ સિવાય કશુંજ નહોતું તેમજ મહેસૂલીપ્રથામાં અનુકુળતાનાં દર્શન થાય છે.તથા સરકારની આવકનું મુખ્ય સાધન જમીન મહેસુલ હતી. શેરશાહે અપનાવેલી જમીન મહેસૂલી પધ્ધતિને પાયામાં રાખી અકબરે એમાં કેટલાક ફેરફાર કર્યા હતા. એણે ઈ. સ. ૧૫૮૨ માં ડોટરમલ પાસે સમગ્ર દેશની ભૂમિની ફળદ્રુપતાને આધારે મોજણી કરાવી હતી. ઉપજનો ઉજો હિસ્સો તરીકે લેવાનું નકિક કરાયું મુઘલકાલનાં સમયમાં લોકોની આર્થિક સ્થિતિ ઘણી સારી હતી. શેરશાહનાં સુધારથી ખેતી અને વેપારને ખુબ લાભ થયો હતો. જનતાનો મોટો વર્ગ ખેતીમાં રોકાયેલો હતો. ખેતી સાથે સંકળાયેલ પશુ-પાલન પણ ધીકતો ધંધો હતો. લગભગ બધા પ્રકારનાં ધાન્ય ઉગાડવા માં આવતા મુઘલો તેમની સાથે લાવેલ નવાં ફળ-ફુલની બાગાયત પણ અહીં થવા લાગી હતી. સિંચાઈ માટે રાજ્ય

તરફથી નહેરોની આંશિક યોજના પણ અમલમાં મુકાય. જ્યાં નહેરો પહોંચી શકિત નહોતી ત્યાં કોષ અને રેંટની મદદથી સિંચાઈ થતી અનાજ અને દુધ-ધીની બાબતમાં દેશ આત્મ નિર્ભર હતો. મુઘલકાલમાં દૈનિક વપરાશની ચીજો સસ્તાભાવે મળતી અકબરનાં અમલમાં ૧ રૂપીયામાં ૧૨ મણ ઘઉં, ૧૮ મણ જવ, સારી જાતનાં ૧૦ મણ ચોખા, ૧૬ મણ અડદ, ૧૮ મણ મગ, કે ૪૪ શેર દુધ મુઘલોએ મોંઘી વિદેશી વસ્તુઓ ખરીદવા કરતાં ઉત્તમ સ્વદેશી વસ્તુઓનાં ઉત્પાદન તરફ લક્ષ્ય આપેલ હતું

બ્રીટિશ શાસનકાળ અને કૃષક સમાજની સ્થિતિ

ભારતને યુરોપીય દેશો સાથે પ્રાચીનકાળથી અને મધ્યકાળમાં વ્યાપારી સંબંધો હતા. તુર્કોએ ઇ.સ. ૧૪૪૩ માં કોન્સ્ટન્ટિનોપલ જીતી લીધું જેના કારણે નવા જળ માર્ગ શોધવાની જુરિયાત ઉભી થઈ અને તેના ફળ સ્વરૂપે વાસ્કો-દ-ગામાએ ભારત આવવાનાં નવા જળમાર્ગની શોધ કરી. આનો હેતુ મુખ્ય વેપાર કરવાનો હતો. ફિરંગીઓ સાડાચારસો વર્ષ સુધી સત્તાધારી પક્ષ તરીકે રહ્યા. જેમનો ભારતીય સંસ્કૃતિ વ્યવસાય ખેતી વગેરે પર પ્રભાવ પડ્યો પોર્ટુગિઝ પ્રભાવના કારણે ભારતની કૃષિ પર પડેલી અસરની દેશગીમાં કહી શકાય કે તંબાકુ, અનાનસ, પપૈયુ, વગેરે ફળો અને દુધી, બટાકા, કોબીજ વગેરે શાકભાજી ભારતને ફિરંગીઓની દેશ છે. પુર્વના દેશો સાથેનાં વેપારમાં ફિરંગીઓ અને વાલંદાઓને ઘણો નફો પ્રાપ્ત કરતા જોઈને અંગ્રજોએ પણ આમાં ઝંપલાવેલ અને ઈસ્ટ ઇન્ડિયા નામની કંપની સ્થાપી. ૧૮૫૭ સુધીમાં તો અંગ્રજોની સત્તાલાલસા અને શોષણનીતિને લઈને દેશમાં આર્થિક અને રાજકીય ક્ષેત્રે ભારે અસંતોષ વ્યાપ્યો ખાલસા જેવી અન્યાયકારી નીતિનાં ભોગ બનેલા રજવાડા નારાજ થયા હતા. જમીનદારો સાથે દુર્વ્યવહાર થતો હોવાથી તેઓ રોષે ભારાયા હતા. આર્થિકક્ષેત્રે ખેતી, ઉધોગ અને વેપારની પાયમાલીની ભારતને અંગ્રજો તરફથી મળેલી મોટી ભેટ હતી. ઇ.સ. ૧૬૦૦ થી ૧૭૫૭ દરમ્યાન ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની એક વેપારી પેઢી જેવી હતી અને તે ભારતમાં માલ કે કિંમતી ધાતુ લાવતી અને બદલામાં કાપડ, તેજાના વગેરે મેળવી પરદેશમાં વેચતી તેમજ ભારતના કાચા માલમાંથી અઢળક નફો મેળવતી. તેમજ ભારતીય કાપડની માંગ બ્રીટિશ પ્રજામાં ખુબ માંગ રહેતી આથી તેમણે ઈંગ્લેન્ડમાં ભારતનાં માલ વેચવા પર પ્રતિબંધ મુક્યો. બીજા કેટલાય દેશોએ પણ આ બાબતનું અનુસરણ કર્યું અથવા તો ઉચી જકાત નાખી. આમ છતાં એટલું ભારતીય ઉત્પાદકો માટે ગૌરવ લેવા જેવું હતું કે જ્યાં સુધી ઉધોગની શરૂઆત થઈ ન હતી ત્યાં સુધી ભારતનાં માલનો હાથ ઉચો જ રહ્યો હતો. પરંતુ ૧૮૫૭ પછીનાં પ્લાસીનાં યુધ્ધબાદ કંપનીના વાણિજ્ય વિષયક સંબંધોમાં ભારે પરિવર્તન આવ્યું કંપનીએ શોષણનીતિએ અખત્યાર કરી હતી વળી વણકર જે રૂ જેવા માલની ખરીદી કરતા તેઓએ ફરજિયાતપણે બ્રીટિશ કંપની પાસેથી રૂ ખરીદવું તેવી નીતિ અખત્યાર કરેલ જે પરિણામ સ્વરૂપે વણકરોએ ઉંચા ભાવે ખરીદ કરવી પડતી આ સમયગાળા દરમ્યાન જમીન મહેસુલ (કર) ઘટવાથી ભારતીય ખેડુતોની સ્થિતિ સુધરશે અને તેઓ પણ બ્રીટિશ માલ ખરદશે તેવી વ્યુહરચના અપનાવેલ વધારેમાં વધારે પડાવી લઈ ભારતને આર્થિક રીતે ચુસવા તેમજ પોતાની સત્તા અબાધિતપણે સુદૃઢ કરવા માટે અંગ્રજોએ જમીન મહેસુલને લગતી શોષણનીતિ અમલમાં મુકેલ ભારતમાં સૈકાઓથી મહેસુલ તરીકે ઉપજનો અમુક નિશ્ચિત હિસ્સો લેવાતો અને અને તેની વસુલાત સીધી સરકારી અમલદારો દ્વારા કે જમીનદાર જેવા મધ્યસ્થીઓ મહેસુલ (કર) ઉઘરાવી જેમાંથી એક અંશ પોતાની દલાલી તરીકે રાખતા ઇ.સ. ૧૭૬૫ માં બંગાળ બિહાર અને ઓરિસ્સાની દીવાની અર્થાત મહેસુલ ઉઘરાવવાનાં હકક મળતા ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ શરૂઆતમાં તો જુની પધ્ધતિઓ ચાલુ રાખી પણ તેની સાથે નિરંતર કરબોજ વધારતી રહી. ૧૭૭૩ થી તેણે જમીનનો વહીવટ પોતાનાં હાથમાં સીધો લેવાનું નકિક કર્યું વોરન હેસ્ટિંગ્સે મહેસુલ ઉઘરાવવાનો અધિકાર જે હરાજમાં વધારે બોલી બોલે તેને આપવાનો નકિક કર્યો. પરંતુ તેમની આ યોજનાં નિષ્ફળ ગઈ તેને ધારેલ તેટલી રકમ હરાજમાં મળી નહી. જેથી તેમણે કાયમી જમાબંધી કરવાનું નકિક કરેલ જે બંગાળ તથા બિહારમાં પ્રારંભ કરવામાં આવેલ આ પ્રથામાં જમીનદારો અને મહેસુલદારોને તેમની જમીનદારની અંદર આવતી ભુમિનાં માલિક બનાવી દેવામાં આવેલ. તેની સાથે તેઓ સરકારી એજન્ટ પણ બની ગયા તેમનો માલિકી હકક વંશવારસાગત તેમજ તબદીલ થઈ શકે તેવો કરવામાં આવ્યો. જ્યારે બીજી બાજુ સૈકાઓથી જમીનની માલિકીનો હકક ધરાવતા ખેડુતોને (કૃષકોને) ગણોતિયા કે ભાડુતી ખેડુત બનાવી દઈ તેમને જમીનદારોની દયા પર મુકી દેવામાં આવ્યા. જમીનદારોએ ખેડુત પાસેથી મહેસુલનો ૧/૧૧ ભાગ પોતે રાખી 10/11 કંપની સરકારમાં જમાં કરાવવાનો રહેતો ખેતીનાં વિકાસમાંથી કે ખેતીની ઉપજમાંથી વધારાની મહેસુલ ઉઘરાવે તો તેની પાસે જ મહેસુલ(Revenue) રાખવાની રહેતી કોઈ પણ કારણસર પાક નિષ્ફળ જાય તો પણ જમીનદારોએ સરકારી વિધોટી તો ભરવીજ પડતી. અને જે આમ કરવામાં નિષ્ફળ જાય તેને જમીનદારી કરવાનો હકક જતો રહેતો આ યોજના દાખલ કરનાર સર જહોનશોરે મહેસુલનાં દર એવી રીતે નકિક કર્યા હતા કે કુલ ઉત્પાદનમાંથી ૪૫ ટકા સરકારને તથા ૧૫ ટકા જમીનદારને મળે અને ૪૦ ટકા જ પરિશ્રમ કરનાર ખેડુતને જ મળે. આ કાયમી જમાબંધી પદ્ધતિ સમય જતા ઓરિસ્સા, મદ્રાસપ્રાંતનાં

ઉત્તરી જિલ્લાઓમાં વારાણસી જિલ્લામાં તેમજ ઉત્તર ભારતનાં કેટલાક પ્રદેશમાં લાગુ કરવામાં આવેલ આ બાબતની અંગ્રેજોના હિત પુરા પાડે તેવી ન લાગતા તેમજ આ મહેસુલી પધ્ધતિમાં જમીનદારોને પણ હિસ્સો આપવો પડતો તે અંગ્રેજ સરકારને કણાની જેમ ખટકતો આથી તેમણે રૈયતવારી પ્રથા અમલમાં મુકવાની પેરવી કરી આ પધ્ધતિ અનુસાર ખેડૂતને (કૃષકને) તેની પોતાની જમીનનાં માલિક બનાવાયો પણ મહેસુલ આપવાથી જ આવો હક મળે એમ નકિક થયુ આ પધ્ધતિ કાયમી નહી પણ હંગામી રખાઈ અને દર ૨૦ કે ૩૦ વર્ષે તેનું પુર્નમુલ્યાકન કરવાનું નકિક કરાયું જેની પાછળ હંમેશા મહેસુલ વધારવાની મહત્વકાક્ષા હતી. આ પધ્ધતિ દાખલ થતાં એ વિસ્તારનાં ખેડૂતો નાના-નાના સંખ્યાબંધ જમીનદારોને બદલે રાજ્ય જવા મોટા રાક્ષસી જમીનદારનાં પંજા નીચે આવી ગયા મહેસુલનાં દર ઉપજનાં ટપ થી ૫૫ ટકા સુધીનાં રખાયા રૈયત તો દુષ્કાળ કે પુરથી પાક નાશ પામે તો પણ મહેસુલ(કર-લગાન) તો ભરવું જ પડતું એવી અન્યાયી શરત આ પ્રથામાં રાખવામાં આવેલ

સિંચાઈ માટેની શક્ય સુવિધા કરીને કૃષકોને યથાશક્તિ રાહત આપતા. અંગ્રેજોની મહેસુલ પધ્ધતિ ખેતી કે ખેડૂત તરફની કોઈપણ ફરજ અદા કર્યા વગર પોતાનો લગભગ અડધા-અડધ હિસ્સો પડાવી લેવા માટે ભંચકર પધ્ધતિ હતી તનાથી કૃષકોની પાયમાલી સર્જાઈ સ્વાયત્ત સ્વસ્થ ગ્રામીણ સમાજનું આર્થિક માળખું ભાંગતુ ગયુ અને તેનાથી નવા કંગાળ કૃષક સમાજ વર્ગ ઉભા થયા જે નીચે મુજબ જોવામાં આવતા. ૧૮૫૬ સુધી સમાજમાં સંતુલન જમીનદારી પ્રથા જોઈ શકાતી હતી ૧૭૬૩ ના નિયમાનુસાર રાજ્યમાં જમીનદારોને લગતા અધિકાર તો જોવા મળતા તથા રાજ્ય અને જમીનદારો વિરુદ્ધ પ્રજાના અધિકાર આપવામાં આવેલ પરંતુ તેને પરિભાષિત કરવામાં આવેલ ન હતા. જેનો ઉદ્દેશ્ય માત્ર “સરકારી લગાન વસુલ કરવા પુરતા મર્યાદિત હતા ૧૭૬૬ માં જમીનદારોને અસીમિત અધિકાર આપી દેવામાં આવેલ નિયમ ૭ અથવા ટાનમ હાપ્ટમ ૧૭૬૬ અનુસાર જમીનદારો બલાત અધિગ્રહણ (કુડી) નો અધિકાર આપી દેવામાં આવેલ જે અનુસાર વધારાની લગાન મેળવવા માટે પ્રજાને ડિસ્ટપ કરી શકાતી હતી. જેમા ડિસ્ટેનની અંદર પ્રજાની પાસે રહેલ પશુ, ફસલ કે વ્યક્તિગત સંપત્તિનો પણ સમાવેશ થતો જેમાં (હળ,બળદ, બીજ કે પછી છોડ.) નો પણ સમાવેશ થઈ જતો. ટુંકમાં કૃષક સમાજ વધારાની સંપત્તિ ધરાવી શકતા નહી અને જો તે આવી સંપત્તિ એકત્રિત કરે તો અપરાધમાં ગણવામાં આવતી. આ સંદર્ભમાં સિન્હાએ પોતાના અભ્યાસમાં દર્શાવેલ છે કે વર્ષ ૧૮૦૦ માં આ નિયમના કારણે ઉત્પન્ન થયેલા વિવાદનાં કારણે ૨૦૦ જેટલા ખોટા કેસ થયેલા જેનાં પરિણામ સ્વરૂપે લગભગ તેને જેલની સજા આપવામાં આવેલ. આ બંદોબસ્ત યોજનાનાં કારણે કૃષક સમાજમાં જ ૬ જેટલા વર્ગોનો ઉદય થયો જેને ટુંકમાં નીચે મુજબ જોવામાં આવતા.

જમીનદાર :- કાનુની દ્રષ્ટિએ આ ભૂ-સ્વામી જહતા પરંતુ તેની મુખ્ય ભૂમિકા પાટીદાર સમાન મહેસુલ ઊઘરાવવાનું જ હતુ. તથા તેમાંથી જે રકમ મળે તેમાં સરકારની રકમ નકિક કરી લેવાઈ હતી. આર કમ સામાન્યતઃ પાટીદારો દ્વારા જમીનદારોને આપવામાં આવતી કુલ રકમનાં ૧/૧૦ સરકારને જમા કરાવવાની રહેતી.જમીનદારોને પોતાના પાટીદારો પાસેથી ગમેતેટલો મહેસુલ ઊઘરાવવાની શરતો નકિક કરવામાં આવેલ.

પટ્ટદારક (પાટીદાર) વર્ગ :- બિહાર પાટીદાર નિયમ ૧૮૮૫ અનુસાર પ્રાથમિક રૂપથી પાટીદારનો એમા સમાવેશ કરવામાં આવતો કે જેને જમીનદાર પાસેથી અથવા તો અન્ય પાટીદાર પાસેથી જમીન અધિકાર પ્રાપ્ત થયેલ હોય જે તે જમીન પરથી મહેસુલ મેળવ કરાવી શકે. તથા તે પાટીદારી જમીન વારસાઈ હકક પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર હતો.^૧ (બિહાર પટ્ટદારી નિયમ ૧૮૮૫)

દખલી રૈયત :- જમીનો લગાન આપવા વાળા તે વ્યક્તિ જેને ભુમિ પર સ્વામીત્વ મેળવવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થયેલ છે તે જમીન પર તે પોતે કે પોતાનાં સગા-સબંધીના સહકાર અથવા ભાડા પેટે સહકારી ખેતી કરાવી શકે આ અધિકાર ઉત્તરાધિકારી નો હકક પ્રાપ્ત થયેલ.^૨ (બિહાર પટ્ટદારી નિયમ ૧૮૮૫)

ગૈર દખલી રૈયત :- ભૂમિનું લગાન આપનાર તે વ્યક્તિ જેની પાસે જે જમીન છે તે અચોક્કસપણે માલિકપણા નીચે જમીન ધરાવે છે. જેનો અધિકાર જમીન સ્વામીત્વ તરીકેનો રહેતો નથી.

શિકમી રૈયત :- ભૂમિની લગાન ચુકવવાવાળો તે વર્ગ જેને અસ્થાયીરૂપથી ખેડવા માટે જમીન મળેલ હોય તેનો આ વર્ગમાં સમાવેશ થતો.

ખેતમજૂર :- છેલ્લાવર્ગ તરીકે એક એવા વર્ગનો ઉદય થયો હતો જે પોતાનો શ્રમ વેચીને ગુજરાન કરનાર જેની પાસે કોઈપણ જાતનાં જમીન અધિકાર હતા નહી

સ્વતંત્રતાબાદ કૃષક સમાજની સ્થિતી :-

આઝાદ ભારતે ભારતનાં વિકાસ માટે પંચવર્ષિય યોજના દાખલ કરી કારણ અંગ્રેજ સમય દરમ્યાન ખેડૂતોની હાલત ખુબ દયાજનક બની ગઈ હતી તેનાં નિવારણ માટે પ્રથમ પંચ વર્ષિય યોજનામાં કૃષિ માટે સૌથી વધુ નાણા ફાળવવામાં આવ્યા હતા. અને કૃષક સમાજની સ્થિતી વિષયક મુદ્દામાં જોઈ શકીએ છીએ. આઝાદી પ્રાપ્ત થયા પછી ભારતમાં જે છેલ્લાં ચાર-પાંચ હજાર વર્ષોથી હળ-બળદથી ખેતી થતી હતી. સૈકાઓ વિતવા છતા ખેતપધ્ધતિમાં ખાસ કંઈ ફરક પડ્યો નહતો પણ છેલ્લા ૩૦-૪૦ વર્ષો દરમ્યાન વસ્તીમાં થયેલ ભારે વધારાનાં સંદર્ભમાં ખેતીનું જુનું માળખું રાષ્ટ્રિય જરૂરીયાતને વળે એમ હતુ નહી ૧૯મી સદીનાં અંતમાં દેશની વસ્તી ૨૦ કરોડની હતી તે ૧૯૩૧માં ૩૦ કરોડની થઈ હતી અને આજે એક અબજ ઉપરની

થઈ છે. આ બાબતે ખોરાકની તંગી ઊભી ન થાય જેથી ખેતી ક્ષેત્રે વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન, ટેકનોલોજીનાં સાધનો, સિંચાઈ જેવી સુવિધા તથા જેના થકી આ ખેતી થઈ રહી છે તેવા કૃષક સમાજનું સરકાર ખાસ સરંક્ષણ લોનની સુવિધા, વિવિધ સરકારી સહાય તથા ખેડુત મંડળીઓનું નિર્માણ કરવામાં આવી રહ્યું છે. એવું જણાવવામાં કોઈ અતિશયોક્તિ જણાતી નથી. આઝાદી પહેલા વાર્ષિક ૫.૫ કરોડ ટન અનાજ પાકતું તે આજે એટલું થયું છે. તે બાબત જ ખેત ઉપજનો વિકાસ સુચવે છે. સંકર બિયારણ, ઉંચા ખાતર સિંચાઈની સુવિધા, વગેરેના પ્રયોગથી ઉત્પાદનમાં વધારો થયો છે. રોકડીયા પાકોમાં પણ ચા, શણ, મગફળી, ખોળ વગેરેનું ઉત્પાદન અને અગાવની જેમ તેની નિકાસ પણ ચાલુ છે. કૃષકોનાં આબાદ બનવાથી તેનાં તરફ મોટું મચકોડતા લોકો પણ તેના તરફ આકર્ષાઈ રહ્યા છે. આધુનિક ટેકનોલોજીના સાધનો, બેંકમાંથી સરળતાથી મળતી લોન કૃષકો માટેનાં માર્કેટીંગયાર્ડ વગેરેના કારણે કૃષકો પોતાની જીવનશૈલી સુધારી શક્યા છે. સરકારશ્રી દ્વારા પ્રોત્સાહન, સિંઈની યોજાનનાં કારણે કૃષકો વધુ ઉપજ મેળવતા થયા છે.

સમાપન

ટુંકમાં ઉપરોક્ત સંશોધનાત્મક લેખમાં કૃષક સમાજની ઉત્પત્તિ વિવિધ સમયગાળામાં તેમની સ્થિતિ, સામાજિક જીવન, આર્થિક વ્યવહારો વગેરેને સાંકળી લઈ તૈયાર કરવામાં આવેલ છે. આજે ખેડુતો (કૃષકોની સામાજિક આર્થિક પરિસ્થિતિ, તેઓની મનોસ્થિતિ, રાજકારણ તથા ઉદ્યોગિક વિકાસમાં પછી રાષ્ટ્રનાં વિકાસમાં તેમનું યોગદાન કેવું છે. તે બાબતો સંશોધનનાં દ્વારા ખખડાવે છે.

:- સંદર્ભસૂચી :-

પરીખ ઝાલા :- ભારતીય સંસ્કૃતિની ઝલક ગુજરાત યુનિવર્સિટી અમદાવાદ ૧૯૮૧

એ.જી.શાહ અને જે.કે.દવે :- આધુનિક ભારતમાં સામાજિક પરિવર્તન : અનાડા પ્રકાશન અમદાવાદ.

ડો.એચ.એલ.ચાવડા. :- ગ્રામીણ સમાજશાસ્ત્ર : પેરેડાઈઝ પબ્લીકેશન જયપુર

ડો.હરિભાઈ જી.દેસાઈ :- સંશોધન પદ્ધતિઓ અને પ્રવિધિઓ. યુ. ગ્ર. નિ.બોર્ડ

ડો કૃષ્ણકાંત જી દેસાઈ અમદાવાદ ૧૯૮૭.

એ.જી.શાહ અને જે.કે. દવે :- ગ્રામીણ સમાજશાસ્ત્ર : અનાડા પ્રકાશન અમદાવાદ

૨૦૧૩

ઘનશ્યામ શાહ :- ભારતમાં સામાજિક આંદોલન રાવત પબ્લીકેશન જયપુર ૨૦૦૪

જે.પી. ચૌધરી. :- વિકાસ એવમ્ નિયોજનકા સમાજશાસ્ત્ર. રિસર્ચ પબ્લીકેશન જયપુર

૨૦૦૮

રામ આહુજા. :- સામાજિક અનુસંધાન રાવત પબ્લીકેશન નઈ દિલ્હી ૨૦૦૪

રમેશ નન્દન દ્વિવેદી :- આંદોલનકા સમાજશાસ્ત્ર, વારાણસી પ્રકાશન મંદિર વારાણસી

૧૯૮૪

એસ.એલ.દોષી :- સમાજશાસ્ત્ર કી નઈ દિશાએ : નેશનલ પબ્લીશીંગ હાઉસ

૨૦૦૪

Babble Earl, :- The Practice of Social Research {8th ed} Wadsworth Publishing Co Albany New York 1989 Chetterjee

Partha :- 1983 peasants, Politics and Historiography : A Response Social Scientist 11 (5) May.

Menheim

Henary I :- Foundation of Social Research , Mc Gra Hill New Yourk 1976.

Effects of Suryanamaskar on Cardiovascular and Respiratory Parameters in College Students

18

Mr. PRAKASHBHAI RATHVA**Ph.D Research Scholar H.N.G Uni,****(Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar, Anand)****C.B Patel Arts College, Nadiad dist.****Kheda. Gujarat.****Dr. P. B. THUMAR****Research Guide H.N.G Uni,****Director of Physical Education,****The M. S. University of****Baroda. Gujarat.*****Abstract:***

The Purpose of this study was to investigate the Effects of Suryanamaskar on Cardiovascular and Respiratory Parameters in College Students. Another purpose of the study was to improve the Cardiovascular and Respiratory Parameters level of students. 30 boy subjects were selected randomly from C.B Patel Arts College, Nadiad dist. Kheda. Gujarat. The studied Cardiovascular and Respiratory Parameters are Pulse rate, systolic blood pressure, diastolic blood pressure and Respiratory rate. The mean and T-test were applied for interpretation of data. The level of significance was set at .05. The result revealed that there was significant ($p < .05$) effect of Suryanamaskar training on Cardiovascular and Respiratory Parameters of College students.

Keywords: Cardiovascular and Respiratory Parameters, Heart Rate, Systolic Blood Pressure, Diastolic Blood Pressure, Respiratory rate.

Introduction:

Yoga is an ancient Indian art which is considered a way of life and encompasses ethical conduct, social responsibility, nutrition and physical health practices. The term “yoga” and the English word “yoke” are derived from Samskrit Root “yuj” which means union. Yoga is a psycho-somatic-spiritual discipline for achieving union and harmony between our mind, body and soul and the ultimate union of our individual consciousness with the Universal consciousness. It produces consistent physiological changes and have sound scientific basis.

Good health and freedom from disease is the best achievement of life. Modern medicine has made tremendous progress in recent years. Modern medicine as well as yoga has scientific basis and universal outlook. It is gratifying that science has started studying the effects of yogic techniques, while yoga has started using modern technology and scientific methods.

Scientific research has shown that yogic techniques produce consistent and beneficial physiological changes. A few weeks of disciplined yoga practice can lead to improvement in many physiological and psychological functions. Practice of asana and pranayamas results in an overall improvement in cardio-respiratory functions and physical fitness which improves one's tolerance to stressors.

The basic translation of Suryanamaskar is salutations to the sun. It is a very ancient tradition which has been in existence since the Vedic age. The physical basis of the practice links together twelve asanas in a dynamically performed series. These asanas are ordered so that they alternately stretch the spine backwards and forwards. When performed in the usual way, each asana is moved into with alternate inhalation and exhalation, A full round of Suryanamaskar is considered to be two sets of the twelve poses with a change in the second set to moving the opposite leg first through the series.

Regular practice of Suryanamaskar significantly show reduction in pulse rate, attributed to increased vagal tone and decreased sympathetic activity. Decreased sympathetic activity in turn reduces catecholamine secretion and also leads to vasodilation leading to improvement in peripheral circulation. It is also observed that regular yogic practices reduce basal

metabolic rate and resting oxygen consumption. All these may be responsible for reduction in resting pulse rate.

Yogic practices alter the hypothalamic discharges leading to decrease in sympathetic tone and peripheral resistance and hence the diastolic blood pressure. Regular yogic practices strengthen the respiratory muscles; increase the excursions of diaphragm and lungs as well as thoracic compliance. Also yoga practices decrease airway resistance. All these factors contribute to improvement in the various lung function tests after regular practice of suryanamaskar.

Materials and Methods:

30 male students were randomly selected from C.B Patel Arts College, Nadiad dist. Kheda. Gujarat. for the study. The age of the subjects were ranged between 19 to 22 years. Tools and Technique Selected Cardiovascular and Respiratory Parameters i.e. Pulse Rate, Systolic blood pressure, Diastolic blood Pressure, Respiratory Rate. were used and measured in this study to know the effect of Suryanamaskar training on its. The duration of Suryanamaskar training programme was of 6 weeks in which students will receive the training for 6 days per week and 30 mint per day. Keeping in mind the objective of the study that Suryanamaskar training programme was prepared in such a way which helps to improve the selected variables.

On the selected subjects a Pre-test with respect to measure the Cardiovascular and Respiratory Parameters was conducted at very first stage of study than as far as experimental treatment is cocern the 6 weeks Suryanamaskar training programme was administered as per scheduled and then post test was conducted to measure same Cardiovascular and Respiratory Parameters with the help of reliable tools of measurement to find out the significant difference and to find out the suitable Suryanamaskar training programs for College boy students.

Statistical Technique:

To find out the effect of Suryanamaskar training in Cardiovascular and Respiratory Parameters of College students, the t-test was used at .05 level of significance.

Table

<i>Parameter</i>	<i>Pre-test Mean</i>	<i>Post-test Mean</i>	<i>Mean difference</i>	<i>t- value</i>
Pulse Rate	63.00	55.6	7.1	5.1
Systolic Blood Pressure	121.4	119.2	2.7	2.8
Diastolic Blood Pressure	85.00	80.00	4.6	2.7
Respiratory Rate	16	13	2.3	4.4

*.05(level of significance) (1.96)

Discussion:

Significant differences were found in Pulse Rate, Systolic Blood Pressure, Diastolic Blood Pressure and Respiratory Rate, which showed that positive effect of yoga training on Cardiovascular and Respiratory Parameters of College level boy students.

Conclusions:

Effect of Suryanamaskar Training on Cardiovascular and Respiratory Parameters of College level boy Students. The results of the study were two folded as the Cardiovascular and

Respiratory Parameters data were computed for three different objectives. The first objective of the study was to find out a better Suryanamaskar training program for the subjects. The second objective of the study was to find out significance difference on the effect of Suryanamaskar training programs on Cardiovascular and Respiratory Parameters of the subjects. The third objective of the study was to improve the Cardiovascular and Respiratory Parameters level of the under College students by Suryanamaskar framing.

References:

- Muzamdar (1958), *Yogic asana Exercises*, Calcutta: Orient Longman Ltd., p. 128.
- Iyengar B.K.S. (2007) **Yoga: The path to holistic health**, DK Adult, revised edition, 17:432
- Kumar Amresh (2007) **Yoga how to use**, Khelsahitya Kendra, www.khelsahitya.tradeindia.com.
- Lohan, Usha (2000) **Effects of Yogic Practices on Physical and Physiological Variables** Unpublished Ph. D thesis submitted to Gurukul Kangri University, Haridwar.
- Clarke, h.m., **“Application of measurement to health and physical education”**. N.J. Englewood eliff, 1971.
- Donald K. Mathew, **“Measurement in Physical Education”** (Philadelphia: W.B. Saunders company, 1978). P. 144.
- Hardyal singh, **“Sports training General theory and Method”** (Patial: nataji subhash national institute of sports 1984), p. 103.
- Verma, Prakash, J. **“A Text Book on Sports Statistics”**, Gwalior: Venus Publication, India, 2000.

વૈદિકકાળથી પૌરાણિક કાળ સુધીની કૃષિવિજ્ઞાન પરંપરા

19

પ્રા. મયુરીબેન ભાટીયા
સંસ્કૃત વિભાગ અધ્યક્ષ
શ્રી રંગનવચેતન મહિલા આર્ટ્સ કોલેજ
વાલીયા-ભરુચ.

ઓઝ્મ ઘૌઃ શાન્તિરન્તરિક્ષ શાન્તિઃ પૃથવી શાન્તિરાયઃ

શાન્તિરોષધયઃ શાન્તિઃ। વનસ્પતયઃ શાન્તિર્વિશ્વેદેવાઃ શાન્તિર્બ્રહ્મ શાન્તિઃ સર્વ શાન્તિઃ શાન્તિરેવ શાન્તિઃ સા મા શાન્તિરેષિ।
ઓઝ્મ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ ॥

યજુર્વેદ 36,17

વેદમાં પુરુષ પરમપિતા પરમાત્માને ભૂમંડલીય તત્વોની શાન્તિ પ્રાર્થના દ્વારા ત્રિભુવનનાં યોગક્ષેમની કામના કરે છે. મનુષ્યના હીત ને માટે આ સૃષ્ટિ બની છે. તેના જીવન વ્યવહારને માટે આવશ્યક તત્વો ઈશ્વરે પહેલેથી જ નિર્મિત કરેલ છે. મનુષ્યના પૂર્ણતત્વના સઘળા સાધનો વેદોમાં ઉપલબ્ધ છે કે જેનો સંબંધ તેના અભ્યુદય અને નિઃશ્રેયસ સાથે છે. માનવ સભ્યતાના વિકાસમાં કૃષિની વૈજ્ઞાનિકતા ખૂબ મહત્વપૂર્ણ છે. કારણ કે અન્નમય કોષનાં પાયા પર જ પ્રાણમય કોષ, મનોમય કોષ, વિજ્ઞાનમય કોષ અને આનન્દમય કોષ વિકાસ પામે છે. ઋગ્વેદમાં કૃષિ કર્મની સમ્માન ભાવના જોઈ શકાય છે કે ઋક્ષેર્મા દીવ્યઃ કૃષિમત્ વિત્તે રમસ્વ વહુમન્યમાનઃ।^૧ અર્થાત્ જુગાર ન રમો, કૃષિ કર્મ કરો અને સમ્માન સાથે ધન પ્રાપ્ત કરો. 'કૃષિ પરાશર' માં પણ કહેવાયું છે કે કૃષિર્દન્યા કૃષિમૈધ્યા જન્તૂનાં જીવનં કૃષિઃ।^૨ કૃષિ સંપત્તિ તથા બુદ્ધિ પ્રદાન કરે છે. કૃષિ જ માનવ જીવનનો આધાર છે. કારણ કે અન્ન કૃષિ દ્વારા જ પ્રાપ્ત થાય છે. આની ઉત્પત્તિ પણ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિની સાથે જ થઈ છે. મનુષ્ય જીવન માટે અન્ન અત્યંત ઉપયોગી હોવાથી તેનો સંગ્રહ પ્રયોજન માટે કૃષિ વિજ્ઞાનની પદ્ધતિઓનો વિકાસ થયો હશે. કૃષિ કર્મની ગતિવિધિ અનેક પ્રકારની રહેતી- જેમકે અનાજનું ઉત્પાદન, તેના ઔષધીય પ્રયોગો, પોષણ પ્રક્રિયા, પ્રકૃતિ વિજ્ઞાન, સૌંદર્યલક્ષિતા અને તેનાં આધારિત પશુપાલનાદિ વ્યવસાયિક વિકાસ વગેરે. કૃષિયક દ્વારા જ માનવ જીવન ચક્ર પણ નભતું હતું. અથર્વવેદમાં કહેવાયું છે કે જે કૃષિવિદ્યામાં નિપૂણ હોય તેને 'કૃષ્ટરાધિ' અને 'ઉપજીવનીય' અર્થાત્ સફળ આજીવિકા વાળા કહેવામાં આવે છે.

તે કૃષિં ચ સસ્યં ચ મનુષ્યા ઉપ જીવન્તિ।

કૃષ્ટરાધિસ્યુપજીવનીયો ભવતિ।^૩

યજુર્વેદમાં રાજા માટે પ્રમુખ કર્તવ્ય કર્મ તરીકે કૃષિને દર્શાવવામાં આવે છે. રાજા કૃષિની ઉન્નતિ કરે, જન કલ્યાણ કરે અને ધન-ધાન્યની વૃદ્ધિ કરે. કૃષ્યૈ ત્વા ક્ષેમાય ત્વા રચ્યૈ ત્વા પોષાય ત્વા।^૪ અથર્વવેદનું એક સંપૂર્ણ સૂક્ત કૃષિ સૂક્ત તરીકે વર્ણવાયું છે. જેમાં લાકડાથી બનાવવામાં આવેલ હળ, હળ દ્વારા ખેતરને ખેડવા તથા અનાજના ભારથી ઝૂકેલા છોડાવાઓને કાપવાનાં વર્ણનો મળે છે.^૫ અથર્વવેદમાં છોડનાં આકૃતિ તથા લક્ષણોના આધારે સાત વિભાગો દર્શાવાયા છે. (૧) વૃક્ષ (૨) તૃણ (૩) ઔષધિ (૪) ગુલ્મ (૫) લતા (૬) અવતાન (૭) વનસ્પતિ.

શતપથ બ્રાહ્મણમાં કૃષિકાર્યને ચાર શબ્દો દ્વારા વિભાજિત કરવામાં આવ્યાં છે.

કૃષન્તઃ વપન્તઃ લુનન્તઃ મૃણન્તઃ ।^૬

૧. કૃષન્તઃ — ખેતરને ખેડવું

૨. વપન્તઃ — બીજ વાવવું

૩. લુનન્તઃ — લણવું-કાપવું

૪. મૃણન્તઃ — મદન કરવું, મરડીને સ્વચ્છ અન્નને મેળવવું.

કૃષિનાં સંદર્ભમાં વિશેષ માહિતી આપતો ગ્રંથ ઈ.સ. પૂર્વે ૪૦૦માં લખાયેલ પ્રાપ્ત થાય છે – ‘**કૃષિ પરાશર**’ આમાં કૃષિ પ્રબન્ધન, કૃષિ માટેનાં સાધનો, પશુવિજ્ઞાન, બીજ વાવવા, છોડનાં સંરક્ષણ કરવા, જલસિંચન કરવું, કાપવું, લાણવું, માપ કાઢવું, સાચવવું, સંગ્રહ કરવો વગેરે બાબતો માટે વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં કૃષિ સંદર્ભનું એક અલગ પ્રકરણ જ છે જેમાં કૃષિ પ્રક્રિયા, ઋતુ વિજ્ઞાન તથા નદી તટના ઉપયોગની ચર્ચાઓ જોવા મળે છે.^૭ અર્થશાસ્ત્રના સીતાધ્યક્ષ પ્રકરણ અનુસાર અનાજના બીજને સાત દિવસ રાત્રિની ઠંડક તથા સાત દિવસ તડકામાં રાખવાની પદ્ધતિ આપે છે. જ્યારે મગ, અડદ વગેરે બીજોને ત્રણ કે પાંચ દિવસ જ એ રીતે રાખવાના. તેમાં જણાવ્યા અનુસાર વાવતા પહેલા પ્રત્યેક બીજને સુવાર્ણનો સ્પર્શ થતો હોય તેવા પાણીમાં પલાળવા જોઈએ. બીજોને ઋતુ અનુસાર તથા વરસાદ પ્રમાણે વાવવા જોઈએ. અહીં એ પણ સૂચવ્યું છે કે બીજ જ્યારે અંકુરીત થાય ત્યારે નાની નાની માછલીઓનું ખાતર નાંખવું જોઈએ. તથા જો સાપની કાંચળી તથા બિનાવા ને એક સાથે રાખીને સળગાવવામાં આવે તો જ્યાં સુધી તેનો ધુમાડો ફેલાશે ત્યાં સુધી કોઈ સર્પ આવી નહીં શકે.

વરાહમિહિરના બૃહત્સંહિતાના કૃષિ પ્રકરણમાં માટીના પ્રકારો, સિંચાઈની પદ્ધતિઓ, કૃષિનાં સાધનો વગેરે પરની માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.

ઈ.સ. ૧૦૦૦ માં સુરપાલ દ્વારા રચાયેલ વૃક્ષાયુર્વેદ ગ્રંથમાં વૃક્ષ વિજ્ઞાન સંદર્ભનાં કાર્યોનો વિસ્તૃત ઉલ્લેખ મળે છે.^૮ તેમાં વૃક્ષારોપણ, વૃક્ષોના વર્ગીકરણ, છોડનાં ગુણો, પોષણ-સંરક્ષણ-સંવર્ધન, બીજ તથા વાવણી, ભૂમિ જળ, કૃષિ સમૃદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટેની જમીનો તથા તેના ઉપયોગો, બાગ-બગીચાઓ બનાવવાની પદ્ધતિઓ વગેરે વિશે વિસ્તૃત વર્ણનો- માહિતિઓ પ્રાપ્ત થાય છે.

આ ઉપરાંત મહાભારત, વિષ્ણુપુરાણ, મત્સ્યપુરાણ, શુક્રનીતિ, પારાશર, ચરક, સુશ્રુત વગેરે દ્વારા કૃષિ, ઉત્પાદન પદ્ધતિ, તેના અંગ, કૃષિ ક્રિયા તથા તેના પ્રકારો વિશે વિસ્તારપૂર્વક ચર્ચા કરવામાં આવી છે. વનસ્પતિ, વૃક્ષ, છોડ વગેરે જડ નથી પણ ચેતન હોવાનાં ઉલ્લેખ આ ગ્રંથોમાં જોવા મળે છે. તે ચેતન જીવોની માફક ઠંડી-ગરમી માટે સંવેદનશીલ હોય છે. તે મૂળ દ્વારા પાણી પીવે છે તે પણ મુરઝાઈ જાય છે, ખીલે છે, રોગ તથા કીટાણુઓના ભોગ બનતા હોય છે.

મહાભારતના શાંતિપર્વમાં ભારદ્વાજ તથા ભૃગુના સંવાદમાં ભારદ્વાજ પૂછે છે કે જો વૃક્ષ જોતા નથી, સાંભળતા નથી ગંધ કે રસનો અનુભવ કરતા નથી તેમને સ્પર્શનું જ્ઞાન પણ હોતું નથી તો પછી તેને ચેતન કઈ રીતે કરી શકાય ?^૯ આના ઉત્તરમાં ભૃગુઋષિ કહે છે. કે વૃક્ષ જડ લાગે છે. પરંતુ તેમાં પણ આકાશ છે તે વિશે કોઈ શંકા નથી. આજ કારણે તેમા હંમેશા ફળ-ફુલ વગેરેની ઉત્પત્તિ સંભવિત બને છે.^{૧૦} વૃક્ષમાં ઉષ્મા છે તેનાથી જ તેના પાન, છાલ, ફળ, ફુલ કરમાય છે, ખરે છે. આથી કહી શકાય કે તેમાં સ્પર્શજ્ઞાન છે.^{૧૧} વાવાઝોડા, અગ્નિ, વીજળી વગેરેના ભયાનક અવાજથી વૃક્ષો પરના ફળ, ફુલ, પાન ખરી પડે છે. જેનાથી સાબિત થાય છે કે તે સાંભળે પણ છે.^{૧૨} વેલાઓ તથા લતાઓ વૃક્ષની ચારે બાજુ લપેટાઈને રહે છે તથા તેના તેના ઉપરના ભાગ સુધી ચઢી જાય છે તો જોયા વિના કોઈને પોતાનો માર્ગ મળતો નથી જેથી સાબિત થાય છે કે વૃક્ષ જુવે પણ છે.^{૧૩} પવિત્ર તથા અપવિત્ર ગ્રંથથી, અનેક ધૂપોની સુવાસથી વૃક્ષ નિરોગી રહીને ફેલાતા હોય છે જે દર્શાવે છે કે વૃક્ષ સુંઘે છે.^{૧૪} વૃક્ષ પોતાના મૂળીયા દ્વારા પાણી પીવે છે અને કોઈ રોગ થાય તો તેના મુળમાં ઔષધિ નાંખીને તેની ચિકિત્સા પણ કરવામાં આવે છે. હે વૃક્ષની રસેન્દ્રિય તરફ નિર્દેશ કરે છે.^{૧૫} જેવી રીતે મનુષ્ય કમળની નાળમાંથી મોં દ્વારા જળને ખેંચે છે તેજ રીતે વાયુની મદદથી વૃક્ષ મુળ, દ્વારા ઉપર તરફ પાણીને ખેંચે છે. ^{૧૬} વૃક્ષને કાપવામાં આવે તો પણ નવી ડાળીઓ ફુટે છે, તે સુખ-દુઃખ, ખીલવું, કરમાવું અનુભવે છે આથી વૃક્ષોમાં જીવન વિદ્યમાન છે. તે જડ નથી.^{૧૭} મહર્ષિ ચરકે પણ કહ્યું છે કે **તટયેનાવદ્ ચેતનચ્ચ** અર્થાત્ પ્રાણીઓની જેમ વૃક્ષમાં પણ ચેતનતા હોય છે. **અત્ર સેન્દ્રિયત્વેન વૃક્ષાદીનામપિ ચેતનત્વમ્ બોધ્યવ્યમ્** । અર્થાત્ વૃક્ષોને પણ ઈન્દ્રિયો હોય છે તેને પણ જાણવા જોઈએ.

મહર્ષિ પરાશર દ્વારા પ્રણિત **વૃક્ષ આયુર્વેદ** ગ્રંથ કૃષિ વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રનો અદભૂત ગ્રંથ છે. આમાં બીજથી વૃક્ષ બનવા સુધીનું વૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથ પ્રાચીન ભારતની કૃષિ બૌદ્ધિકતાનો પ્રમાણભૂત પુરાવો છે. આનાં સંશોધન માટેનું શ્રેય બંગાળના પ્રસિધ્ધ વનસ્પતિ શાસ્ત્રી ડૉ. ગિરીજાપ્રસન્ન મજુમદારને ફાળે જાય છે. આ ગ્રંથમા આઠ ભાગમાં છે. બીજોત્પત્તિ કાંડ નામના પ્રથમ કાંડમાં કહેવાયું છે કે પહેલાં પાણી જેવી જેવા પદાર્થને ગ્રહણ કરીને નાભિ બને છે અને પછી તે ધીરે ધીરે પૃથ્વીમાંથી ઉર્જા અને પોષક તત્વો ગ્રહણ કરે છે. પછી બીજ સ્વરૂપમાં વિકાસ થાય છે અને વૃક્ષ બને છે.^{૧૮} આમાં બીજત્વ બનવાના ચર્ચા બીજત્વ અધિકરણમાં કરવામાં આવી છે.

આ ગ્રંથના દ્વિતીય અધ્યાયમાં ફળ, ફુલ, પાન, કંટક, મૂળ, ત્વચા, પૃથ્વીની માટીના પ્રકારો વગેરે વિશે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તૃતીય અધ્યાયમાં યૌદ્ધ પ્રકારના વનોનો ઉલ્લેખ થયેલ છે. ચોથા અધ્યાયમાં પ્રકાશ સંશ્લેષણની ક્રિયા દર્શાવાઈ છે. પન્નાણિ વાતઆતપમ રંજકાનિ અધિગૃહણન્તિ। અર્થાત્ વાત-CO₂ આતપ-Sunlight રંજક ક્લોરોફિલ અર્થાત્ કાર્બનડાયોક્સાઇડ + સૂર્ય પ્રકાશ + ક્લોરોફિલ થી વૃક્ષ પોતાનું ભોજન તૈયાર કરે છે. આ વર્ણન આ ગ્રંથમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આ ઉપરાંત પુષ્પાગ સૂત્ર, ફલાંગસૂત્ર વગેરેમાં જડ, મૂળ, કોડ, ત્વચા, સ્નેહ, સારંગ તથા કંટક આ આઠ અંશોમાં પરસ્પર ક્રિયાત્મક સંબંધોનું વિશ્લેષણ કરાયું છે.

ચરક સંહિતામાં પણ વનસ્પતિના ચાર પ્રકારમાં વર્ગીકરણ કરી તેને પણ પેટા પ્રકારોમાં વિભાજીત કરવામાં આવ્યા છે સુશ્રુતે વનસ્પતિને દશ વર્ગમાં વિભાજીત કર્યા છે તે પ્રમાણે – મૂળ, પત્ર, કરીર, અગ્ર, ફળ, કાંડ, અધિરુદ્ધ, ત્વક્, પુષ્પ તથા કવક,- આ ઉપરાંત નારદ સ્મૃતિ, વિષ્ણુધર્મોત્તર તથા અગ્નિ પુરાણમાં પણ કૃષિ સંદર્ભના ઉલ્લેખો પ્રાપ્ત થાય છે. જે દર્શાવે છે પ્રાચીન સમયમાં ભારત કૃષિ ક્ષેત્રમાં સુવિકસિત તથા વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિઓ અપનાવનાર અગ્રણી રાષ્ટ્ર હતું.

સંદર્ભ સૂચિ

૧. ઋગ્વેદ -૩૪-૧૩
૨. કૃષિ પરાશર શ્લોક-૮, જી.પી. મજૂમદાર એવં એસ. સી. બેનર્જી. ધ એશિયાટિક સોસાયટી, કલકત્તા ૧૯૬૦.
૩. અથર્વવેદ - ૮-૧૦-૨૪
૪. યજુર્વેદ - ૯-૨૨
૫. અથર્વવેદ - ૩-૧૭ કૃષિ સૂક્ત
૬. શતપથબ્રાહ્મણ ૧-૬-૧-૩
૭. કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર - સીતાધ્યક્ષ પ્રકરણ
૮. સુરપાલ - વૃક્ષાયુર્વેદ, એશિયન એગ્રીકોલોજી ફાઉન્ડેશન, સિકન્દરાબાદ, ૧૯૮૮.
૯. મહાભારત, શાન્તિપર્વ, શ્લોક-૮
૧૦. મહાભારત, શાન્તિપર્વ, શ્લોક-૧૦
૧૧. એજન શ્લોક - ૧૧
૧૨. એજન શ્લોક - ૧૨
૧૩. એજન શ્લોક - ૧૩
૧૪. એજન શ્લોક - ૧૪
૧૫. એજન શ્લોક - ૧૫
૧૬. એજન શ્લોક - ૧૬
૧૭. એજન શ્લોક - ૧૭

સુરવદુઃસ્વયોજ્ય ગ્રહણાચ્છિન્નસ્ય ચ વિરોહણાત્।

જીવં પશ્યામિ વૃક્ષાણામ્ચૈતન્યં ન વિદ્યતે॥

૧૮. મહર્ષિ પરાશર, કૃષિ પરાશર જી.પી. મજૂમદાર એવં એસ. સી. બેનર્જી. ધ એશિયાટિક સોસાયટી, કલકત્તા ૧૯૬૦.

વીજોત્પત્તિ કાંડ

આપોહિ કલલીં ભૂત્વા યત્પિંડમ્ સ્થાનકં ભવેત્।

તદેવં વ્યૂહ માનત્વા વીજત્વમ્ અધિગચ્છતિ॥

आर्थिक विवशता का कच्चाचिह्न ' गंगो का जाया '

20

कटुवा विनोद मालशी

विभागाध्यक्ष

आर्ट्स & कोमर्स कोलेज मुन्द्रा -कच्छ |

भीष्म साहनी का कहानीसंग्रह ' मेरी प्रिय कहानियाँ ' में सभी कहानियों का अपना एक द्रष्टिकोण है, हर एक कहानी अपने आप में उद्देश्यपूर्ण है। वैसे भी भीष्मजी मार्क्सवादी कहानीकार है और मार्क्सवाद में जैसे पूंजीवाद के शोषण की कथा होती है वैसे ही कथाएँ भीष्म साहनी के कहानी संग्रह ' मेरी प्रिय कहानियाँ ' में गंगो का जाया, साग-मिट, और लीला नंदलाल की हैं, किन्तु इन कहानियों में गंगो का जाया कहानी अपने आप में बहुत मूल्यवान कहानी है और कहानी में जैसे साहनीजी ने आर्थिक विवशता का कच्चाचिह्न हमारे सामने रख दिया है। कहानी का चित्रण हमें हर एक द्रष्टिकोण से आर्थिक विवशता की पहचान करवाता है और यही सच है कि इस कहानी में तो जैसे मानवीय सम्बन्धों की पहचान ही खत्म होती हुई दिखाई देती है। आर्थिक विवशता के साथ-साथ मनुष्य के स्वार्थी और लालचीपन के उस रूप को भी दिखाया गया है, जिसमें आज का मनुष्य कितना अमानवीय होता जा रहा है।

' गंगो का जाया ' कहानी में गंगो कहानी का मुख्य पात्र है। गंगो मकान बनाने में गारे की टोकरी उठाने का मजदूरी का काम करती है, किन्तु बरसात के शुरू हो जाने से उसको काम पर से निकाल दिया जाता है। गंगो जिस मकान पर काम करती थी उसकी निचली मंजिल तैयार हो चुकी थी, अब दूसरी मंजिल पर काम चल रहा था। आज जैसे ही गंगो टोकरी उठाने के लिए जमीन की ओर जुकी तो उसके हाथ जमीन तक न पहुँच पाए, क्योंकि गंगो को बच्चा होनेवाला था, गंगो पेट से थी। छत पर बैठकर ईंट पकड़नेवाला काम आसन था, मगर गंगो का इस काम से खून सूखता था। कहीं ईंट जपटने में हाथ चुक जाए और उडती हुई ईंट पेट पर आ लगे तो क्या होगा ?

तभी ठेकेदार मकान की परिक्रमा लेता हुआ वहाँ आ जाता है। गंगो को देखते ही चिल्ला उठता है -

"खड़ी देख क्या रही है ? उठाती क्यों नहीं, जो पेट निकला हुआ था, तो आई क्यों थी ? "

तभी गंगो मुस्कुराते हुए जवाब देती है -

"काम क्यों नहीं करूंगी ? छत पर ईंट पकड़ने का काम दे दो, वह कर लूंगी। "

तेरे बाप का मकान बन रहा है, जो जी चाहा करेगी ? चल दूर हो जा यहाँ से। आये दिन के पैसे ले और दफा हो जा। हरामखोर आ जाते हैं

क्षण-भर में ठेकेदार का रजिस्टर खुल गया और गंगो के नाम पर लकीर फिर गई।

ईन सम्वादों के माध्यम से यही फलित होता है कि ठेकेदार को गंगो की इस हालात से कोई सरोकार नहीं है, उसके मन में कहीं पर भी गंगो के प्रति सहानुभूति नहीं है, लगता है की इन्सान ने अपने स्वार्थ के आगे इंसानियत के सारे रिश्ते भुला दिया है। ठेकेदार का कथन स्पष्ट कहता है कि वर्तमान समय में आदमी

कितना निर्दय होता जा रहा है | ईंट और पत्थर का मकान जीते-जी आदमी से अधिक किमती है ,इसलिए उसका पूरा होना जरूरी है | भले ही गंगो की नौकरी चली जाए |

कहानीकार ने परिवार की आर्थिक विवशता का परिचय देते हुए उसका पति धीसू और छः बरस का लड़का रिसा का भी परिचय करवाया है | गंगो की नौकरी छुट जाने और धीसू के खुद के भी कम काम रह जाने से धीसू कई दिनों से चिंतित था “| तिन आदमी खानेवाले और कमानेवाला केवल एक और उपर बरसात के दिन | अगर और पन्द्रह-बीस रोज मजदूरी पर निकल जाते ,तो क्या मुश्किल था ? गर्भवती औरते बच्चा होनेवाले दिन तक काम पर जुटी रहती है | ”

धीसू के इस कथन में आर्थिक विवशता छिपी हुई है | वह न चाहते हुए भी गंगो को मजदूरी पर भेजना चाहता है | ठेकेदार तो फिर भी पराया है ,किन्तु यहाँ पर गंगो का अपना पति भी गंगो के प्रति जरा भी दया नहीं दिखता है | यहाँ पर उनके परिवार की आर्थिक विवशता के आगे सारी मानवीयता ,रिश्ते-नाते धरे के धरे रह जाते हैं | पराये तो पराये अपने भी कष्ट देने में कोई कसर नहीं छोड़ते | वह न चाहकर भी मजदूरी में मजदूरी करने के लिए विवश बन जाती है | यह विवशता है, तीन प्राणियों के पेट को पालने की | इसके अलावा और कोई रास्ता भी तो नहीं | दोनों पति-पत्नी मजदूरी करने के लिए भटकते हैं ,पर कहीं भी बारिश की वजह से काम नहीं मिलता है | झोंपड़ा डगमगाने लगता है ,दोनों विवश हैं |

प्रस्तुत कहानी में कहानीकार ने मानवीय सम्बन्धों पर प्रश्नचिन्ह लगाया है | यह कहानी केवल गंगो और धीसू तक ही सिमित नहीं है | लेखन ने यथार्थता को दिखाते हुए गंगो और धीसू के साथ-साथ रिसा के जीवन को भी चित्रित किया है | यहाँ आर्थिक विवशता को और कष्टपूर्ण ढंग से लेखक ने हमारे सामने प्रस्तुत किया है |

फिर एक रात ,हजार सोचने और भटकने के बाद धीसू के उधिग्न मन में धर का खर्चा कम करने की तरकीब सोची | अधभरे पेट की भूख को चिलम के धुएँ से शांत करते हुए बोला -रिसा को काम पर लगा दे |

गंगो- रिसा क्या करेगा,छोटा-सा तो है ?

धीसू - छोटा है ? चंगे भले आदमी का राशन खाता है ,इस जैसे सब लडके काम करते हैं |

गंगो - गंगो चुप रही ,कमाऊ बेटा किसे अच्छा नहीं लगता ? मगर रिसा अभी सड़क पर चलता भी था तो बाप का हाथ पकड़कर ! वह क्या काम करेगा ? पर धीसू कहता है कि-

“ इस जैसे लौड़े बूटपलिश करते हैं,साइकलो की दुकानों पर काम करते हैं ,अखबार बेचते हैं ,क्या नहीं करते ? कल इसे मैं गणेशी को सुपुर्द कर दूंगा,इसे बूटपलिश करना सीखा देगा | ”

लेखक ने कहानी में धीसू और गंगो का बेटा रिसा जिसकी उम्र केवल छः वर्ष की है ,उसके माध्यम से बाल अवस्था में किस तरह उसे महेनत करनी पड़ती है ,इसको भी चित्रित किया है | आर्थिक विवशता को भोगते हुए माता-पिता उस छोटी -सी जान को कुछ भी कमाने के लिए प्रेरित करते हैं | रिसा की खेलने-कूदने की उम्र है | धीसू के कहने पर रिसा काम पर निकल पड़ता है | धीसू के एक मित्र गणेशी के साथ

वह बूटपॉलिश के काम में लग जाता है। किसी तरह काम सीखकर वह दो पैसे कमाने की इच्छा रखता है। रिसा को क्या पता कि यह संसार कितना निर्दयी और कठोर है। जूतों की पॉलिश का काम तो वह सीख गया, किन्तु इस काम ने उसे जो अनुभव दिये उससे उसका बालमन तार-तार हो गया। किसी ने उसे चाटा मारा तो कोई उसे डांटकर बिना पैसे दिए चला गया। एक दिन अचानक चार लडकों के बिच रह जाता है, जो उसे धक्का देकर मार रहे थे। उनमें से एक ने कहा ! तू हमारे साथ रह, हम भी बूटपॉलिश करते हैं और रिसा आधी रात तक एक बरामदे में उन्हीं के साथ सोता पड़ा रहा। इधर धीसू और गंगो उसकी राह देखते-देखते थककर सोने लगे।

आर्थिक विवशता की स्थिति में जीनेवाले लोग धीरे निराशा में भी किस प्रकार की आशा रखते हैं इस कहानी में देखा जा सकता है। रिसा के धर न आने पर धीसू गंगो को आश्वासन देता हुआ कहता है कि -

“ मरेगा नहीं, धीसू का बेटा है, कभी न कभी तुझे मिलने आ जायेगा। ”

कहने को तो धीसू ने कह दिया लेकिन उसका मन बेटे के जाने पर व्याकुल था। वह इस दारुण सत्य को भी न भूल सकता था कि अब झोंपड़ी में दो आदमी होंगे और बरसात कटने तक, और गंगो की गोद में नया जीवन आ जाने तक झोंपड़ा शायद सलामत खड़ा रह सकेगा।

भीष्म साहनी की यह कहानी संवेदनशील पाठकों के मन में अनेक प्रश्न खड़ा करती है। आर्थिक विवशता और विषमतामय बेकारी ने मनुष्य को इतना विवश और असमर्थ बना दिया है कि वह स्थिति के साथ केवल समजोता ही कर सकता है। यही उसकी मजबूरी है।

यह कहानी एक ओर मजदूरी करके पेट भरनेवाले वर्ग का चित्र हमारे सामने रखती है तो दूसरी ओर वर्तमान युग में मात्र अर्थ ही सबकुछ है, इस सत्य को उद्घाटित करती है। इस प्रकार ‘गंगो का जाया’ कहानी आर्थिक विवशता को हमारे सामने प्रस्तुत कर मानवीय और पारिवारिक रिश्तों पर सवाल भी खड़ा कर दिया है। आर्थिक विवशता के आगे हर रिश्ते की दीवार गिरती हुई नजर आती है। वह चाहे मानवीय हो या पारिवारिक सच में लेखक की यह कहानी आर्थिक विवशता का कच्चाचिढ़ा पेश करती है। इस प्रकार देश-दुनिया के हर एक कोने में यह समस्या विद्यमान है।

योग का महाकाव्य 'सावित्री' (एक अध्ययन)

21

डॉ. उर्मिला बी. भलसोड

तत्त्वज्ञान विभाग,

गुजरात आर्ट्स एन्ड सायन्स कॉलेज, अहमदाबाद

श्री अरविंद महान तत्त्वज्ञानी और योगी होने के उपरांत महान कवि भी थे, वैदिककाल के ऋषिओं की तरह श्री अरविंद की काव्यधारा में आत्मानुभूति की झलक दिखाई पड़ती है।

सामान्यतः सर्जनात्मक बुद्धि के द्वारा कविता की रचना होती है। जबकी कवि का द्रष्टिकोण हमारे मानसिक जीवन से ज्यादा आंतरिक और गहरा होता है। इस महान और अगोचर आंतरिकता, धबकार और शब्द को प्राप्त हुआ है। श्री अरविंद की पूर्णवाद तो आध्यात्मिक अनुभव के सबसे गहरे, सबसे विस्तृत और सबसे उंची धारा में से स्फुट होती सीधी तरह में बहती ज्ञानधारा है।

श्री अरविंद का अनेक सार में रचा हुआ महाकाव्य 'सावित्री' हमें अद्रष्ट के दर्शन कराते है। वह विविध ऐसे किस्से और द्रश्यो की कथा है। इस के उपरांत वह रहस्यमय प्रकाश की अंतःस्फुरण है। अनेक प्रदेशो उपर फैला यह प्रकाश विश्व भी विचारधारा की सबसे ज्यादा भाग को आवृत कर लेता है। सावित्री महाकाव्य में श्री अरविंद आंतरिक अनुभूति को शब्द देह में रूपांतरित करने में सफल रहे है। क्योंकि कविने आत्मा की भूमिका में पूर्णयोगी की प्रतिभा प्रतिबिंबित होती है। श्री अरविंद 'सावित्री' में मानवजाति के मुक्ति अर्पण करती दिव्य लोकशाही का ध्येय प्रकट करता है।

सावित्री की कथा वैदिककरण की अनेक प्रतिकरूप कथाओं में से एक है। सावित्री कथा के पात्र और प्रतिक एक योजना के अंतर्गत प्रस्तुत होता है। जैसे की 'सावित्री' महाकाव्य में सावित्री जगदंबा का अवताररूप प्रतिक है। प्रकाश और ज्ञान की देवी है। सत्यवान को मृत्यु के पंजे से मुक्त करके और पूरी सृष्टि को दिव्यजीवन प्रदान करने के लिए अवतार लिया है। सत्यवान सावित्री का पति है। वह आत्मा मृत्युलोक में अवतार लेता है। वह जगत आत्मा का प्रतिक है। वह अपने अंदर परम सत् की दिव्यता को धारण किए हुए था। लेकिन वह मृत्यु और अविद्या की गीरफ्त में आजाने के कारण पृथ्वी पर अवतरित हुआ है। सावित्री सत्यवान को मुक्त करने के लिए पृथ्वी पर अवतरित हुई है।

सावित्री के पिता अश्वपति है। वह सावित्री के जन्मदाता है। वह तपस्या के पति है। आध्यात्मिक साधना की एकागी बनी हुई शक्ति है। अश्वपति की योगशक्ति मानव भूमिका से अमरत्व तक पहुँचाने में मदद करते है। सत्यवान के पिता ह्युमत्सेन है, वह प्रकाशवान सेनापति है। वह दिव्य है, जो पृथ्वी पर आते ही अंध हो चुके है। उन्होंने द्रष्टि के दिव्य राज्य को खो दिया है। श्री अरविंद की रचना 'सावित्री' के पात्र को वैचारिक पात्र नहीं है। वह पात्र सजीवन और सभान शक्तिओं के अवतार और प्रादुभाव है। उन्होंने मनुष्य शरीर प्राप्त करके मानव की मदद की है और उन्हें मानव अवस्था से दिव्य चेतना में और अमर जीवन तक पहुँचाने का मार्ग प्रदर्शित किया है।

सावित्री के विषय में श्री अरविंद एक पत्र में कहते है कि "सावित्री एक ऐसे दर्शन की अनुभूति का प्रदर्शन है जो सामान्य नहीं है।" इसलिए उसकी प्रशंसा करेंगे और इसे समझेंगे एसी आशा नहीं रखनी चाहिए। 'सावित्री' में व्यक्तिगत किया गया अनुभव प्रकृति के बंधारण में मानसिक वलण और बौद्धिक ज्ञान के साथ अंतरात्मा की साधना द्वारा अनुभव प्रवेश कर सके। वही मानवी कविता के तात्त्विक अर्थ को ग्रहण करने योग्य है। लेकिन एसी कोई तैयारी के बिना मानसिक कार्य और प्रतिकार्य करना मुश्किल है।

श्री अरविंदने 'सावित्री' महाकाव्य में दो अलग-अलग योगसाधना का वर्णन किया है। एक सावित्री के पिता अश्वपति की योगसाधना और दुसरी सावित्री की योगसाधना है। श्री अरविंद ने अपनी अनुभूति के आधार पर योगसिद्धी के अंदर अपनी कथावस्तु को रखा है। 'सावित्री' महाकाव्य में अश्वपति के आध्यात्मिक अनुभवों का वर्णन है। जैसे कि अश्वपति

को अपने योग में आत्मा की मुक्ति का अनुभव होता है। उनके शरीर में चेतना जाग्रत होती है और उन्हें रहस्यपूर्ण ज्ञान प्राप्त होता है। जहाँ से वह उर्ध्व में आरोहण करते हुए। एक अनुभव में से दुसरे अनुभव में से पसार होते हुए स्थान प्राप्त करते हैं। अश्वपति पृथ्वी पर दिव्यता को अवतरित करने के लिए

कटिबद्ध है। परिणाम स्वरूप वह मा जगदंबा को दिव्य दरम्यान गीरी करने के लिए बिनती करते हैं। जो प्रार्थना का स्वरूप है। मा जगदंबा उनकी बिनती स्वीकार करती है और एक शक्ति के जन्म का वरदान देती है। वह शक्ति प्रकृति के नियमों का खंडन करती है और समग्र विश्व को धारण करके स्वर्ग के सौंदर्य का विस्तरण करती है। वही शक्ति सावित्री है।

सावित्री अध्यात्म के रत्नों का अखूत भंडार है। श्री अरविंद को ऋत-चेतना के रत्नाकर में से प्राप्त हुआ रत्न सावित्री है। पृथ्वीके दरिद्रों के लिए रत्नभंडार खोल दिया है। परम प्रभु का आविर्भाव करती दिव्य शक्ति अदिती है। यह शक्ति प्रकाश स्वरूप, सुवर्णरंगी है। वेदों में उसे हेमवती के रूप में दर्शाया है। हेम का अर्थ सुवर्ण होता है। यह दिव्य शक्ति हमारी सूर्यमाला में सूर्य की तरह प्रगट होती है।

कोई भी वस्तु या घटना हमारी सूर्यमाला में सीधी भौतिक स्तर पर प्रगट होती नहीं। प्रभु के संकल्प के लिए आविर्भाव की प्रक्रिया शुरू होती है। सूर्य की शक्ति सावित्री के रूप में धीरे धीरे संकल्प के सूक्ष्म स्तरों से नीचे अवतरित होते हुए स्थूल रूप धारण करती है। यह प्रक्रिया वैदिक ऋषि जानते थे। इसलिए उन्होंने गायत्री मंत्र की अंतिम चरण में यह प्रक्रिया का वर्णन किया है। वह दिव्य शक्ति मानवबुद्धि के प्रेरणास्त्रोत के रूप में अनुभवित होती है। उत्क्रांति को इसीरूप में दर्शाया है। सावित्री शब्द का यह रहस्य है। सूर्य की उत्सर्जित होती दिव्य शक्ति सावित्री सूर्य की भ्रमण कक्षा के अनुसार विभिन्न स्वरूप को धारण करती है। वैदिक परंपरा के अनुसार सूर्य बारह राशि में भ्रमण करते हैं। इसलिए अलग-अलग स्वरूप की बारह दिव्य शक्तियों को उत्सर्जित (प्रगट) करता है। इस दिव्यशक्तियों में परम प्रभु के आविर्भाव की प्रक्रिया चार रूप में कार्य करती है। आविर्भाव (उत्पन्न) की शुरुआत संकल्प स्वरूप स्थान में महेश्वरी के स्वरूप में होती है। क्योंकि वह शक्ति विविध संकल्पों को एक दुसरे के साथ जोड़ती एक समग्र और विशाल योजना बनाती है। यह स्वरूप बहुत सूक्ष्म और सामान्यतः गुह्यत होने से वैदिक परंपरा का स्वरूप पार्श्वभूमिका में रहा है। लेकिन उसके बाद के अन्य तीन स्वरूप ज्यादा प्रस्तुत हैं। वह स्वरूप महाकाली, महालक्ष्मी और महासरस्वती का है।

परमप्रभु की संकल्पता अनुसार आविर्भाव की प्रक्रिया में आनेवाले विरोधीतूटव के भाग के आविर्भाव की प्रक्रिया का संरक्षण करती दिव्यशक्ति महाकाली है, विरोधी तत्वों को पीछे हटाकर पोषक शक्ति का पालन करनेवाली शक्ति महालक्ष्मी है। इस संकल्प को पूर्णता के स्तर पर पहुँचाने और व्यवस्थापन करनेवाली शक्ति महासरस्वती है।

सावित्री - शक्ति सूर्य में से उत्सर्जित होकर चेतना स्वरूप मानव के ब्रह्मरंध्र से शरीर में प्रवेश करती है। और मस्तक के उपर अक्षर - पुरुष के रूप में हृदय में क्षरपुरुष (चैत्य पुरुष) के रूप में और मूलाधार में उत्तम पुरुष के रूप में स्थित है। यह तीन स्वरूप प्रकाश स्वरूप है। यह तीन पुरुष ही उत्क्रांति है अर्थात् आविर्भाव की प्रक्रिया को मदद करनेवाले तीन केन्द्र हैं। परमप्रभु का प्रगटीकरण खास रूप में विकसीत करना ही उसका ध्येय है। उद्गमपुरुष में मानव प्राणी के खास स्वरूप संकल्प संग्रहित होनेवाला है। उत्तमपुरुष को योगशास्त्र में आनंदकंद कहा गया है। क्योंकि कंद में अंकुर कुटते हैं। इसी तरह कुंडलीनी में अचेतन और उपचेतन के परदों का भेद प्रगट होता है। कुंडलीनी मूलाधार में स्थित होने से वहाँ से मतिष्क को प्राणशक्ति मिलती है। जो दैनिक कार्य में उपयोग में ली जाती है।

जैसे ही छोड़ का विकास होता है। इसी तरह कुंडलीनी शक्ति का विकास मूलाधार में से उत्तमपुरुष, सहस्रार में से अक्षरपुरुष, और हृदय की गुफा में से क्षरपुरुष से प्राप्त करता है। साधना के दरम्यान कुंडलीनी उत्क्रांत होकर क्रमशः क्षर-अक्षर और उपस्थित उत्तमपुरुष और वहाँ से अंत में निम्न स्थित उत्तमपुरुष के साथ एकाकार होती है और तीन रुपांतरित घटना का निर्माण होता है। इस तरह सूर्य में से उत्सर्जित होनेवाला वह दिव्यतेज मानव में रहनेवाले प्रभु के संकल्प को जाग्रत करके अर्थात् मानव में सत्य को उत्पन्न करके उसे वास्तविक बनाता है। श्री अरविंद की नूतना गायत्री की इस प्रक्रिया को वर्णन करती है।

यह योगिक प्रक्रिया का रूपांतरण होता है। यह तीन रूपांतर साधक में होनेवाले प्रकाश के लिए शुरु होते हैं। यह प्रकाश का कार्य कुंडलीनी में निर्मित होने की अभीप्सा रखता है। यह प्रकाश साधक के हृदय, मस्तक और मूलाधार में साधक को अनुभव कराता है। श्री अरविंद उसको चैतसिक, वैश्विक और आध्यात्मिक रूपांतर के रूप में वर्णन करता है। इस घटना के पीछे साधक के हृदय - प्रदेश के गहराई में कुंडलीनी शक्ति के साथ सक्रिय होनेवाला चैत्यपुरुष कारण है। चैत्यपुरुष स्वभावगत ही प्रभु की ओर समर्पित है। प्रभुप्रेम की उर्मि से वह बहुत ही जाग्रत होकर प्रकट होने लगता है। जिसके साक्षात्कार से साधक अपने आपको दिव्य - चेतना समझता है। जो शरीर के भीतर ही होने का वह अनुभव करता है। यह प्रथम चैतसिक रूपांतर है। इस रूपांतर के साथ साधक रहस्यमय सूक्ष्मजगत जो साधक के योगचक्रों के साथ झुंडे हुए होते हैं। उससे परिचित होते हैं और उसमें सक्रिय आवन-जावन (आवागमन) करता सीखते हैं, वहाँ के अनुभव लेना सीखते हैं। यह साधक का चैत्य-विस्तार प्रथम पायदान है। 'सावित्री' में अश्वपति यह चैतसिक रूपांतर प्राप्त करते हैं।

दूसरे वैश्विक रूपांतर (परिवर्तन) प्राप्त करते हुए साधक कुंडलीनी शक्ति धीरे से साधक के सहस्त्रार में स्थिर अक्षरपुरुष के साथ संपर्क में आता है। जिससे अक्षरपुरुष सक्रिय हो जाता है। और सहस्त्रार में से शुरुआत होनेवाली ख़ाई जीसे योगशास्त्र में ब्रह्मरूप करते हैं। जहाँ से उर्ध्व में विकसित होनेवाली कुंडलीनी मास्तिष्क के उपर वैश्विक चेतनाओं और शक्तिओं के साथ संबंध स्थापित करती है। वेदों में वर्णित ईन्द्र, वरुण, अग्नि आदि देवता इसी वैश्विक चेतना की ही शक्ति हैं। जीसे 'विश्वेदेवाः' के रूप में जाना गया है। इस दिव्यशक्ति के संपर्क आते ही साधक की चेतना एक असीम, प्रकाशित साक्षी स्वरूप, नीरव और समस्त ब्रह्मा में व्याप्त होनेवाला बन जाता है। यह चेतना साधक के शरीर में व्याहृत होकर मुक्त और सर्वव्यापक बन जाती है। अर्थात् चेतना का आधार बिन्दु साधक का शरीर हो यही "अहं ब्रह्मास्मि" की अनुभूति है। यह दूसरा परिवर्तन सत्यवान प्राप्त कर लेता है, परम पुरुष का यह दूसरा कदम है।

अंतिम और तीसरे आध्यात्मिक रूपांतर में अक्षरपुरुष उत्तमपुरुष के संपर्क में साधक की कुंडलीनी आती है। इसी समय चेतना मास्तिष्क के उपर अवकाश में केन्द्रित हो जाती है। इसी संपर्क में आती है परम प्रभु दिव्य शक्तिओं साधक के करोडरज्जु (मेरुदंड) से नीचे आने लगती है। और साधक की चेतना यह दिव्य शक्तिओं के साथ नीचे की ओर अवतरित होकर क्रमशः मन, प्राण, पार्थिव - तत्त्व को शुद्ध करती आधार में रहनेवाले अवचेतन और अचेतन स्वरूप मृत्यु के रहस्यमयी आधार भी नीचे रहेनेवाला मूलाधार - स्थित उद्गमपुरुष के साथ एकात्मकता सिद्ध करता है। उर्ध्व में से उत्तमपुरुष निम्नपुरुष के साथ संपर्क में आते ही उत्क्रांति के यह दो ध्रुव में पूर्ण और मुक्त विनिमय (व्यापार) शुरु होते ही उत्क्रांति की परम कक्षा में पहुँच जाता है। "सर्वं खलु इदं ब्रह्म" और "वासुदेवः सर्वमिति" का साधक को अनुभव करता है। साधक अभी तक मानव था वह दिव्यजीवन प्राप्त करके दिव्य प्रेम स्वरूप अतिमानव बन जाता है। सावित्री यही अनुभूति को सजीवन करती है। यह परम पुरुष का अंतिम चरण है।

श्री अरविंद कहते हैं कि आसुरी शक्तिर्या अपना खेल इस प्रकार खेलती है कि साधक अपने योग - मार्ग में आगे ना बढ़ सके। परंतु सावित्री शांत रहकर अपनी एकाग्रता को ज्यादा गुह्यतम् बनाती है। जिससे वह अपने आंतरिक जगत में प्रवेश कर सके। सावित्री की यात्रा का मुख्य ध्येय आत्मा की खोज करना है। जब वह अपनी साधना में और गहराई में तब उचित की परत धीरे धीरे उसके सामने खुलने लगती है। सावित्री की चेतना जैसे ही मास्तिष्क पर अक्षर पुरुष की चेतना के साथ संपर्क में आती है। वैसे ही उसके सामने तीन अलग अलग शक्ति स्वरूपा देवी का प्रागट्य होता है। वह हर एक देवी वह खुद आत्मा है और अब आगे बढ़ने से उसे रोकती है। वहाँ से सावित्री का वापस जाने का सुचन करती है। उससे से एक देवी करुणा की देवी है। एक शक्ति की देवी है और एक आनंद की देवी है। यह त्रिविध दिव्य श्रोत प्रभु की चेतना की ओर जाने का पथदर्शक कार्य करती है। वह प्रभु की शक्ति में है। परंतु, वह अंत नहीं यह बात सावित्री जान लेती है। इसलिए वह रुकती नहीं लेकिन निश्चय करके अपनी यात्रा आगे बढ़ाती है।

सावित्री अपने देह मंदिर में प्रवेश करती है। श्री अरविंद कहते हैं कि मानव शरीर में प्रभु के रहने कि और प्रगट होने का माध्यम बनता है। क्योंकि उत्क्रांति का यह अंतिम चरण है। जो शरीर की उत्क्रांति अंतिम चरण पर है। जब यह पूर्णता, को

प्राप्त करते ही परम प्रभु का निवास बन जाता है। सावित्री जिस मंदिर की और अग्रसर होती है। वहाँ अचानक सनातन सूर्य के दर्शन होते हैं। सूर्य के प्रकाशित प्रदेश को पार करने के बाद अचानक सावित्री अपने गुप्त अक्षर पुरुष समक्ष आ जाती है। यह अक्षर तत्त्व साधक को अंतिम तेजपूज का अनुभव कराते हुए उसमें से पसार होते सर्वव्यापी और व्यक्तिगत ऐसे अपने आत्मतत्त्व का साक्षात्कार करती है।

श्री अरविंद आत्मतत्त्व के दर्शन का वर्णन करते हुए बताते हैं, कि यह आत्मतत्त्व मर्त्य एस मानव शरीर में प्रवेश कर रहे हैं। उसके सब आकार प्रकार – परिस्थिति घटना प्रभु की चेतना में अलग अलग रूप में देखने मिलती है। आत्मा के धीमे विकास में मृत्यु और जन्म के बीच की अल्पआयु अवस्था को अंशतः पूर्णता के प्रारंभ की सीडी प्रारंभ हो जाता है।

गायत्री मंत्र का यह गूढ़ रहस्य है। उसकी बुद्धि प्रकाशन शक्ति की उपासना विश्वामित्र गायत्री मंत्र के द्वारा ही समझा रहे हैं। लेकिन उनकी उत्क्रांति के पीछे रहकर तीन रूपांतर को प्राप्त करके नवसर्जन करती सर्जनात्मक शक्ति (अतिमनस शक्ति) का रहस्य बनी हुई है। इस तीन रूपांतर की प्रक्रिया में कई प्रकार की अनुभूति होती है। श्री अरविंद ने समग्र और विशाल तरीके से 'सावित्री' वर्णन किया है। पूर्णयोग के साधक अपनी साधना के दरम्यान यह सारी अनुभूति होती नहीं है। लेकिन अपनी प्रकृति के अनुसार साधक कई बार रुककर अपनी साधना को आगे बढ़ाता है। लेकिन श्री अरविंद ने सारी अनुभूति का वर्णन किया है। साधक सच्चे मार्ग पर आगे बढ़े

और मार्गदर्शन प्राप्त कर सके इस उद्देश्य के साथ 'सावित्री' का निर्माण किया है।

'सावित्री' महाकाव्य योग का महानग्रंथ है और साधक को साधना मार्ग पर आगे जाने के लिए प्रोत्साहित करता है, उसके साथ ही योगसाधना के मार्ग में होने वाली अनुभूतिओं का वर्णन करता है। इस प्रकार 'सावित्री' श्री अरविंद की साधना का वर्णन करता है। 'सावित्री' कोई काल्पनिक काव्य नहीं, लेकिन अनुभूति का वर्णन करनेवाला महाकाव्य है।

संदर्भसूचि

१. सावित्री संपर्क
२. सावित्री सार संहिता
३. सावित्री एक अध्ययन भाग-१
४. सावित्री एक अध्ययन भाग-२
५. सावित्री एक अध्ययन भाग-३
६. सावित्री प्रसार
७. महाकाव्य सावित्री – संक्षिप्त
८. सावित्री एक पुराण कथा और

Effect of Asana Exercise Training Program on Physiological Variables of Physical Education Students

Dr Nimeshkumar D. Chaudhari

22

Assistant Professor

Gujarat Vidyapith, Ahmedabad

Faculty of Physical Education and Sports Science,

AT. Sadra, Ta. Dist. Gandhinagar.(Gujarat)

Abstract

The Purpose of this study was to investigate the effect of yoga training on physiological Variables of Physical Education students. Another purpose of the study was to improve the physiological level of under graduate students. 30 subjects were selected randomly from under graduate students of Department of Physical Education and Sports Sciences, Gujarat vidyapith, Ahmedabad, Gujarat. Standard and progressive matrices organizational physiological variables (Lung Capacity, Vital Capacity, Blood Pressure and Pulse Rate) were measured for the assessment of yoga training program. To find out significant effect of yoga training programme on physiological Variable of under graduate Physical Education students 't' test was used as statistical tool. The level of significance was set at .05. The result revealed that there was significant ($p < .05$) effect of yoga training on physiological Variables of Physical Education students. Practice of selected yoga training program also helped to improve physiological Variables of Physical Education students.

Keywords: *Physiological Variables, Asana Exercise Training, Lung Capacity, Vital Capacity, Blood Pressure and Pulse rate.*

INTRODUCTION:

Physical fitness of Indian school level students, today, is really questionable. Easily access of modern amenities restricts them to do hard physical labour. Gradually, they become sedentary. In their sedentary lives, physical inactivity leads towards most common metabolic disorders that may cause not only the morbidity and mortality, but also cause numerous health complications. In fact, physical inactivity among school students often carries a negative social stigma that affects health along with declined physical fitness. To achieve their normal improvement of factors of physical fitness in growing age, various researches investigated the effects of different physical activities on sports performance and associated variables of physical fitness (Mac Raw, 1989; Sherwood and Selder, 1979; Spirduso and Clifford, 1978; Spirduso et al. 1988). Similar studies in the area of Yoga exercises also revealed that Yoga proved to be a better intervention for improving physical fitness variables of schools students (Bera and Rajapurkar, 1993; Ganguly, 1981; Gharote, 1976 a; Gharote, 1976 b; Moorthy, 1983). Other associated reports revealed that both physical exercise, yoga and their combination showed significantly better as well as consistent results to improve the variables of health and fitness (Moorthy, 1982; Yoga is a science that has been practiced for thousands of years. It consists of ancient theories, observations and principles about the mind and body connection which is now being proven by modern medicine. Substantial research has been conducted to look at the health benefits of yoga from breathing (pranayam) and meditation. The information is group into two categories – physiological and psychological effects. Furthermore, scientists have laid these results against benefits of regular exercise. Yoga is a way of life, which can be practiced by any human being

regardless of age, sex and condition of health, thus it is based on general physical and spiritual laws which operate all mankind alike. Yogic exercise is a kind of bodily movement with mental concentration. Yoga exercise can help a person to develop his health along with control at various emotions like lust, affection, anger, greediness and provide firm control over body and mind, especially to overcome most of dangerous diseases. For this reason at present scenario the importance of yoga is felt by a large number of persons in most of the nations. It is now being realized in all parts of the globe that yoga is not only for better development of mind, socio-control and spiritual moral aspect but is also a therapy. Regardless of the testimony of celebrities or the documented physiological benefits of regular yoga or mind body practices, even the most motivated individuals find it challenging to find time to implement any of the worthwhile yoga techniques available to them. With various organized classes ranging from 45 to 90 minutes in length, it is often difficult to incorporate a daily or weekly yoga practice given the time already appropriate to regular cardiovascular or resistance training routines.

Yoga is a way of life, which can be practiced by any human being regardless of age, sex and condition of health, thus it is based on general physical and spiritual laws which operate all mankind alike.

Yogic exercise is a kind of bodily movement with mental concentration. Yoga exercise can help a person to develop his health along with control at various emotions like lust, love, affection, anger, greediness and provide firm control over body and mind, especially to overcome most of dangerous diseases. For this reason at present scenario the importance of yoga is felt by a large number of persons in most of the nations. It is now being realized in all parts of the globe that yoga is not only for better development of mind, socio-control and spiritual moral aspect but is also a therapy.

Regardless of the testimony of celebrities or the documented physiological benefits of regular yoga or mind body practices, even the most motivated individuals find it challenging to find time to implement any of the worthwhile yoga techniques available to them. With various organized classes ranging from 45 to 90 minutes in length, it is often difficult to incorporate a daily or weekly yoga practice given the time already appropriate to regular cardiovascular or resistance training routines. Carving time for yoga or flexibility training with a schedule that is already full morning to night is nearly impossible for most people. In most cases, facilitating mind and body flexibility is easily put aside when it is probably needed the most.

MATERIALS AND METHODS:

30 male under graduate college students were randomly selected from Department of Physical Education and Sports Sciences, Gujarat vidyapith, Ahmedabad, Gujarat. for the study. The age of the subjects were ranged between 19 to 21 years. Tools and Technique Selected Physiological variables i.e. Lung capacity, vital capacity, blood pressure and pulse rate were used and measured in this study to know the effect of yoga training on its.

The duration of yoga training programme was of 9 weeks in which college students will receive the training for 6 days per week and 45 minutes per day. Keeping in mind the objective of the study that yoga training programme was prepared in such a way which helps to improve the selected physiological variables.

On the selected subjects a Pre-test with respect to measure the physiological variables (Lung capacity, vital capacity, blood pressure and pulse rate) was conducted at very first stage of study than as far as experimental treatment is concern the 9 weeks yoga training programme was administered as per scheduled and then post test was conducted to measure same physiological variables with the help of

reliable tools of measurement to find out the significant difference and to find out the suitable yoga training programs for college students.

STATISTICAL TECHNIQUE:

To find out the effect of yoga training in physiological characteristics of Physical Education and Sports Sciences students, the t-test was used at .05 level of significance.

RESULTS :

TABLE-1

t-ratio of the means of physiological characteristics in Physical Education and Sports Sciences Students

Variables	Group	N	Mean	S.D	df	“t”
Lung Capacity	Pre-test	30	25.79	3.15	29	18.83*
	Post- test	30	29.26	3.42		
Vital Capacity	Pre-test	30	3641.66	265.57	29	5.44*
	Post- test	30	3848.33	231.37		
Systolic Blood Pressure	Pre-test	30	116.16	4.11	29	3.16*
	Post- test	30	115.06	3.20		
Diastolic Blood Pressure	Pre-test	30	67.53	2.72	29	4.63*
	Post- test	30	66.49	2.16		
Resting Pulse Rate	Pre-test	30	65.53	4.15	29	15.51*
	Post- test	30	62.43	3.42		

*Significant at .05 level, $t_{0.05}(29) = 2.045$

From table -1 it is evident that 't' value of Lung capacity is 18.83, Vital capacity 5.44, systolic blood pressure 3.16, Diastolic blood pressure 4.63 & Resting pulse rate 15.51 which is significant at .05 level.

DISCUSSION:

Significant differences were found in Lung Capacity, Vital Capacity, Systolic Blood Pressure, Diastolic Blood Pressure and Resting Pulse Rate, which showed that positive effect of yoga training on physiological characteristics of college students. The results of the study were two folded as the physiological component data were computed for three different objectives. The first objective of the study was to find out a better yoga training program for the subjects. The second objective of the study was to find out significance difference on the effect of yoga training programs on physiological variables (lung capacity, vital capacity, blood pressure and pulse rate) of the subjects. The third objective of the study was to improve the physiological level of the under graduate students by yoga framing.

CONCLUSIONS :

1. The results of the study were two folded as the physiological component data were computed for three different objectives. The first objective of the study was to find out a better yoga training program for the subjects.
2. The second objective of the study was to find out significance difference on the effect of yoga training programs on physiological variables (lung capacity, vital capacity, blood pressure and pulse rate) of the subjects.
3. The third objective of the study was to improve the physiological level of the under graduate Physical Education and Sports Sciences Students by yoga framing.

REFERENCES :

LegaS ushil (2010). **Effects of yoga training on cardio-respiratory functions of school children.** Journal of Physical Education and Yoga. Vol. 01, No.01, pp. 22-32

Lohan and R ajesh (2002). **Effect of asanas and Pranayamas on physical and physiological components of boys between age group 12-16 years.** Journal of Adopted Physical Education and Yoga 7 (2) : PP 47 - 55.

Saroja M. (2010). **Effect of yogic practice and walking on selected physical, physiological and biochemical variables among aged people.** Vyayam- Vidnyan. Vol. 43, No.02, pp. 24-31.

Iyengar B.K.S. (2007) **Yoga: The path to holistic health**, D.K Adult, revised edition, 17:432

Kumar Amresh (2007) **Yoga how to use, Khelsahitya Kendra**, www.khelsahitya.tradeindia.com.

Lohan, Usha (2000) **Effects of Yogic Practices on Physical and Physiological Variables** Unpublished Ph. D thesis submitted to Gurukul Kangri University, Haridwar.

Muzamdar (1958), **Yogic asana Exercises**, Calcutta: Orient Longman Ltd., p. 128.

Verma, Prakash, J. **"A Text Book on Sports Statistics"**, Gwalior: Venus Publication, India, 2000.

રઘુવીર ચૌધરી ની જાનપદી નવલકથાઓમાં લોકજીવન

23

ડૉ.મમતા.ડી.શર્મા

શ્રી અંબાજી આર્ટ્સ કોલેજ,અંબાજી

ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'જનપદ'નો અર્થ જાતિ,દેશ,ગ્રામ એવો થાય છે.એટલે કે 'જનપદ'એવો શબ્દ છે જેનાથી 'જાનપદી'સંજ્ઞા સિદ્ધ થાય છે.જેમાં ગ્રામવાસીઓની વૃત્તિઓ ગ્રામીણ પ્રદેશનું યથાતથ્ય ચિત્રણ.આની ઉપરથી ફલિત થાય છે કે ગામડાઓના જનજીવન નું તાદશ ચિત્રણ કરનાર નવલકથા એ 'જાનપદી'નવલકથા છે.જાનપદી નવલકથા માત્ર શબ્દોની માયાજાળ નથી,ગામડાની માટીની કથા છે.અહીંની માટીની મહેક છે.પન્નાલાલ પટેલ શબ્દોમાં ``માટીનો મોંઘેરો મોર 'છે ને તોય પાછો કળાયેલો પંચરંગી પીછે ઓપતો પણ ચરણો સામે નિહાળીને આંસુમાં ઓગળતો"(૧)જાનપદી નવલકથામાં જનપદવાસીઓના જીવન વ્યવહાર ને જીવંત બનાવવામાં આવ્યું છે.તેમાં ગામડાના સમાજના લોકોને રહેણી-કહેણી,વેશભૂષા,રીતિરીવાજો તથા તેમની સામાજિક,ધાર્મિક,રાજકીય,આર્થિક સમસ્યાઓનું નિરૂપણ લેખકોએ કર્યું છે.

ભારત ગામડાઓનો દેશ છે.દરેક ગામની પોતાની એક આગવી ઓળખ છે, સંસ્કૃતિ છે, ભાષા છે, બોલી છે, દરેક ગામની પોતાની લોકકથાઓ, લોકગીત, ઉત્સવ વગેરે થી શોભતું એક લોકજીવન છે. આ લોકજીવન ગામડાની સંસ્કૃતિ અને વાતાવરણ ને ધબકતું રાખે છે. રઘુવીર ચૌધરીએ 'ઉપવાસ', 'સહવાસ', 'અંતરવાસ' નવલકથાઓનું સર્જન કરીને ગુજરાતી સાહિત્યમાં પોતાની જાનપદી નવલકથાકાર તરીકે એક આગવી ઓળખ ઉભી કરી છે. 'વચ્ચલુકળીયુ' અને 'ઈચ્છાવર' નવલકથાઓમાં પણ તેમણે ગ્રામજીવનની ઝાંખી કરાવી છે, પરંતુ 'ઉપરવાસ કથાત્રયી' માં લોકજીવન વણાયેલું કહી શકાય.

રઘુવીર ચૌધરી પ્રયોગશીલ નવલકથાકાર કહી શકાય. એમની પ્રયોગશીલતા ના દર્શન આપણને 'ઉપરવાસ કથાત્રયી'માં થાય છે. 'ઉપરવાસ કથાત્રયી' માં રઘુવીર ચૌધરીએ ઉત્તર ગુજરાતના મહેસાણા જિલ્લાના સોમપુરા ગામના લોકજીવન ને કેન્દ્રમાં સ્થાન આપ્યું છે. સોમપુરામાં આંજણા પાટીદારોની જાતિના લોકો વસે છે.આંજણા,પાટીદારો ના લોક-રિવાજો, રહેણી-કરણી, અંધશ્રદ્ધા, લોકકથાઓ, ઉત્સવ, તહેવાર વગેરે નું નિરૂપણ થયું છે. રઘુવીર ચૌધરીએ પોતાના વતનની આત્મકથાના રૂપમાં આ જાનપદી નવલકથાની રચના કરી છે.

લોકજીવન ના તત્વો:-

રઘુવીર ચૌધરી એ ગામડાના જીવનને જીવંત બનાવવા માટે સોમપુરા ગામના લોકજીવનનું, લોક સંસ્કૃતિનું ચિત્રણ કર્યું છે. 'ઉપરવાસ કથાત્રયી'માં લોકકથાઓ, લોકગીતો, લોકનૃત્યો, તહેવારો-પર્વો, મેળાઓનું નિરૂપણ કર્યું છે.આના માધ્યમથી સમગ્ર જાતિના લોકોની આંતરિક એકતા નાં દર્શન થાય છે. 'ઉપરવાસ'માં ત્રણ પેઢીની કથા છે.ત્રણેય પેઢીનું લોકજીવન, લૌકિક, આધ્યાત્મિક ક્રિયા કલાપો પૂર્વજો થી માંડીને નવી પેઢીમાં વિસ્તાર પામતું જોવા મળે છે. પિથુભગત થી નરસંગ અને નરસંગ થી દેવુ અને લવજી ની પેઢીનું લોકજીવન, લોકચેતના સુધી વિસ્તાર પામે છે. રઘુવીર ચૌધરી એ લોકજીવનના તત્વોનો સમજ પૂર્વક ઉપયોગ કર્યો છે.

લોકકથાના તત્વો :-

લોકકથાઓ લોકમાનસમાં સંગ્રહ થયેલી હોય છે. આ કથાઓ લોકોને મોઢે યાદ હોય છે. ``લોકકથાઓ પરંપરાગત હોય છે. તે એક વ્યક્તિથી બીજી વ્યક્તિને વારસામાં મળે છે. એટલે તેમાં મૌલિકતા નો અભાવ હોય છે." (૨) લોકકથાઓ માનવતાની પ્રાચીન પરંપરાગત પ્રથાઓ અને તેના વિભિન્ન મૂલ્યો અને વિશ્વાસોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. રઘુવીર ચૌધરીએ 'ઉપરવાસ કથાત્રયી' ના માધ્યમથી ગુજરાતના પરંપરાગત લોકસાંસ્કૃતિક તત્વો નું સંયોજન કર્યું છે.ઉપરવાસમાં કથાઓ-પ્રસંગોના માધ્યમથી રજૂ થઈ છે. સુરસંગજીની કથા, પિથુભગતના સન્માન નો પ્રસંગ, અમીચંદ શેઠ ગામમાંથી મુંબઈ ગયા અને ભગતના આશીર્વાદ લેવા ગામમાં આવ્યા તે પ્રસંગ, તલાવડીની કથા વગેરે લોકકથાઓ નું ખૂબ સુંદર સર્જન થયું છે. આ કથાઓ લોકજીવનનું મુખ્ય પાસું છે. તલાવડીની કથા નું ઉદાહરણ જોઈએ તો:- `` કહેવાય છે કે એક નાગોબાવો બીજ નાંખી જતો રહ્યો ત્યારથી ઘાસ ખતમ નથી થયું માટીની સાથે-સાથે મહાત્માનો મંત્ર પણ ભળેલો હતો." (૩) ઉપરવાસ ના લોકો અભણ છે. અંધ વિશ્વાસ અને ધાર્મિક પાખંડો માં ડૂબેલા છે. સોમપુરા અને તેની આજુબાજુના બદરી, ટીબા, સારંગ,ઢેબાળીયા વગેરે ગામોમાં ભૂત પ્રેત, બાધા-આખડી, અંધ વિશ્વાસોનું નિરૂપણ થયું છે. હોળીમાં માતાનું ખપ્પર, કંકુ ઝરવું, સાપ કરડવા જેવા પ્રસંગો દ્વારા લોક સંસ્કૃતિ

જીવંત બની છે. માણેક ના હાથમાંથી કંકુ ઝરવાની વાત દૂર-દૂર સુધી ફેલાઈ ગઈ. માણેકને બધા મા કહેવા લાગ્યા. થોડાક દિવસોથી માણેક ને અનાજ ખાવાનું બંધ કરાવ્યું. હવે માણેકને ઘેર પાછી નહી જવા દેવાય. ત્યાં મંદિર બનશે. માણેક મરી ગઈ. સાપ કરડવાથી થયેલી છના ની મોત થી નરસંગ દુઃખી થઈ જાય છે પરંતુ પિથૂભગત ઉદાર છે. 'કથાત્રયી' માં ઘટના, પ્રસંગો, લોકકથાઓ એક પેઢી થી, બીજી, ત્રીજી પેઢી સુધી વિસ્તાર પામેલી છે. રમણ પિથૂભગત પાસેથી સાંભળેલી છનાના દાદાએ કેવી રીતે જિન્ન નું રૂપ લીધું તે ઘટના આંજણા પટેલ જાતિના લડાકુ સ્વભાવની કથા છે. નરસંગની શક્તિ ની કાછણ ની ઘટના, લવજીને નરસંગે સંભળાવેલી મધમાખીઓની કથા, કૌતૂક દૂર કરવા સહદેવ-ભીમ ની મેઘરાજાની કથા, ઘેમર દ્વારા વાંચેલી બે મિત્રોની કથા, આમ રઘુવીર ચૌધરીએ લોકતત્વોનું નિર્માણ કરવા માટે અનેક નાની-મોટી કથાઓને મુખ્ય કથામાં સમાવેશ કરી લોક રંગોને નિખારવાનું સુંદર કાર્ય કર્યું છે.

લોકગીતો ની રચના:- લોકગીતો અને લોકનૃત્યોમાં લોકમાનવ પોતાના સુખ-દુઃખ, હર્ષ-વિષાદ, ઉમંગ-ઉત્સાહ ની સ્વચ્છંદ અભિવ્યક્તિ કરતો હોય છે. જેનાથી એકબીજાને સમજવાનો અવસર મળે છે. પરસ્પર સંવેદના નો ભાવ જાગે છે. રઘુવીર ચૌધરીએ તેમની જાનપદી નવલકથાઓમાં લોકગીતોના માધ્યમથી સામાજીક રીતિ-રિવાજ અને પ્રસંગો ના વર્ણન માં લોકજીવનની છબી આંકી છે. 'ઉપવાસ', 'સહવાસ', 'અંતરવાસ'ના લોકગીતો, ભજન, ગરબી ત્યાનાં લોક સમાજને અભિવ્યક્ત કરે છે. હેતીનું આણું થવાનું છે. હેતી માયરામાં બેસી ગઈ અને ગીત ગવાય છે.

“પોપટડો ગયો રે પરદેશ,
પાંજરા ઘેર વળ્યા રે
ગયાં બા ગયાં રે સાસરીયે
સૈયરો ઘેરી વળી રે લોલ..” (૪)

રઘુવીર ચૌધરીએ ગામડાઓમાં ભજવાતા ભવાઈનાટકો નું સુંદર ચિત્રણ કરીને લોકકલા ને સિદ્ધ કરી છે. ભવાઈ માં રણછોડ સપના જૂએ છે. જસમાં અને સિદ્ધરાજ ગીત ગાય છે.

“જસમાં તારે મેડી ને મોલ
નારે જોઈએ આવાં છાપરાં રે
એવા મેડીને મોલ રાણી ને સોહાય
અમને ભલા આ છાપરાં રે...” (૫)

ગ્રામ પરિવેશને તેનાં ઘાટીલા રંગો ને ગીતો-લોકગીતો દ્વારા જ જોવામાં આવે છે. રામલીલા, હોળી, નવરાત્રી વગેરે તહેવારોમાં બધા ભેગા થઈને નાચે-ગાય આ બધું જ ગામના લોકોની એકતાનું પ્રતીક છે. પિથૂભગત અને નરસંગ ગામમાં ભજન મંડળીની રચના કરે છે. તેમની આ મંડળી ગીત સંગીત, રાસ-ગરબા દ્વારા ગામડાની સંસ્કૃતિને નવો ઓપ આપે છે. જાનપદી નવલકથામાં રઘુવીરે લોકગીત, ભજન, પ્રેમ સંબંધી, વિવાહ સંબંધી ગીત, કબીરના પદ, સંસ્કૃત શ્લોક અને મૌલિક કવિતાઓ પણ રચી છે.

વિવાહ ગીત-

૧. પોપટડો ગયો રે પરદેશ... (ઉપરવાસ. પે. ૬૦)
૨. દાદા રે દાદા મું પરણીને આયો... (ઉપરવાસ. પે. ૨૩૮)
૩. એક ભરે જોબનિયામાં બેઠારે લવજીભઈ (સહવાસ પે. ૫૫)
૪. સાયકલ સીટિ વગાડે મોટર રોડે રોડે જાય (અંતરવાસ. પે. ૨૭૮)

ભજન-ગીત-ગરબી-પદ

૧. હરિ વિના વાણું ના વાય રે ઓધવજી (ઉપરવાસ. પે. ૭૮)
૨. ળાલા રૂમ-ઝુમ કરતાં કાન મારે ઘેર આવોને (અંતરવાસ. પે. ૧૭૦)

ગીત- ૧ જસમાં તારે મેડીને મોલ. (અંતરવાસ. પે. ૫)

કવિતા

૧. સાંભળે રે બાળપણનાં સંભારણા (સહવાસ પે. ૩૫૦)
૨. મે ખેતરમાં મન વાવ્યું ને ઉગી આવ્યું નગર (અંતરવાસ પે. ૩૧૧)
૩. દો પાટો કે બીચમે સાબુત બચા ન કોઈ (અંતરવાસ પે. ૬૨૯)
૪. નહી જાનામી કેયૂરં, નહી જાનામી કુંડલમ (અંતરવાસ પે. ૪૧૬)

આમ રઘુવીર ચૌધરી એ લોકગીત, ભજન, કવિતાઓ વગેરે દ્વારા પોતાની વિદ્વતા સિદ્ધ કરી છે. 'વચ્ચલુ ફળીયુ' ની કલાબેન 'ઉપરવાસ કથાત્રયી'ની શાંતિ, જેમીનિ, હેતીને ગીતોથી પ્રેમ છે. અને સ્વયં લેખકને લોકગીતો અને લોકસંગીત ના પ્રત્યે વિશેષ રૂચિ છે. કલાબેનને ભાનુભાઈની યાદ આવે છે.

``હે જી મારો સથવારો છૂટયો વનની વાટ
વાલીડા પાછો આવજે રે લોલ....(૬)

લોક નૃત્ય, લોકપર્વ, તહેવાર:-

ગામડાનાં લોકો સામાજીક એકતા વધારવા માટે લોકનૃત્ય, પર્વ, તહેવાર એક સાથે મનાવે છે. રાસ-ગરબા ગુજરાતના લોક પ્રસિદ્ધ નૃત્ય છે. જે નવરાત્રીના ઉત્સવમાં રમાય છે. ભવાઈ, રામલીલા વગેરે દ્વારા મનોરંજન પીરસાય છે. ભવાઈનું નૃત્ય :- ``ભવાઈનો ખેલ જોવામાં મજા આવે છે. મોટી ફાંદ અને સુંદરવાળા દુઃખભંજક ગણેશની સ્તુતિ થાય, ભૂંગળ અને તબલા ની ઝડીઓ વરસે અથવા શંભૂ નાયક ની સલામ. બધુ જ મનોરંજક છે પ્રેક્ષકો માટે. તો કેટલાક જવાનીયાઓ ભવાઈઓની સાથે તાલ આપવા મંડયા-થા થૈયા થૈયા તા થા રે ભલ્લે ભાઈ" (૭) ગામડાના લોકોની એકતાનો ઉત્સવ છે. ગામ નું મહાભોજ મહા મહિના નો મહાભોજ છે. સોમપુરાના આંજણા પાટીદારો દીબામાં ભેગા થયા છે. દીબાનો મગન અમથા બધાને ભોજન કરાવી રહ્યો છે. આ ભોજ ના ઉત્સવમાં મેળા જેવું વાતાવરણ ઉભું થયું છે.

દિવાળી, હોળી, ઉતરાયણ જેવા તહેવારોની સાથે-સાથે દેશની આઝાદીનો તહેવાર પણ ઉજવાય છે. **દિવાળી** ના દિવસે લીલી લાકડી પર કપડું બાંધી તેલ રેડીને આંગણી-માંગણી બનાવી લવજી ગામની સીમ સુધી ભાગતો- ભાગતો જાય છે. **ઉતરાયણ** દેવુ અને લવજી ખેતરમાં જઈને પતંગ ઉડાડે છે. **હોળીના** દિવસે ગોળ-ધાણી ખાવાનો રિવાજ અને સાંજે ગામમાંથી લાકડાં વીણી લાવીને હોળી પ્રગટાવી ને ઉપવાસ તોડવો. ગામનો ભંગી હોળી પ્રગટાવે છે. સાથે **આઝાદીનો તહેવાર પંદરમી ઓગસ્ટ**, ગોકુળીયા, બદરી, દીબા, સોમપુરા, ઢેખાળીયા ગામના લોકો ઉત્સવ જોવા સારંગ આવે છે. રમણ સારંગની મિડલ સ્કુલમાં શિક્ષક બની ગયો છે. રમણ એવો લાગે છે જેમ કે આખા દેશનો ભાર તેની ઉપર હોય. છોકરાઓ બબ્બેની લાઈનમાં ઉભા છે. ભારતમાતાની માટીની મુર્તિ બનાવી છે. બધા જ લોકો ત્રિરંગાને સલામી આપે છે. દેશભક્તિના ગીત ગાય છે. ભાષણ પણ આપે છે. આમ આવા લોકનૃત્ય, ઉત્સવ દ્વારા મનનાં ભાવો પણ પ્રગટ થાય છે.

લોક જીવનમાં રહેણી-કરણી:-

સોમપુરાના લોકો ખેડૂતો છે. 'ઉપરવાસ'માં લવજી ને શહેર માં પણ ગામડાનું ખેતર યાદ આવે છે. ગામડાં ના લોકો તમાકુ, જીરૂ, મરચુ વગેરેની ખેતી કરે છે. **બાધ પદાર્થોમાં** રાબ, ગોળ, છીકણી, સુખડી, રોટલી, ચા, ચવાણુ, પતાસા, મગ, લાડુ, ચણા, ખીચડી, છાસ, ડુંગળી, મેથીનાલાડુ, શકકરીયા, પૂરી, ભજીયા, શાક, દુધ, અડદ, અજમો, આંબલી, સોપારી, શીરો વગેરે ખાય છે. **વસ્ત્ર અને આભૂષણોમાં** જભ્ભો, લેઘો, ઘોતીયુ, સાકો, ઘાઘરો, ચૂડલા, મંગળસૂત્ર, કડાં, ઝાંઝર, પહોચી, હાંસળી વગેરે પહેરે છે. **આવાગમન ના સાધનોમાં** ગાડી, ઘોડાગાડી, બળદગાડી, જીપ, ટ્રેક્ટર, પાલખી, બસ, ગાડી વગેરેનો ઉપયોગ કરે છે. **વાધ્યત્રોમાં** તંબુરો, તબલા, મંજીરા, પીતળના ડંડા, ભૂંગળ, ઢોલ, ખંજરી વગેરે. મુખ્ય **જાતિઓમાં** આંજણા પાટીદાર ચૌધરી, પટેલ, હરીજન, ભંગી, માળી, ક્રિશ્ચિયન, અમેરીકન, ગરાસીયા, કુંભાર, સુથાર, ઢેઢ, ભાંભી, શેનમા, મુસલમાન, બ્રાહ્મણ, વાણીયા વગેરે. ગામમાં **સભા સંઘો** પણ છે. ભજન મંડળી, પ્રજા-ભારતી, પંચાયત ઘર, ચુંટણી કાર્યાલય, પ્રૌઢ શિક્ષણ કલાસ, પુસ્તકાલય, કોન્ફ્રન્સ હાઉસ વગેરે. આમ `` કથાત્રયી" લોક સંસ્કૃતિ નો જીવંત દસ્તાવેજ બની ગઈ છે.

ભાષા પ્રયોગ:-

ભાષામાં સજીવતા અને વિવિધતા લાવવામાં રઘુવીર ચૌધરી એ ગામડાં ની બોલીનો વિપુલ માત્રામાં પ્રયોગ કર્યો છે. શબ્દોમાં લોકોચ્ચારણ નો પ્રયોગ 'ઉપરવાસ કથાત્રયી' ની વિશેષતા છે. સોમપુરા ની ભાષા ગુજરાતી છે. અને તે પણ મહેસાણા જિલ્લાની તેથી ગામડાંની છટા શબ્દોમાં દેખાય છે. જેમકે છોડીઓ (છોકરીઓ) ગોળ, ચેમ (કેમ), ડોસા(વૃદ્ધ), નેળીયુ(નાનો રસ્તો) ગાળોનો પ્રયોગ પણ લોકમુખે થયેલો છે. દિયોર નપાવટ(ઢીઢ) શનાળ (છિનાળ) હિજડા, બાયલો, કુલટા વગેરે ગાળોનો પણ પ્રયોગ થયો છે. લોક જીવન ની છબીને સહજ રૂપમાં દર્શાવવીએ ભાષનું શ્રેષ્ઠ કાર્ય છે. કહેવતો, રૂઢી પ્રયોગો પણ ગામડાની માટીની મહેક થી નવલકથાને દિપાવે છે.

``આમ શું ભાદરવાના કૂતરાની જેમ હુંઘતો ફરતો અશે ગામનો હાળો " ,

``ભાગ્યશાળીના ઈ ભૂત રળ",

``થુંકેલું ગળે એ બે બાપનો"

આમ લેખકે સોમપુરાના લોક જીવનનું સુંદર ચિત્ર રચ્યું છે. સોમપુરા લેખકનું પોતાનું વતન છે. વતન ની માયા લેખક છોડી શકતા નથી તે લવજી ના પાત્ર દ્વારા સ્પષ્ટ દેખાય છે. 'ઉપવાસ', 'સહવાસ', 'અંતરવાસ', ની ભૂમિકામાં લેખકે લખ્યું છે 'અંતિમ પચાસ વર્ષોમાં મારા વતનનો જેવો અનુભવ કર્યો છે તેવોજ અહીં દર્શાવ્યો છે. કેમેરાથી નહીં તૂલિકાથી" (૮)

અહીં લોકજીવન ને તેની સમગ્રતા માં પ્રસ્તુત કરવાનું તથા આઝાદી પછી ગામડાઓમાં આવેલા બદલાવને દર્શાવીને રઘુવીર ચૌધરીએ પોતાની વિદ્વત્તા સિદ્ધ કરી છે.તેમની જાનપદી નવલકથામાં સામાજીક, રાજનીતિક, આર્થિક બાબતોને પણ વણી લીધી છે. આમાં એમની ઉત્તમ સર્જક પ્રતિભા દેખાય છે.

સંદર્ભ:-

- (૧)જાનપદી નવલકથાકાર પન્નાલાલ પટેલ – ભૂપેન્દ્ર મિસ્ત્રી , પૂ.૧૦
- (૨) sith Thomson folktales,standard dictionary.08.folklore Vol.I.P.408-409
ihNdI ke Aa>cilk]pNyasae. Ka laektaiTvK A^yyn: klavtI p/kax,p<- 2
- (૩) ઉપરવાસ : રઘુવીર ચૌધરી. પૂ.૮૭
- (૪) ઉપરવાસ : રઘુવીર ચૌધરી. પૂ.૬૦
- (૫) અંતરવાસ : રઘુવીર ચૌધરી. પૂ.૫
- (૬) વચ્ચલુ ફળીયુ : રઘુવીર ચૌધરી. પૂ.૬૬
- (૭) ઉપરવાસ : રઘુવીર ચૌધરી. પૂ.૪૦૮
- (૮) ઉપરવાસ,અંતરવાસ,સહવાસ,ભૂમિકા.

શિક્ષણ સમાજ માટે એક શ્રેષ્ઠ વ્યવસાય

ડૉ. જયંતીભાઈ એન. પટેલ

બી.એડ. કોલેજ, વેડછી

તા. વાલોડ જિ. તાપી

હું એક શિક્ષક છું અને શિક્ષક તરીકેનું મને ગૌરવ છે. શિક્ષક ઋષિકુળના વંશ જ છે. દુનિયા ઋષિકુળ દ્વારા માર્ગદર્શન પામે છે. રંકથી માંડીને રાય સુધી સૌ શિક્ષકના ચરણ સ્પર્શે છે. જેવી રીતે નાનું બાળક પોતાના મા-બાપ પર આધારિત હોય છે. તેવી રીતે દેશનો ભવિષ્યનો નાગરિક પોતાની શૈક્ષણિક સફળતા માટે શિક્ષક ઉપર આધારિત છે. સામાન્ય રીતે દરેક વ્યક્તિની મહાનતા તેની મિલકત દ્વારા તોલાય છે. પરંતુ શિક્ષકની મહાનતા તેના પૈસાથી નહિ પણ તેની પાસે રહેલા જ્ઞાન દ્વારા મપાય છે. શિક્ષણના વ્યવસાયને તેના હૃદય અને મગજની ઉચ્ચ શક્તિને કારણે હંમેશા ગૌરવથી જોવામાં આવે છે. આથી ફરીથી જો મારે જન્મ લેવાનો હોય તો હું ફરી બીજા જન્મમાં પણ શિક્ષક બનવાનું પસંદ કરું. કેમ કે શિક્ષકના વ્યવસાયને બીજા વ્યવસાય કરતાં યડિયાતો માનવામાં આવે છે.

શિક્ષક અને બીજા વ્યવસાય વચ્ચેની ભિન્નતા નીચે પ્રમાણે છે.

- ❖ બીજા વ્યવસાય નિર્જીવ વસ્તુ સાથે કામ કરવાનું હોય છે પરંતુ આ એક એવો વ્યવસાય છે. કે જેમાં શિક્ષકે જીવંત વ્યક્તિ માનવ સાથે કામ કરવાનું હોય છે. અને તેને ઘડવાની જવાબદારી પૂરી પાડવામાં હોય છે.
- ❖ શિક્ષકે પોતાના આચરણ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓના વ્યક્તિત્વનો ઈચ્છનીય રીતે વિકાસ કરવાનો હોય છે.
- ❖ સમાજમાં શિક્ષક સન્માનીય વ્યક્તિ ગણાય છે. માન-સન્માન તો રાજકારણીઓ તથા ધનવાન વ્યક્તિઓ પણ મેળવે છે. પરંતુ રાજકારણીઓને તેમના ધનને કારણે માન મળે છે. પરંતુ રાજકારણીઓ પાસે જ્યારે સત્તા નથી રહેતી ત્યારે સમાજ તેને માન આપતો બંધ થાય છે. તેવી જ રીતે ધનવાન પાસે ધન જતાં રહેતા તેનો મરતબો જતો રહે છે. શિક્ષક તેનામાં રહેલા ઉચ્ચ કક્ષાના જ્ઞાન તથા વિદ્યાર્થી તરફના પ્રેમને કારણે વિદ્યાર્થી તથા સમાજ તરફથી માન-સન્માન પામે છે. ત્યારે જ બંધ થાય છે. જ્યારે તે સાચો શિક્ષક મટી જાય છે.
- ❖ શિક્ષકની ઓળખાણ ચારે તરફ ફેલાયેલી છે. તેના વિદ્યાર્થીઓ દુનિયાના દરેક ખૂણે વસેલા હોય છે અને જુદા જુદા વ્યવસાયમાં જોડાયેલા હોય છે. તેથી શિક્ષક જ્યાં પણ જાય છે ત્યાં કોઈ ને કોઈ વિદ્યાર્થી મળી આવે છે. શિક્ષકની ઓળખાણ રાજકારણીની જેમ કોઈ એક ક્ષેત્રની નથી.
- ❖ શિક્ષક આવકથી આરામથી જિંદગી ન જીવે શકે પણ મુઠ્ઠીસ પણ નથી. આ ઉપરાંત શિક્ષક પેપરો તપાસી પુસ્તકો લખી વગેરે કાર્યો દ્વારા પણ ઈમાનદારીથી પૈસો કમાઈ શકે છે. અને પોતાના ઉદાહરણ દ્વારા સમાજમાંથી લાંચ રુશ્વત બદી દૂર કરવામાં પોતાનો ફાળો નોંધાવી શકે છે.
- ❖ શિક્ષકનો વ્યવસાય એ પવિત્ર વ્યવસાય છે, જેમાં વ્યક્તિ ધારે તો સમાજમાં મૂલ્યોનું પાલન કરી ઊંચું માથું રાખી જીવન વ્યતીત કરી શકે છે. જ્યારે આજના જમાનામાં ન ઈચ્છતા હોવા છતાં બીજા વ્યવસાયમાં મૂલ્યોનું પાલન કરવું લગભગ અશક્ય છે.

જીવંત પ્રાણીઓ પૈકી માનવી એક જ એવું પ્રાણી છે કે શિક્ષક મેળવે છે. ખોરાક માનવીને જિંદગી બક્ષે છે. જ્યારે શિક્ષક તેને જીવવાની કળા શીખવે છે. એરિસ્ટોટલના કહેવા મુજબ સારી જિંદગી માટે શિક્ષણ જરૂરી

છે. અને પ્લેટોના કહેવા મુજબ સારા મનુષ્ય માટે માટે સારું શિક્ષણ જરૂરી છે અને સારા શિક્ષક માટે સારા શિક્ષણની જરૂરિયાત છે.

શિક્ષણ એક કલા છે તો શિક્ષક એક કલાકાર છે. શિક્ષણ એક વિજ્ઞાન છે, કૌશલ્ય છે, તો શિક્ષક સમાજનો ઘડવૈયો, કુશળ માળી છે. માહિતીને યોગ્ય રીતે કંડારનાર શિલ્પી છે. શિક્ષક એ વિદ્યાર્થીનો જીવંત આદર્શ છે. સમાજના ફેરફારોનો વાહક છે તથા જૂનાં મૂલ્યોને બદલી નવા જમાનાના આર્થિક, સામાજિક, નૈતિક મૂલ્યો ફેલાવનાર છે. દેશના ભવિષ્યને વર્ગખંડોમાં ઘડનાર ઘડવૈયો છે.

શિક્ષક ફક્ત વર્ગખંડનો હીરો જ નથી, તે ફક્ત વિદ્યાર્થીઓની સિદ્ધિનું મૂલ્યાંકન કરનાર જ નથી. તે ફક્ત વિદ્યાર્થીઓની સહશૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓનો ડાયરેક્ટર જ નથી, તે ફક્ત શાળાના વિદ્યાર્થીઓની પ્રગતિની નોંધ રાખનાર જ નથી, તે ફક્ત વિદ્યાર્થીઓનો માર્ગદર્શક નથી, તે સંસ્થાના વડાનો મદદનીશ જ નથી. તેણે આ બધાં પાત્રો એક સાથે ભજવવા ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓનો મિત્ર માર્ગદર્શક અને નેતા તરીકેનું પાત્ર ભજવવાનું છે.

વિદ્યાર્થી શિક્ષક તરફ માન, આદરની દ્રષ્ટિથી જુએ છે. અને તેના તરફથી માર્ગદર્શન, કદર, સ્વીકાર, પ્રેરણા તથા આશ્વાસન ઇચ્છે છે. શિક્ષકે વિદ્યાર્થી તથા સમાજની અપેક્ષાઓને પૂર્ણ કરવા પોતાને સોંપાયેલી ફરજો પૂર્ણ કરવા માટે પોતાનામાં વ્યાવસાયિક ક્ષમતા વધારવી પડશે અને પોતાનામાં ત્રણ બાબતોનો વિકાસ કરવો પડશે.

1. વિષય પ્રત્યે પ્રેમ.
2. વિદ્યાર્થી પ્રત્યે પ્રેમ
3. વ્યવસાય પ્રત્યે પ્રેમ

ભજનિક અને સત્સંગી મણીભાઈ પટેલ

25

પ્રા.ડૉ. અરવિંદ પટેલ
આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ,
બાલાસિનોર, જિ. મહીસાગર

નોકરી વેપાર, મજૂરી, પશુપાલન જેવાં વિવિધ વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલી ગામડાની મુમુક્ષ પ્રજા સમક્ષ આત્મજ્ઞાનના ખજાનો ખુલ્લો મૂકી દેનાર ભજનિક અને સત્સંગી વ્યક્તિ એટલે મણીભાઈ પટેલ, તેઓ પોતાને સામાન્ય ગ્રામજનથી સહેજે અળગા ગણતા નથી. બહુધા ભલાભોળા આદિવાસી ગ્રામીણ ભકતો વચ્ચે રાત્રે નવવાગ્યા થી બારવાગ્યા સુધી વાજાપેટી મધુર સુરાવલીથી કબીર સાહેબ, નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઈ, તુકારામ, જ્ઞાનદેવ, ગોરા કુંભાર, ગંગાસતી, જેસલ-તોરલ, શબરી, પાનબાઈ, ગોરખનાથ, રામદેવપીર, આદિનાં ભજનો જુદા જુદા રાગમાં ગાઈને, ભજનની એક એક કડીમાં પ્રકાંડ પંડિતોને દુર્લભ એવું તત્ત્વજ્ઞાન સરળ, સહજ ગુજરાતી વાણીમાં રજૂ કરે છે. એમના સત્સંગની રીત પણ અનોખી છે. સત્સંગમાં આવેલા ભકતો -લોકોને સાચા માનવ બનવાનો ઉપદેશ જરૂર આપે છે. પરંતુ તેઓ સતત આત્મભાવમાં તલ્લીન રહે છે. ક્યારેક ક્યારેક તો એમના સત્સંગમાં અધ્યાત્મની સૂક્ષ્મ અને ગહન ચર્ચા થાય છે ત્યારે તેમનું જાણતલ અને અનુભૂતિયુક્ત સહજ વ્યક્તિત્વ આપણી સમક્ષ પ્રગટે છે. તેઓ અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિને વશવર્તી, હિમાલય સિદ્ધયોગી, અનન્ત શ્રી સદ્ગુરુ સદ્ગુણદેવજી મહારાજના વચનને છેક છેવાડાના માણસ સુધી પહોંચાડવા ગામે ગામ પ્રવાસ ખેડી રહ્યા છે. એમના સત્સંગની વાતો અખંડ અને અસીમ છે. જન્મે આદિવાસી, વ્યવસાયે દરજી, કર્મે ભજનિક અને સત્સંગી એવા મણીભાઈ મોટા સંતો, મહંતો, સાધુઓ, ધર્મગુરુઓને કારણે મુકામે તેવા નિઃસ્વાર્થ કાર્યો કરી આદિવાસી સમાજને સુધારી અધ્યાત્મ માર્ગે વાળી રહ્યા છે. મણીભાઈ પ્રતિષ્ઠા અને પ્રચારથી દૂર રહી સંતોષથી સદાય પ્રસન્ન જીવન જીવી રહ્યા છે. એમની નિખાલસ, સરળ, નિઃસ્વાર્થ પ્રેમભરેલી જીવનરીત તરફ સૌ કોઈ આકર્ષાય છે. તેઓ કોઈ સંગીત શીખવતી સંસ્થા કે યુનિવર્સિટીમાં સત્સંગનો લહાવો લઈ ચૂક્યો છું તેમજ તેમના નિવાસ સ્થાને બે વખત રૂબરૂ મળ્યો છે. તે આધારે મણીભાઈ પટેલના વ્યક્તિત્વનો ટૂંકો પરિચય કરાવવાનો મારો અહીં આશય છે.

પવિત્ર યાત્રાધામ ઊનાઈ પકિ.મી., ડોલવણથી ૬કિ.મી., પાઠવાડીથી ૪કિ.મી અને વ્યારાથી ૩૦કિ.મીના અંતરે વરજાખણ ગામના ડુંગરી ફળિયામાં એમનું નિવાસ સ્થાન છે. દેશી નલિયાવાળું ઘર દૂરથી જોતાં જ ખ્યાલ આવી જાય છે કે આ તો મણીભાઈનું ઘર. એમના ઘરની સમીપ ગામની પ્રાથમિક શાળા. મણીભાઈની ચોક્કસ જન્મ તારીખ મળતી નથી. આજે તેઓ લગભગ પંચાસી વર્ષે યુવાનોને શરમાવે તેવા સ્ફૂર્તિવાળા છે. પિતાનું નામ ઝીણાભાઈ અને માતાનું નામ ઝંખીબેન. વરજાખણની બાજુના ગામમાં પટેલ ફળિયામાં માતાનું સાસરું, સદ્ભાગ્યે પ્રથમ ખોળે મણીભાઈનો જન્મ થયો. મણીભાઈને બાલ્યવસ્થામાં કંઈક દુઃખ લાગુ પડ્યું, ઝંખીબેનને પણ કંઈક રોગ લાગુ પડ્યો. મણીભાઈના દાદા થોડા વ્હેમી વ્યક્તિ એટલે ઝંખીબેનને સાસરે મોકલતા નથી. છૂટાછેડા થઈ ગયા. ધાર્મિક અને માયાળુ મા ઝંખીબેન દીકરાનું દર્દ અને પોતાનું દુઃખ દૂર કરવા ચિંતાતૂર બને છે. આજથી પચાસથી સાંઈઠ વર્ષ પહેલા આદિવાસી સમાજ પર ભગત, ભુવાઓનું વિશેષ પ્રભુત્વ હતું. આદિવાસી પ્રજા પોતાના દુઃખ-દર્દ મટાડવાને માટે દાકતરના બદલે ભગતના શરણે જતી હતી. ઝંખીબેન મણીભાઈને સારા કરવા જુદા જુદા ગામના ભગત, ભૂવાઓને ત્યાં ફરી વળ્યા છતાં શાન્તિ મળતી નથી. આખરે વાંદરવેલા, ફડવેલ થઈ સેહદા દરગાહવાળાના સ્થાનકે પહોંચે છે. એક ભગત રાવ જોવાવાળો તે બુધિયાભાઈ. પીછી નાંખવાવાળો અને દોરા કરવાવાળો તે ગોવનભાઈ, ત્યાં મણીભાઈને રાહત થાય છે. મણીભાઈ લગભગ પાંચેક વર્ષના થયા હશે ત્યારે ધર્મોપદેશક, મોક્ષપદેશક, મોક્ષમાર્ગના પ્રવર્તક અને આચાર્ય વલ્લભરામ અસલ શિષ્યો છગન ભગત, છીતુ ભગત, ઝીણો ભગત અને મકન ભગતનો ભેટો થાય છે. મણીભાઈ તેઓના ભજનો એકચિત્તે સાંભળી આનંદમગ્ન થાય છે.

તે સમયે મણીભાઈ ખૂબ મુશ્કેલી વેઠીને ધોરણ-૪ સુધીનો અભ્યાસ કરે છે. એમના વ્યક્તિત્વ પર વલ્લભભાઈ માસ્તરનો પ્રભાવ પડે છે. તેમની યાદ શક્તિ ખૂબ સારી. અભ્યાસ દરમ્યાન મામાએ સારી મદદ કરી. તેમને ગોમાભાઈ, લલ્લુભાઈ, સોમાભાઈ અને રામજીભાઈ એમ ચાર મામા હતા. ગુજરાતમાં ગરમ પાણીના કુંડ તરીકે પ્રસિદ્ધ ઊનાઈ સ્થળે મામા સોમાભાઈ સાથે તેઓ કપડા સીવડાવવા જાય છે. ત્યાં દરજીએ કહ્યું ‘પોયરો હોશિયાર જેવો લાગે’ સીવણકામ શીખવાનો કે ?’ બીજે જ દિવસે સીવણકામ શીખવા મણીભાઈ ઊનાઈ પહોંચી ગયા. બટન ટાંકવાનું કામ શરૂ કર્યું. સમય જતાં સંચા પર બેઠા. માત્ર એક વર્ષમાં દરજી બની ગયા. દરજીકામ શીખવનાર વ્યક્તિ ખેરગામ ચાલ્યા જવાથી ઊનાઈ બજારમાં જયંતિલાલ મોતીલાલ ભાવસાર (શેકિયા)ને ત્યાં તેમણે આઠ વર્ષ કપડાં સીવવાનું કાર્ય કરી આજુબાજુના પંથકમાં એક સારા દરજી તરીકેની પ્રતિષ્ઠા મેળવી. મણીભાઈ તે સમયે રૂપિયા બસો પચાસ ખર્ચીને સંચો લાવેલા જે સંચો આજે પણ એમના નિવાસ સ્થાને સચવાયેલ છે.

મણીભાઈના લગ્ન માલીબેન સાથે થાય છે. લગ્ન સમયે ફેંટો બાંધી, પોતડી અને ખમીસ પહેરી સફેદ ઘોડા ઉપર બેસીને એમનો વરઘોડો નીકળ્યો હતો. માલીબેન માયાળુ, દયાળુ, પતિવ્રતા અને ધરરખ્ખુ નારી. મણીભાઈને માલીબેને મૃત્યુ પર્યંત ભજન, સત્સંગમાં સાથ આપ્યો. લગ્ન થયા પછી મણીભાઈ પોતાની કમાણીમાંથી એક હજાર રૂપિયા ખર્ચી એક હજાર નળિયાંની ઝુંપડી બાંધે છે. એમને ચાર છોકરી (મધુ, કમળા, ગંગા, પદ્મા) અને બે દીકરા (કેશવ, જશવંત) ભગવાને આપ્યાં. બધાં સંતાનોના સામાજિક રીતરિવાજ મુજબ લગ્ન વ્યવહારો કર્યા. એમણે મા-બાપનું સુખ જોયું નથી. એમણે જિંદગીમાં પાઈ-પૈસો ઉધાર-ઉછીનો લીધો નથી. આપ કમાઈથી જીવન નિર્વાહ ચલાવી રહ્યા છે. પોતાના ઘરના આંગણમાં પોતાના દીકરાની દુકાન હોવા છતાં દીવસળીના પૈસા પણ તેઓ આપી દે છે. મૃત્યુપર્યંત મફતનું કંઈ પણ નહિ લેવું એવો તેમનો દૃઢ સંકલ્પ છે. હા,

જ્યારે સત્સંગ કે ભજન કરવા જાય છે. ત્યારે સત્સંગ કરાવનાર વ્યક્તિ કે ભક્ત જે પૈસા આપે તે લે છે, પરંતુ મોઢે માંગીને ક્યારેય લેતા નથી. જિંદગીમાં એમની સામે કોઈએ ઊંચી આંગળી કરી નથી. વેર-ઝેર, ઝઘડાથી સદૈવ દૂર રહ્યા છે. આદિવાસી તેમજ સવર્ણો સમાજના લોકો એમના સત્સંગ કે ભજન કીર્તનના સમયે તથા નિવાસ સ્થાને મળવા આવે છે ત્યારે સન્માન સાથે મળે છે અને પગે લાગે છે.

પ્રારંભમાં મણીભાઈએ દરજીના વ્યવસાય સાથે સાથે ભજનની શરૂઆત કરી. થોડા જ સમયમાં ગામના પચાસેક નવજુવાન છોકરાઓને લઈને ગામે ભજન-કીર્તન કરવા લાગ્યા. તે સમયે જે માલિક ભજન કરાવવાના હોય તે મણીભાઈ અને તેની મંડળીને ટૂકમાં બેસાડીને લઈ જતા. સમય જતાં એ આખી મંડળી ખોળાઈ ગઈ. ભજનના પાકા રંગે રંગાયેલા મણીભાઈ પોતાની મોટી દીકરી મધુ તથા કમળાને લઈને ભજન-સત્સંગ કરવા લાગ્યા. બંને દીકરીઓએ ધોરણ-૯ સુધીનો અભ્યાસ કર્યો ત્યાં સુધી એમને સાથ આપ્યો. થોડોક સમય ગંગા અને પદ્મા પણ સદ્કાર્યમાં જોડાયા. મણીભાઈનું કિસ્મત સારું કે આખું કુટુંબ ભજનિક મળ્યું. બંને છોકરાઓમાંથી નાના છોકરા જશસંવંતભાઈને મંજુરા વગાડતાં અદ્ભૂત આવડે છે. છોકરા-છોકરીઓ લગ્ન અને ધંધાએ વળગતાં મણીભાઈ અને માલીબેન -બંનેનો જ વારો આવે છે. પતિ-પત્ની જોગટાની જેમ ધૂમે છે.. તે સમયે અત્યારની જેટલી સુવિધાઓ ન હોવાથી માથે વાજાપેટી મૂકી પકિ.મી. કે તેથી વધુ અંતર પગે ચાલીને, અનેક મુશ્કેલીઓ વેઠીને શિયાળો, ઉનાળો અને ચોમાસાની ઋતુઓમાં ભજન-કીર્તન કર્યા છે.

ભજન-કીર્તન દરમિયાન જ મણીભાઈને ગુરુ કરવાની -દીક્ષા લેવાની મનમાં તમન્ના જાગી, શ્રીરામના દર્શન કરાવે એવા ગુરુની શોધ આરંભી. તે સમયે દક્ષિણ ગુજરાતના વાંસદા (રજવાડું)માં અનન્ત શ્રી સદ્ગુરુ સદાફળદેવજી મહારજ પધારેલા. તેની પાસેથી દીક્ષા લેવાની તીવ્ર ઈચ્છા થતાં મણીભાઈ જૂના મિત્ર શામજીભાઈને મળે છે. શામજીભાઈ જ્ઞાતિએ આદિવાસી પણ બહુ ચતુર અને ભજનિક હોવાને કારણે જ અનન્ત શ્રી સદ્ગુરુ સદાફળદેવજી મહારજ પાસેથી દીક્ષા લઈ સંત બન્યા હતા. તેમનું નામ ચેતનદાસ પાડયું હતું. આખરે શામજીભાઈના કહેવાથી ગુરુ અને શિષ્યનો ભેટો થાય છે. દીક્ષા લઈ ઘરે આવી મંત્ર જપ શરૂ કરે છે. આજે વર્તમાન સમયમાં એમના સદ્ગુરુનો વાંસદામાં દંડકવન નામે આશ્રમ છે, જે દર્શનીય છે. દીક્ષા લીધા પછી એમના જીવનમાં આમૂલ પરિવર્તન આવે છે. ભજન-કીર્તનની સાથે સત્સંગ પણ ઉમેરાય છે. આખું વર્ષ ભજન, સાખી, દષ્ટાંત અને સિદ્ધાંત ભક્તોને સંભળાવે છે. તો પણ ખૂટે નહિ તેવો અખૂટ ભંડાર એમની પાસે છે. ‘રામાયણ’, ‘મહાભારત’, ‘બાઈબલ’, ‘કુરાન’ તેમજ ચાર વેદ, ઉપનિષદ આદિ માનવજાતને શું કહેવા માંગે છે. તે સત્સંગ દ્વારા સરળ અને સહજ રીતે સમજાવી શકવાની અજબ આવડત તેમનામાં છે. જમ્મુ-કાશ્મીરના પંડિત હોય, ગિરનારી સાધુ-સંત હોય, હિમાલયનો સિદ્ધાયોગી હોય કે કોઈ પણ ધર્મનો પ્રકાંડ પંડિત હોય તેમની હાજરીમાં ભજન-કીર્તન સત્સંગ કરતા તેમની છાતી ધડકતી નથી. મણીભાઈએ દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર, જુગતરામ દવે, વિનોબાભાવે અને રવિશંકર મહારાજ જેવી પ્રતિભાઓ સમક્ષ પણ ભજનો ગાયા છે. વાંસદાના દિગ્વીરપેલેસના દરબાર હોલમાં લગભગ તેમણે બે વખત મહારાજ દિગ્વીરેન્દ્રસિંહજી સમક્ષ ભજન-કીર્તન પ્રસ્તુત કર્યું હતું. પારડી, વલસાડ અને નવસારી તાલુકાના અનેક ગામડાઓમાં મણીભાઈને યાહનારો મોટો જનસમૂહ છે. ત્રણે તાલુકાઓમાં નોખા ધર્મ-સંપ્રદાયના વિદ્યામાન સાધુ, સંતો, મહંતો, અનુયાયીઓ, શિષ્યો, સદ્ગુરુઓ મણીભાઈને પ્રેમ અને સન્માનથી આવકારે છે. કેટલાક ભક્તો તો મણીભાઈની પોતાના ઘરે પધરામણી પણ કરે છે. અમરસિંહ ચૌધરી અને ઝીણાભાઈ દરજી સાથે પણ તેમના ગાઢ સંબંધો હતા.

રાત્રિના નવ વાગ્યે મણીભાઈ ભજન-સત્સંગ શરૂ કરે છે. જે ગામમાં કાર્યક્રમ હોય તેની આસપાસના ગામમાંથી પણ વડીલો અને યુવાનો સત્સંગમાં આવે છે. તેઓ પોતે ભજનોના ઉમદા ગાયક હોવાને કારણે ભજનોની બરાબર રમઝટ જામે. કેટલાક ભક્તો તો ભજનોની રમઝટ વખતે તલ્લીન બની જાય છે. મણીભાઈ સ્પષ્ટ છે કે ‘ભજનો કેવળ ગાવામાં જ નથી. ભજનોનો સાચો મર્મ સમજવાનો છે. સમજીને એનો જીવનમાં અમલ કરવાનો છે.’ મણીભાઈને પ્રિય એવા પદો, ભજનો અને સાખીઓના ઉદાહરણો જોઈએ-

કબીરા ખડા બજાર મેં, માંગે સબકી ખેર,
ના કહુ સે દોસ્તી, ના કહુ સે વૈર

.....
મુખડાની માયા લાગી રે મોહન પ્યારા,
મુખડું મેં જોયું તારું, સર્વે જગ થયું ખારું,
મન મારું રહ્યું ન્યારું.

.....
હરિને ભજતાં હજુ કોઈની લાજ જતાં નથી જાણી રે,
જેની સુરતા શામળિયાની સાથ વેદ વદે વાણી રે

.....
મારી હૂંડી સ્વીકારો મહારાજ રે, શામળા ગિરધારી,
વૈષ્ણવજન તો તેહેને કહીએ જે પીડ પરાઈ જાણે રે,
પરદુઃખે ઉપકાર કરે તોયે મન અભિમાની ન આણે રે.

.....
ભકિત કરતા છૂટે મારા પ્રાણ,
પ્રભુ એવું માગું રે...

.....
પાપ તારું પ્રકાશ જાડેજા,
ધર્મ તારો સંભાળ રે

.....
રણુજાના રાજા, અજમલજીના બેટા
વીરમદે’ના વીરા, રાણી નેતલના ભરથાર,
મારો હેલો સાંભળો હો...જી.

.....
શીલવંત સાધુને વારે વારે નમીએ પાનબાઈ
જેના બદલે નહીં વ્રતમાન રે.

વર્તમાન સમયમાં ભજન લોકડાયરામાં મનોરંજનનું માધ્યમ બની ગયેલ છે. ભક્તો-શ્રોતાઓને બે ઘડી મજા પડે એવા ફિલ્મીધૂન પશ્ચિમીતાલવાળા ભજનોનું મણીભાઈ ગાન કરતા નથી. તેઓ વાજાપેટીના સૂરે, મંજીરાના તાલે પોતાની જાતને વિસરી પરમાત્માને રિઝવવા અને ભક્તો-શ્રોતાઓને પણ પરમાત્મા સાથે એકરૂપ ભાવમાં તરબોળ કરવા ભજનોનું ગાન કરે છે, ભજન માનવસમાજને અંધશ્રદ્ધા, અજ્ઞાનતાથી છોડાવવા તથા ભક્તિ, જ્ઞાન અને યોગમાર્ગે વાળવાનું સુભગ માધ્યમ છે. મણીભાઈ સતંસંગ દરમ્યાન સાંભળવા આવેલ અભણ કે ભણેલા દરેક આદિવાસીઓને ધાર્મિક પંથે વાળવાનું મહત્વનું કાર્ય કરી રહ્યા છે. જો કે, મણીભાઈએ કોઈને શિષ્ય બનાવ્યા નથી. ગુરુ-શિષ્ય પરંપરાથી અલિપ્ત રહી તેઓ બધાંને સમર્થ સદ્ગુરુ કરવાની શિખામણ જરૂર આપે છે. ભારતના મહાન સંતો જીવન પ્રસંગો, ભજનો, આપણા પુરાણો, વેદ, ઉપનિષદનો સહારો લઈ તેઓ સરળ ભાષામાં આદિવાસીઓને શિખામણ-માર્ગદર્શન આપે છે. તેમાંથી કેટલાક મહત્વના અંશો-

- આળસ અને પ્રમાદ છોડી, પોતે મહેનત કરો
- બાળકોને ખૂબ ભણાવો
- સંસારમાં રહીને ભગવાનને ભજો, સાધના કરો, આત્માને ઓળખો
- કોઈની નિંદા ન કરો
- હરામનું લેશો નહિ, નીતિ પંથે ચાલો
- સાધુ, સંતો મહંતોના જીવનમાંથી પ્રેરણા લઈ સદ્માર્ગે ચાલો
- માબાપ, વડીલોની સેવા કરો
- ઊંચનીચના ભેદભરમમાં પડશો નહિ
- તમામ ધર્મોને સન્માન આપો
- દારૂ-તાડી અને માંસાહારનો ત્યાગ કરો
- પાન-બીડી, ગૂટખાથી દૂર રહો
- ઈર્ષ્યા, અદેખાઈમાં પડશો નહિ
- જે ઈષ્ટદેવમાં મન લાગે તેનું સ્મરણ, પૂજા અને ઓછામાં ઓછી એક માળા કરો
- કોઈ નડતર કે વળગાટમાં માનશો નહિ

તેર વર્ષ પૂર્વ તેમના ધર્મપત્ની માલીબેનનું આવસાન થતાં તેઓ ભલે આજે એકલા પડી ગયા છે, છતાં તેમનું ભજન-કીર્તન કે સત્સંગ તો અવિરત ચાલુ જ છે. આજના આધુનિક સમયમાં આદિવાસી લોકોના કંઠમાં ભજનોનો અખૂટ ભંડાર છે, તેની પ્રતીતિ મણીભાઈ આપણને જરૂર કરાવે છે. મણીભાઈ આદિવાસી ઘોડિયા જ્ઞાતિમાં જન્મી, આદિવાસીઓની વચ્ચે રહી, સમગ્ર આદિવાસી-માનવજાતના કલ્યાણ માટે સત્કર્મો કરી રહેલ છે. તે માટે તેઓને કોટિ કોટિ વંદન.

ફળોની બનાવટ તથા ફળોની બનાવટ બાદ બાકી રહેલા ભાગોમાં વિવિધ ઉપયોગ

26

પ્રા. રાવલ ગીતાબેન બી.

આર્ટ્સ કોલેજ, મોડાસા

ફળ સૌને ખાવા ખૂબ જ ગમે છે. તેમાં શરીરના બંધારણ, જાળવણી તથા રોગ સામે લડતા પોષકતત્વો વિપુલ પ્રમાણમાં છે. તે સુપાચ્ય શર્કરા પૂરી પાડે છે. જે શક્તિ અને સ્ફૂર્તિ બને છે. આથી જ માંદા લોકોને ફળ ખાવાનું કહેવામાં આવે છે. અત્યારે જમાનનાને અનુરૂપ ખોરાક ઓછો કરી ફળ ખાવા જોઈએ. જેથી ડાઘેટીંગની સમસ્યા ટળે અને શરીરનું કદ સપ્રમાણ રહે.

અત્યારે આધુનિક ખેતી પદ્ધતિથી ફળ ઉત્પાદન વધ્યું છે. પરંતુ ગુજરાતમાં ફળ વીણી લીધા બાદ રપથી 30 ટકા જેટલો બગાડ થાય છે. આવા સંજોગોમાં ફળ પરિક્ષણ કરવું યોગ્ય છે. આને અનુરૂપ દક્ષિણ ગુજરાતના ખેડૂતોનું સાહસિક અને અનુકરણીય ઉદાહરણ જોઈશું આ વિસ્તારમાં ફળનું વેચાણ અમાન્ય રીતે અટકારી મંડળીઓ મારફત કરવામાં આવે ચે. ઘણીવાર માલ ખરીદવામાં અમુક વેપારીઓની રીંગ થઈ જાય છે. આથી પૂરતાં બાવ મળતા નથી. તેમજ કોઈ વેપારી તરફથી વર્ષના અંતે નાણા મળતાં નથી તેમજ કોઈ વેપારી તરફથી વર્ષના અંતે નાણા મળતાં હોય છે. આવા સંજોગોમાં ખેડૂતોને આમાંથી ઉગારવા તેના માલનું પરી7ણ કરી વેલ્યુ એડેડ કરવા નિશ્ચય કર્યો. આના ફળ સ્વરૂપે તેઓએ આ વિસ્તારની નવ મંડળીઓનું (અમલસાડ, ગડત, નવસારી, ખારેલ, નાગધરા, વેડછા, અબ્રામા) ૧૯૯૧માં ફેડરેશન બનાવ્યું અને ત્યારથી કેરીનું કેનીંગ ચાલું થયું અથાણાનું પ્રોસેસીંગ ૧૯૯૮-૯૯માં કરવામાં આવ્યું.

અગત્યની ફળ બનાવટો:-

ફળોનું પરીક્ષમ કરી કેરીના રસનું બોટલીંગ, સફરજનનો જમ, કેરીનો પાપડ, ફણસના પાપડ, કેળાના અંજીર, સૂકી દ્રાક્ષ, આમચૂર, જમરૂખનું કેનીંગ કરવામાં આવે છે.

(1) કેરીનો પાપડ:-

કેરીના રસને તાપ કે હાથરમાં પડના રૂપમાં સૂકવવામાં આવે છે. જે કેરીનો ખાપડ તરીકે વખણાય છે. દક્ષિણ ભારત તથા મહારાષ્ટ્રમાં તેનું વ્યાપારી ધોરણે ઉત્પાદન કરવામાં આવે છે. આની માંગ નવરાત્રી ઉપર વધુ રહે છે. તેનું બજાર કલકત્તા અને મુંબઈ છે.

(2) ફણસના પાપડ:-

દક્ષિણ ભારતમાં વ્યાપારી ધોરણે ફણસના રસમાંથી ખાપડ બનાવવામાં આવે છે. ફણસ બરાબર પાકી જાય એટલે તેના બીજ કાઢી મધ્યર મશીનમાં રસ કાઢવામાં આવે છે. પછી તેમાં જરૂરી ખાંડ, સાઈટ્રીક એસીડ, પોટેશિયમ, મેટાબાય સલ્ફેટ, નાખી સૂર્ય તાપમાં સૂકવવામાં આવે છે. લંબચોરસ ટુકડા બટર પેપરમાં પેક કરી સંગ્રહ કરવો.

(3) કેળાનાં અંજીર:-

પાકા કેળાની સૂકવણી 'કેળાનાં અંજીર'ના નામે ઓળખાય છે. દક્ષિણ ભારત અને મહારાષ્ટ્રમાં વ્યાપારી ધોરમે થાય છે. પાકા કેળાની ચાલ ઉખાડી તેના આડા કે ઉભા ટુકડા કરવા તેને પોટેશ્યમ મેટા બાય સલ્ફેટના દ્રાવણ (1%)ની માવજત કે સલ્ફરની ધૂણી આપવી તેને તડકામાં પાંચ દિવસ કે હાથરમાં સૂકવવા.

(૪) આમચૂર:-

કારી કેરીની ચાલ ઉખાડી તેની ૧.૫ થી ૨ સે.મી જાડી લાંબી ચીરીઓ કરવી તેને ઉકળતા પાણીમાં ૩મિનિટ બાફી મીઠું (૧૫%) અને પોટેશિયમ મેટા બાય સલ્પેટના (૧%) દ્રાવણમાં ૫ મિનિટ ડુબાડવી તેને સૂકવવી સૂકાઈ જાય એટલે તેનો ઝીણો પાવડર બનાવવો તેને અમચૂર કહે છે.

વિશ્વમાં ફળોના ઉત્પાદનમાં ભારત બીજા ક્રમે છે. ફળના અંદાજે ૬૦ થી ૭૦ ટકા ભાગનો ઉપયોગ થાય છે. જ્યારે બાકીનો ૩૦ થી ૪૦ ટકા માત્ર નકામો ગણી ફેંકી દેવામાં આવે છે. આવા નકામા ભાગોમાં છાલ, બીજ, ફળ, વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આવી આડપેદાશો પણ અનેક રીતે ઉપયોગી છે. આવી આડપેદાશો હોટલ, કેન્ટીન, ડબ્બાબંધીના ઉપયોગોના કારખાના, બજાર, બગીચા, ઘર વગેરે જગ્યાએથી એકઠી કરી શકાય છે. ફળોની છાલમાં વધુ પ્રમાણમાં પોષકતત્વો રહેલા હોય છે. કેટલાંક પૌષ્ટિક તત્વો બીજની આસપાસ પણ રહેતા હોય છે. આવા અનેક ઉપયોગી બીજ અને ગોટલીનો નાશ કરવામાં આવે છે. આવી કેટલીક આડપેદાશોના ઉપયોગો અંગેની માહિતી નીચે પ્રમાણે છે.

ફળોની બનાવટ બાદ બાકી રહેલા ભોગનો ઉપયોગ:-

(૧) કેરી:-

પાકી કેરીના પાપડ અને સ્કવોશ બનાવવા માટે તેનો પર કાઢવામાં આવે છે. તેમજ કેરીના ડબ્બા બંધ કરતાં છાલ આડપેદાશ તરીકે મળે છે. આવી છાલને આથો લાવી આલ્કોહોલ બનાવી શકાય.

કેરીની ગોટલીમાંથી ખાદ્ય તેલ મેળવી શકાય છે. ગોટલીમાં ૮ થી ૧૦ ટકા ખાદ્ય તેલ રહેલું છે. તેલ કાઢી લીધા બાદ મળતા કુચા પશુઓના ચારા તરીકે વાપરી શકાય છે.

ગોટલીને દળીને તેમાતી લોટ જેવો ભૂકો મેળવાય છે. જે ઘઉંના લોટ સાથે મીક્ષ કરી રોટલી બનાવવામાં આવે છે. ગોટલાના છોતરા બળતણ તરીકે ચૂલામાં ઉપરાય છે.

આંબાના ખરી પડેલા સૂકા પાંદડાં પણ બહુ ઉપયોગી છે. કેરીની ગોટલીઓને બગીચામાં ગોઠવી તેની ઉપર આંબાના સૂકા પાંદડાં પાથરી દઈ તેને પાણીથી બરાબર ભીંજવી દેવાથી લગભગ બે અઠવાડિયામાં ગોટલા ઉગી નીકળે છે. જ્યારે આંબાના છોડ ૨૫ થી ૩૦ સે.મી ના થાય છે. અને તાંબાના રંગના પાન લીલા રંગના બને ત્યારે જમીનમાંથી તેને ખુરપી વડે ગોટલી ચોડેલી હોય તે રીતે મૂળથી ઉપાડીને કાચારામાં રોપી કલમો તૈયાર કરવા માટે ઉપયોગ કરી શકાય છે.

(૨) પાઈનેપલ:-

પાઈનેપલના તાજા ફળો ખોરાક તરીકે ઓળખાય છે. તે ઉપરાંત તેનો રસ કાઢીને તેમજ ડબ્બા બંધ કરવામાં આવે છે. આમ ખાવા લાયક ભાગ ૬૦ ટકા છે અને છાલ, કાંટા વચ્ચેનો નકામો ભાગ ૪૦ ટકા જેટલો મળે છે. આ નકામાં ભાગમાં પણ થોડો રસ રહી જાય છે. આ રસ મેળવી તેનો ઉપયોગ આઈટ્રીક એસીડ તથા આથો લાવી આલ્કોહોલ મેળવવા માટે કરી શકાય છે. ત્યાર બાદ વધતા કુચાઓ પશુઓને ખવડાવી દેવા જોઈએ.

પાઈનેપલના ફળોની છાલ કાઢીને તેના ફળોના કટકા કરી રસ કે સ્કવોશ બનાવાય છે.

(૪)લીંબુ વર્ગના ફળો:-

સંતરા અને લીંબુના ફળોની છાલમાંથી મેળવાતા તેલનો ઉપયોગ વિવિધ ફળોના પીમા કે તેના ઉત્પાદનોને સુગંધીત બનાવવા માટે વપરાય છે. સંતરાની છાલને સૂકવી તેને ભાંગીને અંજન બનાવી શકાય છે. સંતરાના ફળની સૂકી છાલને દૂધમાં પલાળી ઘસીને ચહેરા પર લગાવવાથી ચહેરા પર તાજગી આવે છે. મોસંબી, માલ્ય, લીંબુ વગેરેના ફળોના છાલની અંદરના સફેદ ભાગમાંથી પેકટીન મેળવાય છે. તેના બીજમાંથી પણ તેલ કાઢી શકાય છે. માલ્ટા તેમજ સંતરાની છાલના ટુકડા માર્બલેડ બનાવવામાં વાપરી શકાય છે. લીંબુની છાલ સ્નાન કરતી વખતે શરીર પરના મેલને દૂર કરવા માટે વાપરી શકાય છે. તેના બીજને વાવી જરૂરી છોડ પણ મેળવી શકાય છે.

(૪) જામફળ:-

જામફળની ડબ્બાબંદી કરતી વખતે તેની ચાલને બીજ વગેરે જે નશનો બાગ મળે છે. તેને પાણીમાં ઉકાળી ગાળી રસ, મરી, ખાંડ ઉમેરી જેલી બનાવી શકાય છે. આ રસ કાઢી લીધા બાદ મળતી આડપેદાશોમાંથી બીજ દૂર કરી તેમાંથી ટોફી કે ચીઝ બનાવી શકાય છે.

જામફળના નીચે પડેલા કાચા જાંબુના ફળો કે ચોમાસામાં ઉતારેલા કાચા ફળોમાંથી સ્વાદિષ્ટ અથાણું બનાવી શકાય છે.

(૫) જાંબુ:-

જુન-જુલાઈ માસમાં જ્યારે જાંબુના ફળો પાટે ત્યારે જમીન ઉપર પડે છે. જેને એકઠો કરીને તેનો રસ કાઢી આથોલાવીને તેમાંથી સરકો બનાવી શકાય છે. જાંબુના બીજને ફેંકી ન દેતા તેને સૂકવી ખાંડીને ચૂર્ણ બનાવી શકાય છે. ચૂર્ણ મધુપ્રમેહના દર્દી માટે એક ઔષધી તરીકેનું કામ આપે છે. જાંબુ લોહીમાં ગયેલી સાકર અને મૂત્રનું પ્રમાણ ઘટાડે છે. તેના બીજનું ચૂર્ણ વારંવાર ખૂબ ચુરીન થવાના રોગમાં પણ ઉપયોગી છે. જાંબુના બીજ પશુઓના દાણ કે ખાણમાં મીક્ષ કરી તેને ખવડાવી શકાય છે.

(૬) આંબળા:-

જમીન પર પડેલા આંબળાને ધોઈને તેના પરના ડાઘવાળો ખરાબ ભાગ દૂર કરી તરત તેની ચટણી, અથાણું, ચૂર્ણ શરીર પર ચોળતાં શરીરની ત્વચા કોમળ અને સુંદર થાય છે. તે લગાવતા શરીર અને વાળમાંનો મેલ દૂર થાય છે. સૂકાવેલા આંબળાને પલાળીને તેનો ભૂકો બનાવીને પણ શરીરને સાફ કરવા માટે વાપરી શકાય છે. આવા એકઠા કરેલા આંબળાને ઉપયોગ ચ્યવનપ્રાશ અને આંબળાનું માથામાં નાખવાનું તેલ બનાવવા માટે પણ ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. તેના બીજ વાવીને આંબળાના નવા રોપ તૈયાર કરી શકાય છે. જે મૂળકાંડ તરીકે વાપરી શકાય છે.

(૭) કોઠા:-

કોઠાના માવામાંથી જેલી બનાવ્યા બાદ મળતા દૂધ પશુઓને ખવડાવી દેવા જોઈએ. તેના પાન અને બીજમાંથી એક પ્રકારનું તેલ મેળવી શકાય છે.

(૮) નાળિયેર:-

નાળિયેરના પાણીમાં આથો લાવીને આલ્કોહોલ બનાવી શકાય છે. નાળિયેરના છોતરા ચટાઈ, દોરડા, કાથી વગેરે બનાવવામાં વપરાય છે. તેની છાલનો સોફાની ગાદી ભરવા માટે પણ ઉપયોગ થાય છે. તેના કાછલીના કટકા રમકડાં, ઘર સજાવટની સામગ્રી બનાવવા માટે વપરાય છે. નાળિયેરીની છાલનો

બળતણ તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. ત્યારબાદ મળતી રાખ એક ખાડા ખાતર તરીકે ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે. નાળિયેરીની કાછલીના વચ્ચેથી બે સરખા ભાગ કરી તેનો ઉપયોગ છોડ કે રોપા ઉછેરવા માટે પણ કરી શકાય. નાળિયેરના કોપરામાંતી તેલ કાઢ્યા બાદ મળતી આડપેદાશ એટલે કે ફૂયા નાળિયેરના ખોળ તરીકે ઓલખાય છે. જેને પશુઓને ખવડાવી દેવી.

નાળિયેર, કોઠા, કેરી, પાઈનેપલ, જામફળ, જાંબુ, આંબળા, ચીકુ વગેરે ફળોના ઉપયોગ બાદ પણ ઉપયોગમાં લઈ શકાય છે.

(૯) સફરજન:-

તેનો જ્યુસ કાઢ્યા પછી જે પલ્પ વધે તેને ઉપયોગ સૂકવણી કરીને પેકટીન બનાવવામાં કરી શકાય છે. આ ઉપરાંત ખાટા ફળોની છાલમાંથી પણ પેકટીન કાઢી શકાય છે. સફરજનો જ્યુસ કાઢ્યા પછી વધેલા માવામાં શર્કરા અને પેકટીન ખૂબ પ્રમાણમાં હોય છે. અને આમાંથી તૈયાર થયેલ પેકટીન ફળમાં ઓખું પેકટીન હોય તેવા ફળોની જેલી, જામ બનાવવામાં વાપરી શકાય તેમજ એપલના તાજા પલ્પમાંથી ચટણી પણ બનાવી શકાય છે.

(૧૦) જરદાલુ:

જરદાલુની છાલ ઉતારીને તેના કટકા કરી તેના જામમાં નાખવાથી તેનો દેખાવ સરસ લાગે છે. આ ઉપરાંત જરદાળું બીમાંથી તેલ પણ કાઢી શકાય અને તેને રીફાઈન્ડ કરીને બદામના તેલની જેમ તેનો ઉપયોગ કરી શકાય. આ તેલનો ઉપયોગ કોસ્મેટિક્સ બનાવવામાં પણ થાય છે. અને તેલ કાઢતાં નીકળેલા ખોળમાંથી પ્રાણીઓનો ખોરાક થઈ શકે છે.

(૧૧) પીચ:-

તેના બીનો ઉપયોગ જરદાલુના બીની જેમ તેલ કાઢવામાં થાય છે.

(૧૨) પેર:-

પેરનો વચ્ચેનો નકામો ભાગ અને તેની ચાલ આ બંને લઈને આલ્કોહિલીક પીણાં બનાવી શકાય છે.

(૧૩) દ્રાક્ષ:-

દ્રાક્ષમાંથી જ્યુસ બનાવતા જે વચ્ચે વધે તેમાંથી તેલ બનાવી શકાય છે. તે તેલનો ઉપયોગ દ્રાક્ષની સૂકવણી કરતી વખતે થાય છે. જેમાં કાઢીને આ તેલમાં બોળીને કે તેમ ચોપડીને પણ સૂકવવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત દ્રાક્ષમા ફૂયામાંથી દ્રાક્ષની જેલી, ચટણી વગેરે બનાવી શકાય છે. દ્રાક્ષની છાલમાંથી પેકટીન પણ બનાવી શકાય છે.

(૧૪) કેળા:-

કેળાનું કેનીગ અને સૂકવણી કરતી વખતે તેનો નકામો ભાગ છાલ હોય છે. તે છાલની પાતળી સપાટી ઘસીને ઝાડમાંતી કેળાની લૂમ ઉતાર્યા પછી જે થડ અને ડાળ વધે છે તેનો ઉપયોગ કાગળનો માળો બનાવવામાં કાચા માલ તરીકે કરી શકાય છે.

(૧૫) પપૈયુ:-

કાચા પૈયા જે ઝાડ ઉપર હોય છે. તેમાંથી તીર કે છરી ખોસીને તેમાંથી જે રસ નીકળે છે. તે ભેગા કરીને સૂકવીને તેમાંથી એન્મનઈમ્સ બનાવવામાં આવે છે. જેનો ઉપયોગ કાપડના ઉદ્યોગમાં તેમજ દવાની ફેક્ટરીમાં કરવામાં આવે છે.

हिन्दी गुजराती रामायणों का तुलनात्मक अध्ययन

डॉ० कल्पनाबेन रामजीभाई पटेल

संप्रति : का० प्राचार्य एवं अध्यक्ष, हिन्दी विभाग,

आर्ट्स एंड कोमर्स कोलेज, बामणा

(उत्तर गुजरात)

27

रामकथा ने अनंत काल से भारतीय जनमानस को प्लावित, परिष्कृत तथा पवित्र किया है। वेद, पुराण, साहित्य आदि ने अपना अद्वितीय स्थान अर्जित किया है। राम लोकनायक के रूप में स्वीकृत है। राम के चरित्र का प्रचार - पसार तुलसीदासजीने ही सर्वाधिक किया है। ऐसा कहेंगे तो आत्युक्ति नहीं होगी। तुलसी का मानस विश्व धर्म पर आधृत है। तुलसी विध्वंसक क्रांति में विश्वास न कर विधायक परिवर्तन में आस्था रखते हैं।

तुलसी रचित 'रामचरितमानस' की लोकप्रियता आक्षुण्ण है। मानस की तुलना गुजराती भाषा की अमल्य कृति 'श्री गिरधरकृत रामायण' से हम करेंगे। 'गिरधरकृत रामायण' एवं गुजराती भाषा का आर्ष ग्रंथ है। देवदत्त जोशी कहते हैं कि 'गुजराती भाषानुं प्रतिनिधि 'रामायण' ते 'गिरधरकृत रामायण' छे।

आधुनिक युग में तुलनात्मक अध्ययन का महत्व बढ़ रहा है। तुलनात्मक अध्ययन आज के युग की माँग है। तुलनात्मक अध्ययन भाषा और साहित्य के परस्पर संपर्क को बढ़ाता है। तुलनात्मक अध्ययन के द्वारा समता और विभेदों का तटस्थ अध्ययन करके भ्रम और पूर्वाग्रह से मुक्त हुआ जा सकता है। यह मानव के सीमित ज्ञान क्षेत्र को विस्तृत करता है। और उसके भाषागत साहित्यिक एवं प्रादेशिक बंधनों का ज्ञानार्जन में बाधा नहीं डालने देता। विजयसिंह कहते हैं कि "भारत की सांस्कृतिक और साहित्यिक एकता की अनुभूति को तुलनात्मक अध्ययन आधार प्रदान करता है।" यही सही है कि पारस्परिक संपर्क और आदान-प्रदान से भाषाओं और साहित्यों के क्षितिज विस्तृत होते हैं। तुलनात्मक अध्ययन का अर्थ किसी को बड़ा या छोटा स्थापित करना नहीं है, किन्तु एक ही वस्तु पर दो कवियों के लिखे काव्यों में प्राप्त होनेवाले समांतर भावों, विचारों और कल्पना के अंतर में जाकर समान बिंदुओं को पहचानना तुलनात्मक अध्ययन का लक्ष्य है।

कोई भी कला सृष्टि अपने मूल रूप में कतिपय भावों की सरस एवं संवेदनात्मक अभिस्फूर्णा हुआ करती है। इस अभिस्फूर्ण के लिए तीव्र अनुभूति तथा इस अनुभूति को नवोन्मेष देने के लिए प्रसादपूर्ण कल्पना, साथ ही इस कल्पना को सुमूर्त रूप देने के लिए व्यंजक शक्ति की आवश्यकता होती है। सूत्र रूप में काव्यकला के उदभव एवं विकास का इतिवृत्त भी इतना ही है। भारतीय जनमानस को अपनी सर्जनात्मक प्रतिभा से जिन कवियों ने प्रभावित किया है, उनमें गोस्वामी तुलसीदास का महत्वपूर्ण स्थान है। तुलसी का 'रामचरितमानस' हिन्दी साहित्य की एक ऐसी उपलब्धी है, जिसका प्रभाव लोकमानस पर अक्षुण्ण रहा है। भारत के सामाजिक एवं धार्मिक जीवन पर इस ग्रंथ का ऐसा प्रभाव पड़ा है कि आज भी 'रामचरितमानस' के नायक राम के द्वारा प्रतिपादित मानवीय मूल्य आकाशदीप की भाँति मानवजगत को आलोकित कर रहा है। तुलसी ने 'रामचरितमानस' जैसा अमर महकाव्य किस प्रेरणा के परिणाम स्वरूप रचा यह अनुसंधान का विषय हो सकता है। मनोवैज्ञानिक किसी कृति की प्रेरणा के मूल में आत्माभिव्यंजना की विफलता, परिस्थितियों का प्रभाव और क्षतिपूर्ति के सिद्धांत को निरूपित करते हैं।

तुलसी ने 'रामचरितमानस' का संवत १६३९ (सन १५७४) में चैत्र मास की नवमी तिथि मंगलवार को रामजन्म स्थान अयोध्या से प्रारंभ किया ।

गिरधर कविने उत्तरकाण्ड के अंतिम अध्याय में रामायण का रचना काल स्पष्ट निर्दिष्ट किया है ।

“शाके सत्तरसे उट्टावन, धन संक्रांति त्याहेजी ।

संवत अष्टादशत्रिनेवुं हेमंतऋतुनी माहेजी ॥

गिरधर कवि बिना लाग लपेट स्पष्ट कह देते हैं । कवि की प्रतिभा अनूठी थी । कवि गिरधर आख्यानकार थे । लोगों के सन्मुख बैठकर अपना भाव प्रस्तुत करना आम बात नहीं है । इसमें लोकरंजन एवं लोकरुचि का विशेष ध्यान रखना पड़ता है । कवि के पास कवि हृदय तो है ही श्रद्धा के द्वारा भक्तिमार्ग के सोपानों को सिद्ध करते हुए आराध्य की विशेष कृपा प्राप्त करना चाहते हैं ।

रामचरितमानस के प्रेरणा स्रोत के विषय में तुलसी कहते हैं कि 'स्वान्तःसुखाय तुलसी रघुनाथ-गाथा' साथ-साथ इसमें लोकमंगल और बहुजन हिताय की भावना भी निहित है । कवि ने नानापुराण, निगमागम सम्मत भी कहा है, जिसमें वाल्मीकि रामायण, हनुमान्नाटक, प्रतिमानाटक, योगवाशिष्ट, महावीर चरित, उत्तररामचरित, प्रसन्न राघव, अध्यात्म रामायण, श्रीमद् भागवत, उपनिषद्, महाभारत, हितोपदेश आदि ग्रंथों का प्रभाव लक्षित होता है । उस समय हिन्दु धर्म हासोन्मुख था । मुगलों के आक्रमणों से प्रजा त्रस्त और पथ भ्रष्ट हो गई थी । देश की आम जनता संस्कृत से अनभिज्ञ थी । अतः लोकनायक तुलसीने जनता की भाषा में रामचरितमानस की रचना की । कवि अयोध्याकाण्ड (२०४) में चारों पुरुषार्थों की कामना न करते हुए भक्ति का ही वरदान माँगते हैं जैसे -

अरथ न धरम न काम रुचि गति न चहउँ निरवान ।

जनम जनम रचि राम पद यह वरदानु न आन ॥ रा. मा. २-२०४-२९८

गुजराती भाषा की प्रतिनिधि कृति रामायण के रचयिता गिरधरदास का जन्म विक्रम संवत १८४३ में हुआ । तुलसीदासजी का जन्म संवत १५८९ माना जाता है । गिरधर तुलसी के २५४ साल बाद अवतरित हुए । कवि आख्यानकार थे । उन्होंने कलियुग में केशव कर्तन ही जीवन का उद्देश्य बताया है । प्रेरणास्रोत के संबंध में अपनी दीनता, विनम्रता और अल्पमति का उल्लेख करते हुए स्पष्ट शब्दों में कहा है कि मैंने इसमें वाल्मीकी रामायण, हनुमान्नाटक, पदमपुराण, अग्निपुराण आदि ग्रंथों का आधार ग्रहण किया है । गिरधर कवि ने रामनाम की महिमा का उल्लेख करते हुए यह भी कहा है कि मैंने परमार्थ के लिए ही ग्रंथ लिखने का परिश्रम किया है, इस में मेरा स्वार्थ है ।

'रामचरितमानस' की भाषा की तुलना में रामायण की भाषा थोड़ी शिथिल प्रतीत होती है । इसका कारण यह है कि किसी भी भाषा पर पूर्ण अधिकार बिना शब्द प्रयोग किया जाए तो संभवतः दोष आ ही जाते हैं । गिरधर ने अनेक स्थानों पर गलत शब्दों का प्रयोग किया है । एक दो उदाहरण देखें तो - कामदुधा के स्थान पर कामदुर्गा, स्त्री के स्थान पर अस्त्री, भरत के लिए भरथ, भर्थ आदि । 'आ' उपसर्ग का प्रयोग किरने के पश्चात पर्यन्त शब्द का उल्लेख अनावश्यक है । कवि ने फिर भी 'आकर्ण पर्यन्त खेंचीने मूकियुं तेणे ठाम रे' का प्रयोग

किया है । अतः कहना होगा कि कवि का ध्यान कथा की और अधिक है कला की और कम । रामचरितमानस का अंगी रस भक्ति रस है । रामायण का अंगी रस करुण और शांत प्रतित होता है ।

❖ रामचरितमानस भारतीय जनजीवन की आचारसंहिता और पारिवारिक जीवन का महाकाव्य है ।

❖ वाल्मीकि के राम महान पुरुष है । अध्यायत्म रामायण के राम पूर्णतः इश्वर है । रामचरितमानस के राम मर्यादापुरुषोत्तम है और गिरधर के राम पूर्ण ब्रह्म होते हुए भी आधुनिकतावादी है ।

❖ रामचरितमानस का निर्माण व्यष्टि और समष्टि के कल्याण के लिए हुआ है, और इतने पर भी उसमें ललित कला के सब गुण मौजूद है ।

❖ गुजराती भाषा के कवि गिरधर के समग्र जीवन संस्कार का उपहार 'रामायण' है ।

❖ गिरधर कविने 'रामायण' की रचना के लिए वाल्मीकि रामायण, हनुमानाटक, पदमपुराण, अग्निपुराण, योगवासिष्ठ, श्रीमद् भागवत, हरिवंशपुराण, आनंद रामायण, अध्यात्म रामायण, गीतावली, महाभारत, श्रीरामचरितमानस आदि का आधार ग्रहण किया है ।

❖ गिरधर कृत रामायण प्रबंध सदृश आख्यान शैली का ग्रंथ है । आख्यानकार श्रोता या भक्तों को श्रोताजन बोलो श्री हरि सचेत करते है ।

❖ रामचरित मानस की प्रासंगिकता उतनी ही है जितनी पहले थी । हम जब तक मनुष्य बने रहने की आकांक्षा मन में रखेंगे तब तक 'मानस' का प्रभाव अक्षुण्ण रहेगा । वाल्मीकि रामायण में कहा गया है कि जब तक पर्वतों तथा नदियों का अस्तित्व रहेगा तब तक रामायण की कथा संसार में फैलती रहेगी ।

❖ रामचरितमानस की समता में गुजराती साहित्य की कोई रचना हो तो गिरधर कृत रामायण है । आज भी गुजरात के कई परिवारों में गिरधरकृत रामायणका निरंतर पारायण होता है ।

“यावत् स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च महीतले ।

तावत् रामायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति ॥”

- : आधार ग्रंथ : -

१. कवितावली : तुलसीदास, संपादक माताप्रसाद गुप्त, हिन्दी साहित्य सम्मेलन प्रयाग।

२. पार्वती मंगल : तुलसीदास, संपादक हनुमानप्रसाद पोद्दार, गीताप्रेस, गोरखपुर।

३. कवि गिरधर जीवन अने कवन : ले. देवदत्त जोशी, अमे. अ.स. युनि., बडोदरा।

४. गुजराती साहित्य : 'मध्यकालीन' अ. म. रावल, धी मेकमिलन अन्ड कंपनी,

मुंबई ।

START-UP STAND-UP & MAKE IN INDIA

HOW TO START A SEMINAR PRODUCTION BUSINESS

BY

28

PROF. MADHVI. R. ACHARYA

ASSISTANT PROFESSOR (ENGLISH)

P.D.PANDYA MAHILA COMMERCE COLLEGE

GHODASAR, AHMEDABAD

The economy of any country depends on its countrymen. Larger the number of employed or working people better be the economy. The Indian government realized that Indian people have the potential to work hardly; all they need is a promising start up. Many people dream of starting up their own business, but due to financial or other similar issues are unable to do so. Thus, Indian govt. in leadership of Narendra Modi has decided to offer a gift as a nation wise program 'Start Up India' Mr. Narendra Modi in his speech acknowledged that Indians have ideas and capability, all the need is a little push. On 16th January 2016, Prime Minister Mr. Narendra Modi announced bunch of benefits and schemes to promote start-up ecosystem in India. The event was called 'Startup India, Standup India'. It has immense importance because for starters, it was the first of its kind dialogue between India's startup community and the government. Startup India is a Flagship initiative of the government of India, to drive sustainable economic growth and generate large scale employment opportunities.

'Start Up India' is a revolutionary scheme that has been started to help the people who wish to start their own business. These people have ideas and capability, so the government will give them support to make sure they can implement their ideas and grow. Success of this scheme will eventually make India, a better economy and a strong nation.

HOW TO START A SEMINAR PRODUCTION BUSINESS

The seminar business is in good demand in these days by individual consumers, organizations, associations, small businesses and large corporations too. Although it is a fairly young industry, having only come into its own within the last two decades, it's primed for continued growth and success. Every year hundreds and thousands of people pay to attend meetings, seminars, workshops and training programs where professional presenters encourage, enlighten and enliven them. Some of these folks are sent by their companies to learn new skills-everything from time management to basic math smarts to super sales techniques. Others attend on their own, seeking personal growth how to communicate better with others, manage stress, or invest for the future. Still many of them sign up for seminars and workshops as part of a professional or social association to learn everything.

Operating Modes:

As a seminar professional, you can choose from among three different operating modes. You can:

1. Act as a speaker, trainer or presenter- working directly with your audiences and booking your programs on your own or through a speaker's bureau.
2. Act as a promoter, seminar company or training firm, - setting up programs and engaging other people to do the speaking, training or presenting
3. Do both- setting up programs at which you present and at which you also bring others on board to share the speaking or training chores.

Most seminar professionals choose the first option, but you can go with any one that feels comfortable to you.

Do You Have What It Takes?

Everybody can't be a seminar production professional because this is not a career for the creativity-challenged. It takes lots of foresight to figure out what will be a winning program, to design and construct it so it sells and to promote effectively. Further this is also not a career for the time-management deficient. Seminars must be planned and organized months in advance, with everything from the topic and speaker to the dining reservations nailed down early. This also isn't a career for the terminally shy or the terminally boring persons. You must be able to keep an audience interested and entertained for the length of your seminar beyond. And at this stage you need to have a natural enthusiasm for your subjects and be able to communicate it.

Target Market

Who attends seminars? All sorts of people who hope to gain all sorts of insights. Businesses are big customers on the seminar scene. Large corporations, having gone through the economic and emotional trauma of downsizing, often decide that hiring out training and motivational seminars is more cost-effective than developing them in-house. Sometimes they send their employees to attend these events; sometimes they invite the seminar presenter into their own facilities. Smaller companies are good seminar customers for similar reasons. They don't have the in-house means to develop training and motivational programs, so they rely on outside sources.

The most popular training topics – include customer service and creative problem-solving, but they can also encompass internal communications and even math or reading. Leadership, self-motivation and sales motivation are also perennially popular topics. Professional and civic associations are always on the lookout for keynote speakers to set off their annual conventions as well as to conduct workshops and conferences. Business networking groups are prime candidates for programs on motivation, time management, organization, positive thinking and goal achievement. Medical societies want to hear about insurance issues new surgical techniques and office management. Don't underestimate the benefits of targeting small, local groups that have nothing to do with business like men's and women's clubs, local sports clubs, civic organizations, networking groups, garden clubs etc. Another valuable market is the mass market- the public at large- which has a voracious appetite for self-help programs of every description. Take a look at the magazines on display at your local market and at the bestselling books on view in your local bookstore. You'll get a quick idea of what people want; how to make money or save money, afford a home, find true love or save a marriage, raise successful kids, deal with stress, get healthy, lose weight, gain self confidence and again the real key to all the rest how to get and remain motivated.

Choose Your Seminar Topic

The best way to start is by thinking about what you know, what you enjoy and what your potential customers need or want. Then test your ideas against the following:

Your topics must be things you or your presenters are knowledgeable and enthusiastic about.

You must have a well-defined topic.

Your topics must address your audiences' wants and needs.

The most popular presentation topic for nowadays is motivation (43%), followed by communication (35%) and business (30%). Most probably the top ten topic areas are leadership, change, customer service, management, inspiration, and team-building and presentation skills.

What you need?

One of the important points to be kept in mind is that you need money to make money and in other words, it is you need start-up funds, for the seminar business. In this business the start-up costs are comparatively low. You have got the advantage of home based ability, which cuts office lease expenses down to nothing. Your major financial outlay will go towards office equipment, marketing and promotion, and if you're doing public seminars then you require your site facilities. Other following things are also required like- internet/mail service/ website design and marketing/ computer system with printer/ software/ electronic credit card processing system/ market research/ voice mail answering machine/ stationery and office supply/ postage / a copier/ good office furniture etc.

Operating System:

When you produce a seminar, you need to plan ahead, it's always wise to start planning as early as possible- ideally before four to six months before your program.

1. Get with the program: One of your most important tasks as a seminar professional will be to design your program- ifb you have done a lot of the design work when you did your market research, now its time to get down to specifics, like who will present your programs, how long they will last and where you will hold them. Decide- Whether you will present the seminars yourself or hire speakers? This is an important consideration. Have a look at any workbooks or other handouts you will want to include with your seminar and start writing and designing them. You will also need to decide how long your program will run. Do you have enough material to keep your participants interested over the course of a two-day workshop, or will a two-hour seminar is enough? Be sure to consider compatibility and location.
2. Sales Products: Now its time to have got your enrollment price, you can start to work on your sales products-brochures, letters and advertisements. Design your sales materials and then negotiate prices with printers, chose the best one and place your print order. Once your materials are printed and ready to go put together press kits for magazines and send them out. Order workbooks, evaluation forms, agenda or other handouts based on your anticipated head count. Make travel arrangements for yourself or your speakers whoever will be hitting the road on your company's behalf. Send press kits to local and regional newspapers.
3. One week Ahead: Contact the hotel's sales or catering people to give them an approximate attendance count and make sure they have got everything ready. If they

are not sure about any item or if they are not available then keep after them until you know it's done and done properly.

4. Two days Ahead: Call the sales and catering people again and give them your final head count. You can also take the opportunity to check once more that everything's been taken care of and will be ready for you on arrival.
5. The Day before The Seminar: Give yourself plenty of time. Familiarize yourself with the layout of the room where you will work, where the restrooms, lobbies and other facilities are located. Make sure all site-provided equipments like microphones, projectors and monitors are in good working order. Check seating arrangements and room temperature. If something isn't right complain now instead of having your participants complain tomorrow.
6. The Big Day: You and any assistants should arrive an hour or two to check the room setup and equipment one more time. Set up tables for registration, handouts and products. Then greet your participants, get going and have fun.

Income & Billing:

What can you expect to make as a seminar professional? The amount's up to you, depending only on how serious you are and hard you want to work. Further the business can be very lucrative, depending upon how good you are on the platform to entertain, motivate, inspire and market yourself to the right clients.

Advertisement: last but not least is the advertisement of your programs- No matter how thrilling, informative, life-affirming or businesses rescuing your seminars are, nobody is going to know about them unless you advertise. As a seminar professional, a great deal of your resources will go into designing and implementing advertising campaigns to take your sales to the limits and beyond.

Thus, in order to meet the objectives of the initiative, Government of India announced an action plan that addresses all aspects of the startup ecosystem. With this Action plan, the government hopes to accelerate spreading of the startup movement from digital /technology sector to wide array of sectors like agriculture, manufacturing/ social sector, health care, education etc. including semi urban and rural areas.

References:

www.profitbooks.net
www.indiacelebrating.com
indiatoday.indiatoday.in
<https://yourstory.com>
<https://www.quora.com>
www.mapsofindia.com

भारतीय युवा और राजनीति*मित्तलबेन अेम. वाघेला*M.A., Bed, M.Phil, Phd- Running
श्री वाणी विनायक आर्ट्स एण्ड कोमर्स कोलेज**भचाऊ - कच्छ**

हम सब जानते हैं कि भारत एक प्रजातांत्रिक देश है। आज भारत में दूसरे देशों से सबसे ज्यादा युवा बसते हैं युवा वर्ग वह होता है जिसमें 14 वर्ष से लेकर 40 वर्ष तक के लोग सबसे बड़ी संख्या में मौजूद हैं। यह एक ऐसा वर्ग है जो शारीरिक एवं मानसिक रूप से सबसे ज्यादा ताकतवर है। आज भारत देश में 75% युवा पढ़ना लिखना जानता है।

जहाँ तक राजनीति की बात है तो भारत की राजनीति में आज वृद्ध लोगों का ही बोलबाला है और चंद गिने-चुने युवा ही राजनीति में हैं। इसका एक कारण यह है कि भारत में राजनीति का माहौल दिन-ब-दिन बिगड़ रहा है और सच्चे राजनीतिक लोगों की जगह सत्तालोलुप और धन के लालच लोगों ने ली है। राजनीति में देश प्रेम की भावना की जगह परिवारवाद, जातिवाद और संप्रदाय ने ले ली है। आज दिन जिस तरह से नेताओं के भ्रष्टाचार के किस्से बाहर आ रहे हैं। देश के युवा वर्ग में राजनीति में सुभाषचन्द्र बोस, शहीद भगतसिंह, चंद्रशेखर आजाद, लोकमान्य तिलक जैसे युवा नेता आज नहीं हैं। जो अपने होश और जोश से युवा वर्ग के मन में एक नयी क्रांति का संचार कर सकें। लेकिन अफसोस आजादी के बाद नसीब में ये है यह बड़े नेता जो खुद की हिफाजत ठीक से नहीं कर सकते तो युवा को क्या देशभक्ति या क्रांति की बातें सिखायेंगे?

यही वजह है कि भारत के युवा अब इस देश को अपना न समझकर दूसरे देशों में अपना आशियाना खोज रहे हैं। वे यहाँ ही राजनीतिक सत्ता और फैले हुए भ्रष्टाचार में दूर होना चाहते हैं। इसलिए वे कोई भी ठोस कदम उठाने से पहले कई-कई बार सोचते हैं। यहाँ तक कि भारत में वोट डालने वाले युवा को अपने चुने हुए उम्मीदवार पर तक भरोसा नहीं होता है। आज के युवाओं को सिर्फ और सिर्फ टारगेट ओरियेंटेड बना दिया गया है। मतलब यह है कि आजकल के माता-पिता स्वयं नहीं चाहते कि उनका पुत्र या पुत्री अपने कार्यों के अलावा देश के सामाजिक कार्यों में भी अपना योगदान दे क्योंकि आजकल का माहौल ही कुछ इस तरह का हो गया है कि सब केवल अपना भविष्य बनाने में लगे हुए हैं।

आज भारत का हर नागरिक भली-भाँति अपना अच्छा बुरा समझता है। युवाओं को संप्रदायवाद तथा राजनीति से परे अपनी सोच का दायरा बढ़ाना होगा युवाओं को इस मामले में एकदम सोच समझकर आगे बढ़ना होगा। और ऐसी किसी भी भावना में न बहकर सोच समझकर निर्णय लेना होगा। भारत का युवा वर्ग वाकई में समझदार है तो सच में इस मामले में एक है और ज्यादातर युवावर्ग राष्ट्रधर्म को सर्वोपरी मान रहा है। यह वाकई में एक अच्छी और सकारात्मक बात है जो भारत जैसे देश के लिए बड़ी बात है। और भी चीजे हैं जैसे बेरोजगारी सरकारी नौकरियों में जगह पाने के लिए रिश्तत जैसी बातें भी कारण हैं युवा को देश से दूर करने के लिए। इसीलिए हमें समय-समय पर अपने युवाओं का मार्गदर्शन करना होगा। जिससे कि वे सही और गलत में पहचान कर सकें तथा अपने देश को आगे तथा तरक्की में मार्ग पर ले जाने में सहयोग प्रदान कर सकें।

आज भारत का युवा वर्ग ऊँचाईयों को छूना चाहता है परंतु वह यह भूलता जा रहा है कि उन ऊँचाईयों को छूने के लिए वह स्वयं अपनी जड़े खुद काट रहा है भारत का युवा वर्ग तैयार है एक नई युवा क्रांति के लिए। लेकिन अफसोस की बात है कि कुछ इस युवा वर्ग को रोक रही है। भारत का युवावर्ग भारत में अपना योगदान देने की बजाय विदेशों में जाकर बस जाता है। उन्हें पर्याप्त रोजगार के अवसर मिल रहे हैं परंतु दुःख की बात यह है कि आज का युवा भले ही कितना पढ़ लिख गया हो परंतु अपने संस्कार व देश और परिवार के प्रति जिम्मेदारियों के दिन प्रतिदिन भूलता ही जा रहा है। युवा वर्ग देखता है कि केवल पढ़ाई जीवन में काम नहीं आती है। लेकिन समय जब बदल रहा है तब आज के दौर में युवा विश्वविद्यालय में प्रथम स्थान प्राप्त कर ले, परंतु जब तक वह अन्य उपाय नहीं करेगा तब तक सुख सुविधा एवं मान प्रतिष्ठा का जीवन व्यतीत नहीं कर सकेगा। यही कारण है कि युवा जीवन में राजनीति प्रवेश कर गयी है। युवाओं में शक्ति होती है, उत्साह होती है निर्भीकता होती है और

आगा-पीछा सोचे बिना आग-पानी में कूद पड़ने की तमन्ना होती है। अनुभव के अभाव में वे प्रायः साहसिक कार्य कर बैठते हैं और हानि उठाते हैं। युवाओं का अहित एक अन्य प्रकार से भी होता है। वे अपने स्वार्थ की सिद्धि के लिए भडकीले भाषण करके युवकों को भड़का देते हैं और उन्हें अपना मोहरा बना लेते हैं। हम स्वयं देखते हैं कि प्रत्येक आंदोलन में जेल जाने वालों में तथा लाठी-गोली खाने वालों में युवकों की संख्या ही सर्वाधिक होती है। इस प्रकार राजनीति में सक्रिय भाग लेने पर युवकों का शोषण भी अधिक होता है। कुछ लोगों का मानना है कि राजनीति के क्षेत्र में सरण स्वभाव वालों के लिए धोखा ही धोखा और खटका ही खटका हो, परंतु यह भी सत्य है कि राजनीति के सोपान पर चढ़कर ही व्यक्ति लौकिक सफलता के शिखर पर पहुँच पाता है, हमारे समस्त माननीय श्रीमान लोग तो राजनीति की ही देन हैं।

कुछ लोगों का कहना है कि राजनीति तो गुंडों का क्षेत्र है, युवक उससे दूर रहें। परंतु क्या यह संभव है कि जागरूक और उत्साही व्यक्ति राजनीति से दूर रह सके? राजनीति हमारे जीवन के प्रत्येक अंग में समा चुकी है, वह सर्वव्यापी बन गयी है। हम उसके भले ही छोड़ना चाहें परंतु वह हमें नहीं छोड़ेगी। हमारे छात्र अथवा युवक राजनीति से असंयुक्त तो नहीं कर सकते हैं। यह हो सकता है कि उन्हें राजनीति के प्रति रुचि हो, उसके प्रति उत्साह हो परंतु कुछ विशिष्ट अवसरों पर ही वे राजनीति में सक्रिय भाग ले परंतु क्या यह संभव है? युवाकोचित उत्साह क्या उन्हें रुकने देगा? भारत को स्वतंत्र एक इतने समय व्यतीत हो चुका है, परंतु हमारे अधिकार निर्माण कार्य अधूरे अथवा निष्क्रिय पड़े हुए हैं। उल्टे हमारे देश में भ्रष्टाचार, तस्करी रिश्वतखोरी, कालाबाजारी, बेकारी आदि का बोलबाला है। इन सबका मूल कारण यह है कि हमारी जितनी भी विकास योजनाएँ हैं, वे सब धन सापेक्ष हैं, जन सापेक्ष नहीं हैं। दूसरे शब्दों में हम कह सकते हैं कि विकास कार्य एक विशिष्ट वर्ग के व्यक्तियों के हाथों में सौंप दिये गये हैं और जनशक्ति की उपेक्षा की गई है। यदि हमारे युवकों को काम दिया जाये तो वे पूरे उत्साह के साथ उन्हें पूरा कर डालें और हमारे समाज में व्याप्त उक्त बुराईयाँ सहज ही समाप्त हो जाये, युवकों ने कई स्थानों पर ग्राम विकास, प्रौढ़ शिक्षा, समाज-सुधार, दहेज-विरोध आदि कार्यों को सफलता पूर्वक संपादित करके यह प्रमाणित कर दिया है कि हमारा युवा वर्ग देश के नव निर्माण के लिए पूर्णतः समर्थ एवं सक्षम है। जो लोग युवकों के केवल विद्रोही रूप को देखने के अभ्यस्त हैं, उनसे हमारा निवेदन है कि वे यह भी जानने का प्रयत्न करें कि इस विद्रोही रूप के पीछे सत्य, निष्ठा की त्रिवेणी बहती है।

युवा वर्ग हमारा उत्तराधिकारी है। आज नहीं तो कल वह समाज का कर्णधार बनेगा। भविष्य उसी के कंधों पर सुरक्षित है। पुरानी पीढ़ी का दायित्व है कि वह युवा पीढ़ी का सम्यक् मार्गदर्शन करे। पुरानी पीढ़ी उनके मार्ग का रोड़ा न बने। ये स्वयं अपने साधनों से अपना मार्ग प्रशस्त कर लेंगे। युवा सक्रिय राजनीति में रुचि ले, इसमें कोई हानि नहीं है। हानि की संभावना तब होती है, जब राजनीति का व्यवसाय करने वाले नेता उनके अलहदुपन को अपनी स्वार्थ सिद्धि का साधन बनाता है।

अपने कल्याण एवं देश की प्रगति को दिशा में युवा वर्ग का पहला शुभ कदम यह होना चाहिए, कि वे राजनीतिक नेताओं के भड़कावे में फँसकर कोई काम न करने का संकल्प करे। वे यदि स्वविवेक से काम करने का अभ्यास करेंगे तो हमें विश्वास है कि वे कोई ऐसा कार्य नहीं करेंगे, जिससे समाज और देश का अहित होगा। युवा वर्ग विवेक द्वारा संतुलित चिंतन करके सक्रिय राजनीति में भाग ले, देश और भविष्य उसके हाथ में सुरक्षित है।

★★★★★

संदर्भ सूचि

- (१) भारतीय राजनीतिक चिंतन संकल्पनाएँ एवं विचारक - अक्षय कुमार
- (२) “स्वराज” - अरविन्द केजरीवाल
- (३) मेरे सपनों का भारत - A.P.J. Abdul Kalam
- (४) राजनीति सिद्धांत - राजीव भार्गव, अशोक भार्गव
- (५) Nationalism - Rabindranath Tagore
- (६) www.weblight.com

Subprime Crisis: Problems Caused by Accounting

-Mahesh D. Chawla

- M.COM., M.B.A., M.PHIL., NET

30

The subprime mortgage crisis was caused by a myriad of factors coming together. There was faulty lending, speculative borrowing, there was an ill conceived secondary mortgage market and then there was also the wrong accounting techniques being used. In this article we will focus on the problems with the accounting used by the firms in the subprime mortgage crisis. It is important to note that the crisis was not an accounting fraud. This means that the books were not cooked and the numbers were not made up. All the accounting techniques used were perfectly legal. They were legal yet flawed.

However, the accounting techniques did magnify the crisis once it happened. The accounting technique which was brought into question by the critics is called mark to market accounting.

Mark to Market Accounting

It is important to note that this is not the first time that mark to market accounting is being criticized. It has always been considered to be a very aggressive accounting method. Nobel Prize winning economist Milton Friedman has criticized it severely on many occasions. Also, this method was blamed in the biggest accounting fraud in Corporate America i.e. Enron Inc.

Let's briefly understand how mark to market accounting works. Usually when an investment is purchased it is recorded in the balance sheet at cost price. This cost price remains the same on the balance sheet regardless of what the market value of these assets is. The market value is recorded as a gain or loss only when the asset is sold. For instance, if I buy a security for \$100, it reflects on my balance sheet as \$100 even if its market value is \$130. Only when I sell the security for \$130 does the \$30 gain get recorded. As long as it is on the balance sheet no gain or loss is recorded.

In the case of mark to market accounting, this is not the case. Gains and losses are immediately recognized and booked to the profit and loss account. Hence in our example, if we purchase the security for \$100 and its value changes to \$130, we mark these securities to market. This means that we recognize \$30 of additional gain. Remember that no transaction has taken place and this gain is purely fictional. The firm does not have

this additional \$30 to justify the entry. However, this is how mark to market works and this is what perpetuated the subprime mortgage crisis cycle.

The Upward Spiral

Now, the subprime mortgage saw both the upside and the downside of the mark to market accounting. Let's see the upside first. During the borrowing boom, home prices were rising, interest rates were falling and there were almost no defaults. Hence, the securities purchased by investors or held by investment banks for trading were rising in value. In many cases, they were rising at double the rate of the other securities because of the perceived financial innovation. In these heydays, the companies holding these securities were constantly recognizing the gain in the profit and loss accounts. This gave unwary investors the picture that the company is earning record profits. This made their stocks trade at higher multiples and made the company appear more valuable than it really was!

Hence, the mark to market accounting did not create the subprime boom in the first place but rather perpetuated it. It allowed companies to recognize fictional gains and created a stock market boom which was completely based on the boom of the mortgage securities market!

The Downward Spiral

The downward spiral was much more painful for the companies involved. This is because just like the gains, the losses also have to be marked to market on an immediate basis. Hence if the value of \$100 security falls to \$80, the company is required by accounting standards to immediately recognize the \$20 loss. This proved very costly on the fateful day that Lehman brothers fell.

On the day that Lehman Brothers collapsed, the mortgage securities market took a nosedive in valuation. Many of the securities which were highly valued were now being valued at close to zero. As a result of this all the investment banks and investors that were heavily invested in these securities had to take an immediate write down in the valuations. Now, it needs to be understood that these securities were not sold yet and the value of these balance sheets remained uncertain. However, there was an immediate write down. As a result, the balance sheets of many of these companies started appearing to be unhealthy. Therefore there was a massive panic and sell off in the stock markets. What started as a bust in the mortgage market quickly threatened the existence of the global financial system.

Once again, mark to market accounting did not cause the catastrophe. However, it aggravated the downside by magnifying it.

Conclusion

Mark to market accounting is a dangerous accounting policy. It must be used very carefully and with caution. Even more so when it is being used to account for speculative securities like the ones that were being used in the mortgage markets. The subprime mortgage mess ended with severe discussions on mark to market accounting as well as curtailing its widespread usage.

Synthesis and Characterization of a Series of storyline Pyrimidine Derivatives

31

Bhaves L. Dodiya*Assistant professor,R.R.LALAN College-bhuj.
Haresh k.Ram Assistant professor,tolani arts& science College,Adipur,

Abstract

Synthesis of a series of 4-(sustitutedphenyl)-1,2,3,4-tetrahydro-2-imino-6-methyl-N-(pyridin-3-yl)pyrimidine-5-carboxamide (*4a-h*) was achieved from different Aldehydes, N-(pyridin-3-yl)-3-oxo-butanamide and guanidine using catalytical amount of concentrated hydrochloric acid in ethanol the product obtained was isolated and recrystallized from ethanol. So to the fine yield. The structures of the products were supported by FTIR, ¹H NMR and mass spectral data.

Keywords

N-(pyridin-3-yl)-3-oxo-butanamide, Aldehyde, hydrochloric acid and guanidine only refluxed.

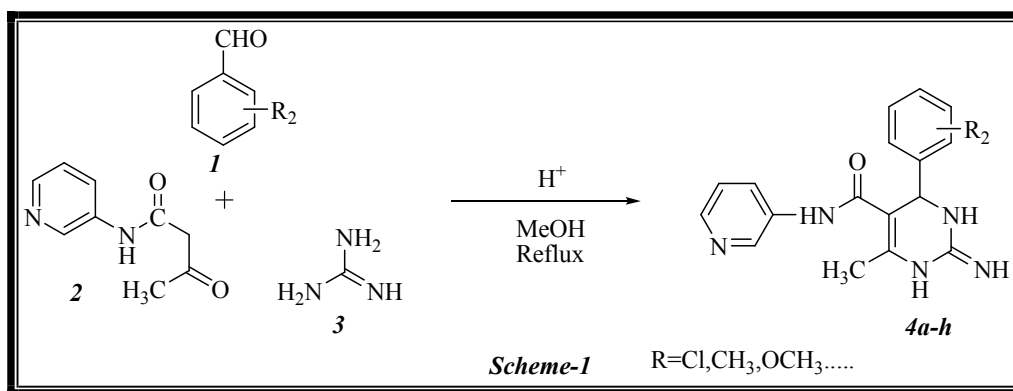
Introduction

Organic compound synthesis has been promoted by microwave assisted methods by which small molecules are built up into large polymers in a fraction of time when compared to thermal methods ensuring the acceptance of Microwave assisted irradiation reactions as a valuable tool for acceleration of a wide variety of organic molecules development[1-3]. The advent of microwave assisted technology in organic chemistry dates back to the mid 1980s and since the 1990s there has been a significant increase in the number of publications on Microwave Assisted Organic Reactions (MAOS) due to increased benefits associated with the process[4]. Multicomponent reactions (MCRs) are of increasing importance in organic and medicinal chemistry for various reasons [5]. Regarding the above statement it is worth mentioning that MCR that belongs to the latter category is the venerable Biginelli dihydropyrimidine synthesis. This method has been reported on the acid- catalyzed cyclocondensation reaction of an aldehyde, a β -ketoester, and urea (or thiourea), a procedure known as the Biginelli reaction, is receiving increased attention. In recent decades, many improved procedures for synthesis of Biginelli compounds have been reported [6-8]. Fibrinogen receptor antagonists with antithrombotic activity [9], here few Fluoro Containing Pyrimidine Derivatives[10] synthesis 4-(2-chloro-6-fluorophenyl)-1,2,3,4-tetrahydro-6-isopropyl-N-phenyl)-2-thioxopyrimidine-5- carboxamide and this pyrimidine derivatives[11].1,2,3,4-Tetrahydropyrimidine (DHPPM) calcium channel blockers are important class of drugs which induce relaxation of vascular smooth muscle, preferentially in arteries, and display a negative inotropic effect on isolated cardiac muscle [12]. They exert these effects by binding to a high affinity binding site in L-type voltage dependent Ca^{2+} channels

[13]. So, this class of drug is effective in the treatment of hypertension, angina pectoris and other cardiovascular disorder [14].

DHPMs may lead to other beneficial effects such as regression of left ventricular pressure and vascular hypertrophy, renal protection, weak anti-platelet, anti-ischemic and anti- atherogenic activity [15-18].

We have urbanized a new etiquette for the synthesis 4-(sustitutedphenyl)-1,2,3,4-tetrahydro-2-imino-6-methyl-N-(pyridin-3-yl)pyrimidine-5-carboxamide (**4a-h**) with the advantage of fine yield and environmentally easiness (**Scheme-1**).

Experimental

Typical experimental procedure

A mixture of N-(pyridin-3-yl)-3-oxo-butanamide, appropriate aromatic aldehydes, Guanidine and catalytical amount of concentrated hydrochloric acid in ethanol was heated under reflux condition for 8 to 10 hrs. The reaction mixture was kept at room temperature for 24 hrs. The product obtained was isolated and recrystallized from ethanol.

1,2,3,4-tetrahydro-2-imino-6-methyl-4-phenyl-N-(pyridin-3-yl)pyrimidine-5-carboxamide (4a)

Yield: 60%; mp 141 °C; IR (cm⁻¹): 3319 (N-H stretching of primary amide), 3284 (N-H stretching of pyrimidine ring), 3055 (C-H symmetrical stretching of CH₃ group), 3014 (C-H stretching of aromatic ring), 2945 (C-H asymmetrical stretching of CH₃ group), 1689 (C=O stretching of amide), 1632 and 1525 (C=C stretching of aromatic ring), 1591 (N-H deformation of pyrimidine ring), 1465 (C-H asymmetrical deformation of CH₃ group), 1343 (C-H symmetrical deformation of CH₃ group), 1325 (C-N-C stretching of pyrimidine ring), 1284 (C-N stretching of pyrimidine ring), 1244 (C-H in plane

deformation of aromatic ring), 750 and 710 (C-H out of plane deformation of mono substituted benzene ring); ^1H NMR (DMSO- d_6) δ ppm: 2.21 (s, 3H, Ha), 5.40 (s, 1H, Hb), 7.20-7.31 (m, 6H, Hcc'-f), 7.65 (s, 1H, Hg), 7.93-7.95 (d, 1H, Hh), 8.21-8.22 (d, 1H, Hi), 8.57 (s, 1H, Hk), 9.09 (s, 1H, Hl), 9.55 (s, 1H, Hj); m/z 307; Anal. Calcd. for $\text{C}_{17}\text{H}_{17}\text{N}_5\text{O}$: C, 66.43; H, 5.58; N, 22.79; O, 5.21. Found: C, 66.44; H, 5.57; N, 22.81; O, 5.19%.

1,2,3,4-tetrahydro-2-imino-6-methyl-N-(pyridin-3-yl)-4-p-tolylpyrimidine-5-carboxamide (4b)

Yield: 57%; mp 149 °C; MS: m/z 322; IR (cm $^{-1}$): 3334 (N-H stretching of primary amide), 3290 (N-H stretching of pyrimidine ring), 3054 (C-H symmetrical stretching of CH_3 group), 3024 (C-H stretching of aromatic ring), 2931 (C-H asymmetrical stretching of CH_3 group), 1654 (C=O stretching of amide), 1630 and 1615 (C=C stretching of aromatic ring), 1590 (N-H deformation of pyrimidine ring), 1430 (C-H asymmetrical deformation of CH_3 group), 1332 (C-H symmetrical deformation of CH_3 group), 1303 (C-N-C stretching of pyrimidine ring), 1252 (C-N stretching of pyrimidine ring), 1235 (C-H in plane deformation of aromatic ring), 755 and 753 (C-H out of plane deformation of mono substituted benzene ring); Anal. Calcd. for $\text{C}_{18}\text{H}_{18}\text{N}_4\text{O}_2$: C, 67.07; H, 5.63; N, 17.38; O, 9.93. Found: C, 67.02; H, 5.59; N, 17.31; O, 9.90%.

1,2,3,4-tetrahydro-2-imino-4-(4-methoxyphenyl)-6-methyl-N-(pyridin-3-yl)pyrimidine-5-carboxamide (4c)

Yield: 50%; mp 154 °C; IR (cm $^{-1}$): 3491 (N-H stretching of primary amide), 3235 (N-H stretching of pyrimidine ring), 3177 (C-H symmetrical stretching of CH_3 group), 2934 (C-H asymmetrical stretching of CH_3 group), 1710 (C=O stretching of amide), 1640 (N-H deformation of pyrimidine ring), 1525 and 1480 (C=C stretching of aromatic ring), 1435 (C-H asymmetrical deformation of CH_3 group), 1404 (C-N-C stretching of pyrimidine ring), 1341 (C-H symmetrical deformation of CH_3 group), 1274 (C-N stretching of pyrimidine ring), 1248 (Ph-O-C asymmetrical stretching of ether linkage), 1171 (C-H in plane deformation of aromatic ring), 1061 (Ph-O-C MS: m/z 337; Anal. Calcd. for $\text{C}_{18}\text{H}_{19}\text{N}_5\text{O}_2$: C, 64.08; H, 5.68; N, 20.76; O, 9.48. Found: C, 64.07; H, 5.66; N, 20.75; O, 9.41%.

1,2,3,4-tetrahydro-2-imino-4-(4-chlorophenyl)-6-methyl-N-(pyridin-3-yl)pyrimidine-5-carboxamide (4d)

Yield: 54%; mp 158 °C; MS: m/z 341; IR (cm $^{-1}$): 3349 (N-H stretching of primary amide), 3277 (N-H stretching of pyrimidine ring), 3055 (C-H symmetrical stretching of CH_3 group), 3031 (C-H stretching of aromatic ring), 2944 (C-H asymmetrical stretching of CH_3 group), 1664 (C=O stretching of amide), 1630 and 1611 (C=C stretching of aromatic ring), 1596 (N-H deformation of pyrimidine ring), 1431 (C-H asymmetrical deformation of CH_3 group), 1331 (C-H symmetrical deformation of CH_3 group), 1313 (C-N-C stretching of pyrimidine ring), 1266 (C-N stretching of pyrimidine ring),

1234 (C-H in plane deformation of aromatic ring), 986 (C-Cl stretching), 730 and 711 (C-H out of plane deformation of mono substituted benzene ring); Anal. Calcd. for $C_{17}H_{16}ClN_5O$: C, 59.74; H, 4.72; Cl, 10.37; N, 20.49; O, 4.68. Found: C, 59.70; H, 4.77; Cl, 10.31; N, 20.49; O, 4.67%

1,2,3,4-tetrahydro-2-imino-4-(4-fluorophenyl)-6-methyl-N-(pyridin-3-yl)pyrimidine-5-carboxamide (4e)

Yield: 54%; mp 155°C; MS: m/z 326; IR (cm⁻¹): 3331 (N-H stretching of primary amide), 3224 (N-H stretching of pyrimidine ring), 3143 (C-H symmetrical stretching of CH₃ group), 2931 (C-H asymmetrical stretching of CH₃ group), 1731 (C=O stretching of amide), 1631 (N-H deformation of pyrimidine ring), 1484 (C=C stretching of aromatic ring), 1431 (C-H asymmetrical deformation of CH₃ group), 1419 (C-N-C stretching of pyrimidine ring), 1336 (C-H symmetrical deformation of CH₃ group), 1250 (C-N stretching of pyrimidine ring), 1231 (Ph-O-C asymmetrical stretching of ether linkage), 1171 (C-H in plane deformation of aromatic ring), 1061 (Ph-O-C symmetrical stretching of ether linkage), 1004 (C-F stretching), 866 (C-H out of plane deformation of 1,4-disubstitution); Anal. Calcd. for $C_{17}H_{16}FN_5O$: C, 62.76; H, 4.96; F, 5.84; N, 21.53; O, 4.92. Found: C, 62.74; H, 4.98; F, 5.87; N, 21.50; O, 4.90%.

1,2,3,4-tetrahydro-2-imino-4-(4-nitrophenyl)-6-methyl-N-(pyridin-3-yl)pyrimidine-5-carboxamide (4f)

Yield: 55%; mp 149 °C; IR (cm⁻¹): 3290 (N-H stretching of primary amide), 3235 (N-H stretching of pyrimidine ring), 3024 (C-H symmetrical stretching of CH₃ group), 2821 (C-H asymmetrical stretching of CH₃ group), 1690 (C=O stretching of amide), 1600 and 1470 (C=C stretching of aromatic ring), 1575 (C-NO₂ symmetrical stretching), 1545 (N-H deformation of pyrimidine ring), 1411 (C-N stretching of pyrimidine ring), 1345 (C-H asymmetrical deformation of CH₃ group), 1346 (C-N-C stretching of pyrimidine ring), 1311 (C-H symmetrical deformation of CH₃ group), 1212 (C-H in plane deformation of aromatic ring), 790 (C-H out of plane deformation of 1,4-disubstitution); ¹H NMR (DMSO-d₆) δ ppm: 2.19 (s, 3H, Ha), 5.57 (s, 1H, Hb), 7.18-7.20 (m, 1H, Hc), 7.56 (s, 1H, Hd), 7.65-7.67 (d, 2H, Hee'), 8.01-8.04 (d, 1H, Hf), 8.15-8.17 (d, 2H, Hgg'), 8.25-8.27 (d, 1H, Hh.), 8.68-8.71 (d, 2H, Hii'), 9.64 (s, 1H, Hj), 9.95 (s, 1H, Hk); MS: m/z 352; Anal. Calcd. for $C_{17}H_{16}N_6O_3$: C, 57.95; H, 4.58; N, 23.85; O, 13.62. Found: C, 57.87; H, 4.84; N, 23.55; O, 13.56%.

1,2,3,4-tetrahydro-2-imino-4-(3-nitrophenyl)-6-methyl-N-(pyridin-3-yl)pyrimidine-5-carboxamide (4g)

Yield: 49%; mp 154 °C; MS: m/z 352; IR (cm⁻¹): 3277 (N-H stretching of primary amide), 3254 (N-H stretching of pyrimidine ring), 3047 (C-H symmetrical stretching of CH₃ group), 2877 (C-H asymmetrical stretching of CH₃ group), 1697 (C=O stretching of amide), 1669 and 1474 (C=C

stretching of aromatic ring), 1578 (C-NO₂ symmetrical stretching), 1546 (N-H deformation of pyrimidine ring), 1443 (C-N stretching of pyrimidine ring), 1378 (C-H asymmetrical deformation of CH₃ group), 1355 (C-N-C stretching of pyrimidine ring), 1300 (C-H symmetrical deformation of CH₃ group), 1241 (C-H in plane deformation of aromatic ring), 776 (C-H out of plane deformation of 1,4-disubstitution); Anal. Calcd. for C₁₇H₁₆N₆O₃: C, 57.95; H, 4.58; N, 23.85; O, 13.62. Found: C, 57.67; H, 4.77; N, 23.46; O, 13.55%.

1,2,3,4-tetrahydro-2-imino-4-(2-nitrophenyl)-6-methyl-N-(pyridin-3-yl)pyrimidine-5-carboxamide (4h)

Yield: 56%; mp 150 °C; MS: *m/z* 352; IR (cm⁻¹): 3260 (N-H stretching of primary amide), 3255 (N-H stretching of pyrimidine ring), 3094 (C-H symmetrical stretching of CH₃ group), 2837 (C-H asymmetrical stretching of CH₃ group), 1687 (C=O stretching of amide), 1650 (C=C stretching of aromatic ring), 1574 (C-NO₂ symmetrical stretching), 1524 (N-H deformation of pyrimidine ring), 1421 (C-N stretching of pyrimidine ring), 1340 (C-H asymmetrical deformation of CH₃ group), 1333 (C-N-C stretching of pyrimidine ring), 1314 (C-H symmetrical deformation of CH₃ group), 1244 (C-H in plane deformation of aromatic ring), 797 (C-H out of plane deformation of 1,4-disubstitution); Anal. Calcd. for C₁₇H₁₆N₆O₃: C, 57.95; H, 4.58; N, 23.85; O, 13.62. Found: C, 57.94; H, 4.65; N, 23.80; O, 13.60 %.

Conclusion

In pinnacle, we contain synthesized of inventive pyrimidine derivatives using trouble-free and appropriate method. This method produces these products in first-class yields and trouble-free workup. Product is isolated by easy filtration. The isolated products are very pure and do not need any column purification. This study opens up a new area of beneficial synthesis of potentially biologically active narrative pyrimidine derivatives compounds.

References

- [1] Mavandadi F, Pilotti A. The impact of microwave-assisted organic synthesis in drug discovery. *Dru Disc Tod* 2006; 11: 165-174.
- [2] Tsoleridis, CA, Neochoritis CG, Tzitzikas T, Stephanidou Stephanatou J, Kontogiorgis CA, Hadjipavlou Litina DJ, et al. One-pot microwave assisted synthesis under green chemistry conditions, antioxidant screening, and cytotoxicity assessments of benzimidazole Schiff bases and pyrimido[1,2-a] benzimidazol-3(4H)-ones. *Eur J Med Chem* 2011; 46: 297- 306.
- [3] Jolly Jacob. Microwave assisted reactions in organic chemistry: A rev. *Recent Adv* 2012; 4: 29-43.

- [4] Langa F, de la Cruz P, de la Hoz A, Diaz-Ortiz A, Diez Barra E. Microwave irradiation: more than just a method for accelerating reactions *Contemp. Org Synth* 1997; 4: 373-386.
- [5] A. D. Patil, N. V. Kumar, W. C. Kokke, M. F. Bean, A. J. Freyer, C. Debrosse, S. Mai, A. Trunch, D. J. Faulkner, B. Carte, A. L. Been, R. P. Herzberg, R. K. Johnson, J. W. Wastly, B. C. M. Ports, *J. Org. Chem.*, 1995, 60, 1182-1188.
- [6] K. S. Atwal, B. N. Swanson, S. E. Unger, D. M. Floyd, S. Moreland, A. Hedberg, B. C. O'Reilly, *J. Med. Chem.*, 1991, 34, 806-811.
- [7] G. C. Rovnyak, S. D. Kimball, B. Beyer, G. Cucinotta, J. D. Dimarco, J. Z. Gougoutas, A. Hedberg, M. Malley, J. P. McCarthy, R. Zhang, S. Moreland, *J. Med. Chem.* 1995, 38, 119-129.
- [8] Badorc A, Bordes MF, Cointet P, Savi P. et al. *J Med Chem*, 1997; 40: 3393-3401.
- [9] Patel KN, Joshi KA, Ram HK, *International Journal for Pharmaceutical Research Scholars (IJPRS)*, 2015; V-4; 210-214.
- [10] Vora JH, Joshi KA, Ram HK, *International Journal for Pharmaceutical Research Scholars (IJPRS)*, 2015; V-4; 163-167.
- [11] Edraki N., Mehdipour A. R., Khoshneviszadeh M. and Miri R., Dihydrppyridines: evaluation of their current and future pharmacological applications, *Drug Disc. Today.*, 2009, 14, 1058-1066.
- [12] Lin M., Aladejebi O. and Hockerman G.H., Distinct properties of amlodipine and nicardipine block of the voltage-dependent Ca²⁺ channels Cav1.2 and Cav2.1 and the mutant channels Cav1.2/dihydropyridine insensitive and Cav2.1/dihydropyridine sensitive, *Eur.J.Pharmacol.*, 2011, 670,105-113.
- [13] Wang J.G., Kario K., Lau T., Wei Y.Q., Park C.G., Kim C.H., Huang J., zhang W. and Hu D., Use of dihydropyridine calcium channel blockers in the management of hypertension in Eastern Asians: a scientific statement from the Asian Pacific Heart Association, *Hypertension Res.*, 2011, 34,423-430.
- [14] Wenzel R. R., Renal protection in hypertensive patients: selection of antihypertensive therapy, *Drugs.*, 2005, 65, 29-39.
- [15] Siller-Matula J. M., Lan I., Christ G., Jilm B., Calcium-channel blockers reduce the antiplatelet effect of clopidogrel, *J.Am.coll.cardiol.*, 2008, 52, 1557-1563.
- [16] Si H. Z., Wang T., zhang K. J., Hu D. and Fan B.T., QSAR study of 1,4-dihydropyridine calcium channel antagonists based on gene expression programming *Bioorg.Med.Chem. Lett.*, 2006, 14, 4834- 4841.
- [17] El-Moselhy T. F., Lipophilic 4-imidazolyl-1,4-dihydropyridines: synthesis, calcium channel antagonist activity and docking study *Chem. & Bio. Interf.*, 2013,3 (2),123-136.

લઘુકથા:અર્થ -વિભાવના

ડૉ.કલ્પેશકુમાર રેવાભાઈ પરમાર

B.A.,B.ed,M.A.,M.Phil,NET, PhD

મું.રામાયણ, પો.સાબલી, જિ.સાબરકાંઠા

લઘુકથાનો સર્વ સામાન્ય અર્થ નાની વાર્તા એવો કરી શકાય. પણ આપણે તેને વિસ્તૃત માહિતી મેળવીએ. સૌ પ્રથમ 'લઘુકથા' સંજ્ઞાને સમજવાનો પ્રયાસ હિન્દી સાહિત્યમાંથી જાણી શકાય છે. આ લઘુકથાને 'કથા સાહિત્ય' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. તેને અંગ્રેજીમાં 'Fiction' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ અર્થને આપણે 'લઘુનવલ', 'ટૂંકી વાર્તા' અને લઘુકથા જેવા નામોથી ઓળખીએ છીએ. લઘુકથા એ 'લઘુ' અને 'કથા' એવા બે પદોનો બનેલો છે. 'લઘુ' એટલે 'નાનું' અને 'કથા' એટલે 'વાર્તા'. એ રીતે આપણે આ પ્રકારને 'નાનીવાર્તા' એવું નામકરણ આપી શકીએ. આ પ્રમાણે લઘુકથાના પચાસરૂપે 'કથનિકા', 'લઘિમા', 'પ્રાસંગિકા' – વગેરે સંજ્ઞાઓ પણ પ્રયોજાતી જોવા મળે છે. આમ છતાં ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'લઘુકથા' નામ જ યોગ્ય અને સર્વ સ્વીકૃત થયેલું જોવા મળે છે. ફ્રેન્ચ સાહિત્યમાં પણ લઘુકથાને Vignette તરફ ઓળખવામાં આવે છે. તે જ પ્રમાણે અમેરિકામાં પણ લઘુકથાને 'Shorts Shorts' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વિવિધ શબ્દકોશમાં લઘુકથાના અલગ અલગ અર્થ છે. ગુજરાતી 'લઘુકથા' શબ્દના કોશગત અર્થો જોઈએ.

૧. લઘુકથા : (સ્ત્રી)નાની વાર્તા, સાહિત્યનો એક પ્રકાર
૨. લઘુવાર્તા : લઘુકથા
૩. લઘુકથા : (સ્ત્રી), (સં) ટૂંકીવાર્તા, નવલિકા, શોર્ટ સ્ટોરી
૪. લઘુકથા : Short Story
૫. લઘુકથા : નાની વાર્તા

મોહનલાલ પટેલ લઘુકથાની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે નોંધી આપે છે : "ક્ષુદ્ર (અલ્પ ફલકવાળું) 'સિરયુએશન' (સ્થિતિ કે સંયોગ કે પરિસ્થિતિ)ને ઊર્મિ વિસ્ફોટ સાથે સાંકળવાની કલાત્મક યોજના તે લઘુકથા."¹ આ વ્યાખ્યાને આધારે એવું તારણ કાઢી શકાય કે અહીં 'સિરયુએશન' વધારે મહત્વ આપવામાં છે. 'લઘુકથા સર્જક' કોલ ઘટનામૂલક ક્ષુદ્ર સિરયુએશનના પ્રત્યાઘાતરૂપે પ્રગટેલા એકાદ ધ્યેયને કેન્દ્રમાં રાખીને ભાવનાક્ષમ સાહિત્યકૃતિની રચના કરવાની હોય છે. અહીં 'ક્ષુદ્ર' એટલે 'નકામું' કે 'નગણ્ય' નહીં પરંતુ અલ્પફલકવાળું કે વજન વિહીન ઘટનાવાળું એવો અર્થ લેવાનો અર્થાત્ કે વજનવિહિન ઘટનાવાળું એવો અર્થ લેવાનો. આગળ પાછળના સંદર્ભ સિવાયના એક ક્ષણિક ઝબકાર જવું. ક્ષુદ્ર સિરયુએશન અર્થાત્ ઘટના દ્વારા પ્રગટતી એવી પરિસ્થિતિ જેવા ઉદ્ભવી માટે કોઈ ખાસ ભૂમિકા ન હોય. તે આકસ્મિક જન્મે અન માણસના ચિત્તને ક્ષણાર્ધ માટે ક્ષુબ્ધ કરીને એને વિસ્તરતું મૂકી પોતાના પ્રભાવને સંકેલી લે છે. આ ચિત્તક્ષોભને લીધે લીધેલા જીવન રહસ્ય ઉપર એ લઘુકથાની રચના કરે છે.

"ટૂંકીવાર્તા જો 'તણખો' છે તો લઘુકથા એ તણખાનદ પરમાણું છે. તણખો અણુ અને આ અણુને વિભાજિત કરો તો પરમાણુ પાસે પહોંચાય..."² આ જ રીતે લઘુકથાને રમેશ ત્રિવેદી "લઘુકથા મત્સ્યવેદની કલા છે."³ રમેશ ત્રિવેદીએ લઘુકથામાં ચિત્તની એકાગ્રતા પર વિશેષ ભાર મૂકતા જણાવે છે. તેમના મતે ઉત્તરકક્ષાની અત્યંત આવશ્યક એવી ચિત્તની એકાગ્રતા સર્જક પાસે હોવી જોઈએ. દ્રૌપદીના સ્વયંવર પ્રસંગે અર્જુને જે એકાગ્રતા, સ્વસ્થતા અને સભાનતાપૂર્વક મત્સ્યવેદનું દુષ્કર કાર્ય પાર પાડ્યું હતું. તેવી એકાગ્રતા, ધીરજ અને દક્ષતા લઘુકથા લેખકમાં હોય તે અપેક્ષિત છે. લઘુકથા વિશે ઈજજતકુમાર ત્રિવેદી નોંધે છે : "લઘુકથા એટલે લાગણીની જ કથા એવું નથી. જીવન ફિલસૂફીના સ્પર્શ વગર કોઈ કૃતિ સાહિત્ય કૃતિ બની શકતી નથી. એટલે લઘુકથા સર્જકનું કથયિતવ્ય એ આ ફિલસૂફી જ હોય પણ લઘુકથામાં જેમ જીવનની સર્વગ્રાહી ફિલસૂફી માટે પણ એમાં અવકાશ નથી. લઘુકથા એ ફિલસૂફી કોઈ જ વિચાર દ્વારા એનું દર્શન કરાવે છે."⁴

અહીં લઘુકથામાં ઈજજતકુમાર ત્રિવેદીએ લાગણીની સાથે સાથે જીવન ફિલસૂફી પર ભાર મૂક્યો છે. ફક્ત એક જ વિચાર, પણ એ જ વિચાર, પણ એ વિચાર એટલો બળકટ હોય છે કે ભાવકના ચિત્તને એ કાયમને માટે પકડી રાખે છે. લઘુકથામા જીવનના વ્યાપક સંદર્ભને છોડી દઈ માત્ર ભાવપરિસ્થિતિના સૂક્ષ્મ ફલક પરથી વાર્તાના રચના થાય છે.

"લઘુકથા આમ તો ઘાસલ પુષ્પ છે. ખૂબ જ નાનું અને પૂર્ણ. ફૂલ સૂર્યમુખીનું મોટા કદનું હોય કે અરણી, બોકંદી, પીપટીયું, ચોખલીયું કે તારોળિયાનું ખૂબ ન્હાનું હોય, એમાં એક પ્રકારની પૂર્ણતા હોય છે કે જે અનામ ઘાસ પર ઝૂલતાં, ઝાકળશા એ લઘુત્તર પુષ્પોમાં પણ સદૃશ્યને સ્પર્શી લેવાની શક્તિ હોય છે. લઘુકથા કંઈક આવું પુષ્પ છે."⁵

અહીં પ્રેમજીભાઈ પટેલે 'લાઘવ' અને 'પૂર્ણતા' પર ભાર મૂક્યો છે. આ બન્ને ગુણો લઘુકથામાં હોવા અતિ જરૂરી છે. 'લઘુતા' અને 'ગુરુતા' વચ્ચે સૌંદર્યની દૃષ્ટિએ કોઈ ફેર જ નથી.

લઘુકથા એ 'લઘિમા'ના સર્જક શ્રી નવીન કા.મોદીએ 'લઘિમા'ના કળાસ્વરૂપની ચર્ચા કરતાં લઘુકથા અને હાર્મોનિકાની સાથે લઘિમાની તુલના કરીને નોંધ્યું છે : "લઘુકથા, હાર્મોનિકા અને લઘિમા ત્રણેમાં ટૂંકીવાર્તા કરતા વિશેષ લાઘવ અપેક્ષિત છે. ત્રણે સ્વરૂપોમાં લઘુકથા સૌથી વધુ લોકપ્રિય સ્વરૂપ છે, 'માસ' માટે લખાતું, જ્યારે હાર્મોનિકા-લઘિમા 'કલાસ' માટે છે. તે સ્વકીય તાજપ, સ્ફૂર્તિ ને સંસ્કારિતા વડે ભાવક ચિત્ત પર વિશિષ્ટ વાતાવરણ અને અસર મૂકી જાય છે."⁶

કેટલાક સર્જકો લઘુકથાને 'ટૂંકકો' ની સાથે પણ સળખાવે છે. 'નામ ફેરે ટૂંકકો' અને 'એક માની કૂખે અવતરેલાં જોડિયાં ભાઈ-બહેન છે.' લઘુકથાના લક્ષણો એ ટૂંકકાને મળતા આવે છે. તે સંદર્ભે શ્રી મોહનલાલ પટેલ નોંધે છે : "લઘુકથા અને ટૂંકકાને કળાની દૃષ્ટિએ કોઈ નિસબત નથી. લઘુકથા એ કળાકૃતિ છે, ટૂંકકો એ માત્ર ચાતુરીકથા છે. ટૂંકકામાં સાચું જીવન નથી, જીવનનું પ્રતિબિંબ પણ નથી. એનું મુખ્ય ધ્યેય મનોરંજન છે."⁷ આમ લઘુકથા અને ટૂંકકામાં લાઘવ અને ચમત્કૃતિનું લક્ષણ સમાન છે, પરંતુ બન્નેમાંથી મળતો અર્થ ભિન્ન જોવા મળે છે. લઘુકથામાં સમસ્ત ઊર્મિતંત્રને ઝંકૂત કરી મૂકવાની અપાર શક્તિ છે. જ્યારે ટૂંકકામાં આ શક્તિનો અભાવ જોવા મળે છે. ટૂંકકો એ માત્ર ક્ષણિક મનોરંજન કે વિનોદ સિવાય કશું આપી શકતો નથી. કે આગળ વધી શકતો પણ નથી.

લઘુકથાના સંદર્ભે શ્રી રમેશ ત્રિવેદી નોંધે છે : "લઘુકથા કેટલાક અણઘડ લેખકોને હાથે જરૂર અવદશાને પામી છે. એનાં ઘણાંબધાં કારણો છે. લઘુકથાના નિરૂપણમાં આવતું વધુ પડતું સરલીકરણ, ટોનની એકવિધતા, એકસુરીલાપણું, વિષયવૈવિધ્યનો અભાવ, એના અંતમાં પ્રવર્તતી દુર્બોધતા, સ્થૂળ ઘટનાનું સ્થૂળ-સપાટી પરનું નિરૂપણ, કોઈ એકાદ સમર્થ સર્જક દ્વારા નીવડી આવેલી કૃતિમાં વ્યક્ત થયેલી ભાવપરિસ્થિતિનું સતત સંખ્યાબંધ સર્જકો દ્વારા થતું અંધ અનુકરણ, પુનરાવર્તન અને આ બધાને લઈને સ્વરૂપમાં દેખાતો નવોન્મેષનો અભાવ, એક પ્રકારની સ્થગિતતા વગેરે મર્યાદાઓ કેટલાક સુખદ અપવાદ સિવાય લગભગ ઘણાખરા સર્જકોમાં જોવા મળે છે."⁸

લઘુકથાઓનું સ્તર રૂપનિર્મિતની દૃષ્ટિએ ઘણું ઊંચું હોવું જોઈએ. આ પ્રકારમાં નાનકડી ઘટના કે પરિસ્થિતિની પસંદગી આધારરૂપ હોય છે. આ સંદર્ભે શ્રી સોમાભાઈ વી. પટેલ નોંધે છે : "લઘુકથામાં લાઘવ તો અપેક્ષિત હોય જ. આ સાહિત્યપ્રકારને 'લઘુકથા' નામ જ તેના લાઘવને કારણે મળ્યું છે. પરંતુ લાઘવ કોઈ ટૂંકીવાર્તામાં, કે ટૂંકકામાં પણ હોય. લાઘવને કારણે આ સ્વરૂપો વચ્ચેની ભેદરેખા આંકવાનું સહેલું નથી; એટલે માત્ર લાઘવ લઘુકથાનો આત્મા ન બની શકે. તો પછી લઘુકથામાં અન્ય કથાપ્રકારોથી ક્યાં વિશેષ તત્વોની અપેક્ષા રાખીશું ? મારી દૃષ્ટિએ લઘુકથામાં લાઘવ ઉપરાંત બે બાબતો મુખ્ય છે : એક પરિસ્થિતિ (સિચ્યુએશન) અને બીજું સ્પર્શ સંવેદન. એમાં એવી પરિસ્થિતિ હોય જે વાચકના ચિત્તમાં ક્ષોભ પ્રગટાવી શકે, એને તીવ્ર સંવેદન અનુભવી શકે. એમાં ટૂંકી વાર્તા જેવી કોઈ મોટી કે ઠોસ ઘટનાની અપેક્ષા નથી હોતી. એટલે જ મોહનલાલ લઘુકથામાં ઘણીવાર 'ઘટના' શબ્દને બદલે પરિસ્થિતિ (કે સિચ્યુએશન) અને તેય 'ક્ષુલ્લક' પરિસ્થિતિનો ઉલ્લેખ કરે છે.

લઘુકથામાં પરિસ્થિતિ ભલે સામાન્ય, સાવ નાની-શી હોય, પણ એ ઊર્મિવિસ્ફોટક બનવાની ક્ષમતા ધરાવતી હોય એ આવશ્યક શરત ગણાય. આવી પરિસ્થિતિની પરખ અને તેમાંથી લઘુકથા સર્જવાની - કહો કે વાચકચિત્તમાં તીવ્ર સંવેદન જગાવવાની લેખકની ક્ષમતા ઉપર જ તેનો બધો આધાર રહે છે."⁹

ક્ષુલ્લક ઘટના ક્યારેક કેવી કલાત્મક લઘુકથામાં પરિણમે છે એ પ્રેમજી પટેલની લઘુકથાઓમાં જોઈ શકાય છે. તેમાં 'મખમલી મોતી'ની વાત કરીએ તો તરુણાવસ્થામાં યૌવનમાં પ્રવેશી ચૂકેલી એક મુગ્ધાએ પોતાના વસ્ત્ર ઉપર લાલ ડાઘ જોયો. તે ચિંતા અનુભવે છે. પણ તેના શરીરમાં પ્રથમવાર આવેલ બદલાવને કારણે તે રજસ્વલા બનતી મુગ્ધાના ચિત્તમાં એ ક્ષુલ્લક ઘટના કેવું પ્રબળ સિચ્યુએશન બનીને ઊભરે છે ! એ ઘટના મુગ્ધાના મનમાં ચિંતા કરી મૂકી છે. તે પોતાના વસ્ત્ર ઉરનો લાલ ડાઘ નદીના વહેણમાં ધોઈ રહેલી એ લજ્જામયીના ચિત્તના લેખકે કરેલા

વર્ણન પરથી સમજી શકાશે. '...કપડું નદીમાં પલાળ્યું ને...પોતાનું અસ્તિત્વ જાણે લાલલાલ નદીમાં છવાતું ગયું—એને થયું, નદીના પાણીનો રંગ બદલાઈ ગયો.' આમ, લઘુકથામાં ઘટનાને જ ક્ષુલ્લક ન ગણતાં તેને મહત્વ આપવામાં આવે છે.

સંદર્ભ સૂચિ :

- ¹ 'ઝાકરમાં સૂરજ ઊગે' — મોહનલાલ પટેલ, પ.આ.૧૯૮૧, આદર્શ પ્રકાશન અમદાવાદ — ૧
- ² 'લઘુકથા આસ્વાદ' — ચીનુ મોદી, પૃ.૧૫
- ³ 'લઘુકથા વિમલ' — રમેશ ત્રિવેદી, પૃ.૧૮
- ⁴ 'વામનના પગલા' — ઈજ્જતકુમાર ત્રિવેદી, પૃ.૫૮
- ⁵ 'મધુપ્રિયા', રામજી કડિયા, ગુર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ —૧
- ⁶ 'લઘુકથા વિમલ' — રમેશ ત્રિવેદી, પૃ.૪-૫
- ⁷ 'એજન' પૃ.૫
- ⁸ 'એજન'
- ⁹ 'મોહનલાલ પટેલ એક અધ્યયન ગ્રંથ' — સંપાદક — મણિભાઈ પ્રજાપતિ, રંગદ્વાર પ્રકાશન, પૃ.૨૪૮

वाल्मीकि एवं वेदव्यास के वर्णनमें भगवानविष्णु

डॉ.महेन्द्रकुमार ए.दवे
एसोसियेटेडप्रोफेसर,साहित्यविभाग
श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी,वेरावल

भगवान् विष्णुका सीधा अर्थ हैं 'व्यापक' यथाकि-

जलेविष्णुः स्थले विष्णुः विष्णुः पर्वतमस्तके ।

ज्वालमलाकुले" विष्णुः सर्व विष्णुर्मयं जगत् ॥

अर्थात् "जलमें विष्णु हैं,स्थलमें विष्णु हैं,पर्वतके शिखरपर भी विष्णु हैं तथा अग्निकी ज्वाला-मालाओंसे व्याप्त स्थानमें भी विष्णु हैं। इस प्रकार सारा जगत् ही विष्णुमय हैं।¹ जब हिरण्यकशिपुकी आज्ञासे दैत्यलोग प्रह्लादको मारने आये उस समय वो निर्भर होकर कहते हैं कि "अरे, दैत्यो ! मेरे भगवान् विष्णु इन शास्त्रोंमें भी हैं ,तुम लोगोंमें भी हैं ,वे सबजगह हैं ,इस परम सत्यके प्रभावसे तुम्हारे इन शास्त्रोंका मुझपर कोई प्रभाव न हो।²

भारतीय साहित्यकी आदिभूमि वेद हैं। वेदार्थसे सम्पन्न हमारा आदिकाव्य रामायण और महाभारत हैं ,जिनकी शीतल ,सुखद और पुण्यमयी छायामें भारतीय कवि काव्यरचनाकी प्रेरणा प्राप्त करते आ रहे हैं। भगवान् विष्णु सर्वव्यापक हैं। उनके स्वरूप तथा अवतार-रूपों पर भारतीय साहित्यमें विशेषतया काव्य-साहित्यमें प्रचुर प्रकाश डाला है। श्रीविष्णु समस्त कल्याणमय गुणोंसे सम्पन्न निरामय विश्वमूर्ति भगवान्के रूपमें हमारे काव्यसाहित्यमें चित्रित किये गये हैं।

'यतो यच्च स्वयं विश्वं स विष्णुः परमेश्वरः।'³ अर्थात् 'परमेश्वर विष्णुसे ही जगत् प्रकट हुआ है ,वे ही विश्वके रूपमें प्रकट हैं'। श्रीविष्णुके परम स्वरूपका चिन्तन कर मनुष्य सुखी होता है और संसारसे उसका शीघ्रही उद्धार हो जाता है। यथा -

एतस्य परमं रूपं यश्चिन्तयति मानवः ।

स सुखी स च संसारात् समुत्तीर्णोऽचिराद् भवेत् ॥⁴

श्रीविष्णु संपूर्ण ऐश्वर्य,धर्म,यश,श्री,ज्ञान और वैराग्यसे युक्त भगवान् हैं। वे सर्वाधार और सर्व पोषक हैं। स्तुति करने वाले मेघावी कवि श्रीविष्णुके पवित्र चरित्रका चिन्तन कर अपने हृदयको प्रकाशित करते हैं ,तथा जगतका कल्याण करते हैं। रामायणकार और महाभारतकारने भी भगवान् विष्णुके यशोगान करके विशेष भावाञ्जलि दी है।

- आदिकवि वाल्मीकिके रामायणमें विष्णुका यशोगान:-

आदिकवि वाल्मीकि वैष्णव कवि हैं। उन्होंने रामायणमें भगवान् विष्णुके रामरूपका लीला-चरितचित्रित किया है। वाल्मीकि-रामायण आदिकविके करुणापूर्णवैष्णव हृदयकी अप्रतिम देन है। यह वैष्णव साहित्य है। महर्षि वाल्मीकि वरुणके पुत्र थे ,तमसा नदीके तटपर उनका आश्रम था। स्कन्दपुराणमें वैशाख-माहात्म्यमें उन्हे जन्मान्तरका व्याघ्र बताया गया है। व्याघ्रजन्ममें शखऋषिके सत्संग और रामनाम के जापसे वे दूसरे जन्ममें अग्निशर्मा-रत्नाकर नामसे प्रसिद्ध हुए। इस जन्ममें भी व्याघ्रोंके संगमें रहने से वे व्याघ्रकर्ममें प्रवृत्त थे। सप्तर्षियोंका सत्सङ्ग प्राप्तकर तथा रामनामका उलटा जापकरके वे महर्षि वाल्मीकि कहलाये और तपके प्रभावसे तथा जगत्स्रष्टा ब्रह्माजीकी प्रेरणासे उन्होंने रामायणकी रचना की अध्यात्म रामायण अयोध्याकाण्डमें छठे सर्गके ६४वेंसे ९६ तकके श्लोकोमें वाल्मीकिके जीवनपर प्रकाश डाला गया

¹ विष्णुपञ्चरस्तोत्र- २३

² विष्णुःशस्त्रेषु युष्मासु मयि चासौ व्यवस्थितः।
दैत्येयास्तेन सत्येन माऽऽकमन्त्वायुधानि च ॥

-विष्णुःपुराणम् - १-१७-३ .

³ विष्णुपुराणम् -१-१७-२२

⁴ मार्कण्डेय पुराणम्-१९-३९

हैं। इन श्लोकोमें महर्षि वाल्मीकिने स्वयं अपनी आत्मकथा कहीं हैं कि किस तरह सप्तर्षियोंके उपदेशसे वे तप कर वल्मीक(दीमकों) की मिट्टीके ढेरसे ढक गये और उन ऋषियोंके फिर पधारने पर उन्होंने किस तरह 'वाल्मीकि' नाम प्राप्त किया। उसके वचन हैं-

एवं बहुतिथे काले गते निश्चलरूपिणः ।
 सर्वसङ्गविहीनस्य वल्मीकोऽभून्ममोपरि ॥
 ततो युगसहस्रान्ते ऋषयः पुनरागमन् ।
 मामूचुर्निष्कामस्वेति तच्छ्रुत्वा तूर्णमुत्थितः ॥
 वल्मीकान्निर्गतश्चाहं नीहारादिव भास्वरः ।
 मामप्याहुर्मुनिगणा वाल्मीकिस्त्वं मुनीश्वरः ॥
 वल्मीकात्सम्भवो यस्माद् द्वितीयं जन्म तेऽभवत् ।
 इत्युक्त्वा ते ययुर्दिव्यगतिं रघुकुलोत्तम ॥⁵

“इस तरह बहुत समयतक निश्चलतापूर्वक रहनेसे मुझ सर्वसङ्गविहीनके ऊपर वल्मीक (दीमकोंकी बाँबी) बन गया। इसके बाद एक हजार युग बीतने पर वे ऋषिगण लौटे, तब उन्होंने मुझसे कहा-‘निकल आओ’। यह सुनकर मैं तुरंत खड़ा हो गया। जिस तरह कुहरेके भीतरसे सूर्य निकल आता है, उसी तरह मैं वल्मीकसे निकले हो, इसलिये तुम्हारा यह दूसरा जन्म हुआ है।” -यो कहकर वे दिव्यलोकको चले गये’

एक दिन महर्षि वाल्मीकि अपने शिष्य भरद्वाजके साथ स्नानके लिये तमसा नदीके तटपर आये। सहसा एक पापमति निषादने कामविह्वल क्रौञ्चपक्षीके जोड़ेमेंसे नर क्रौञ्चको मार डाला। वाल्मीकिका हृदय इस महान् क्रूरकर्मसे संतप्त होकर द्रवित हो उठा; उनकी वैष्णवावता-परदुःखकातरता काव्यके रूपमें फूट पड़ी-

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
 यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥⁶

अर्थात् “हे निषाद ! तुझे चिरकालतक शान्ति न मिले; क्योंकि तूने क्रौञ्चके जोड़ेमेंसे एककी, जो कामसे मोहित हो रहा था, बिना किसी अपराधके ही हत्या कर डाली।”

पुण्यमय आदिकाव्यके रूपमें वाल्मीकि रामायण भगवान् विष्णुकी रामरूपमें अभिव्यक्तिका सरस इतिहास हैं। यह वैष्णव काव्य हैं।

यदि यह कहा जाय कि काव्यके समस्तगुण, अलंकार, रस, वृत्ति, ध्वनि आदि वाल्मीकि रामायणमें साकार हो उठे हैं, तो यह अतिशयोक्ति नहीं होगी। इतना ही नहीं, महर्षि वाल्मीकिने अपने काव्यको विष्णुभक्तिसे धन्य कर दिया। इससे श्रवणसे विष्णुलोककी प्राप्ति होती है।

वाल्मीकि रामायणमें आदिसे अन्ततक भगवान् विष्णुका ही लोकपावन चरित वर्णित हैं। ऋष्यशृङ्गद्वारा पुत्रेष्टि यज्ञ आरम्भ किये जाने पर देवताओंने विष्णुसे प्रकट होनेकी प्रार्थना की। भगवान् विष्णु प्रकट हुए। महान् तेजस्वी जगत्पति विष्णु मेघके ऊपर स्थित सूर्यकी भाँति गरुडपर सवार होकर आ पहुँचे। उनके शरीरपर पीताम्बर, हाथोंमें शङ्ख, चक्र, गदा आदि आयुध शोभित थे। दोनों भुजाओंमें तप्त स्वर्णके केयूर थे। देवता उनकी वंदना कर रहे थे। यथा-

एतस्मिन्नतरे विष्णुरूपयातो महाद्युतिः ।
 शङ्खचक्रगदापाणिः पीतवासा जगत्पतिः ॥
 वैनतेयं समारूढ्य भास्करस्तोयदं यथा ।
 तप्तहाटककेयूरो वन्द्यमानः सुरोत्तमे ॥⁷

⁵ अध्यात्मरामायणम्-अयोध्याकाण्डः-६ / ८३-८६

⁶ वाल्मीकि रामायणम्-२-१५

⁷ वाल्मीकि रामायणम्-बालकाण्डः १५/१६-१७

देवताओंने प्रार्थना की- “हे देव! अपने चार स्वरूप बनाकर आप तीनों रानियोंके गर्भसे पुत्ररूपमें अवतार ग्रहण कीजिये । मनुष्यरूपमें प्रकट होकर आप संसारके लिये प्रबल कण्टकरूप, देवताओंसे अवध्य रावणको समरभूमिमें मार डालिये -” यथा-

विष्णो पुत्रत्वमागच्छ कृत्वाऽऽत्मानं चतुर्विधम् ।

तत्र त्वं मानुषो भूत्वा प्रवृद्धं लोककण्टकम् ॥

अवध्यं दैवतैर्विष्णो समरे जहि रावणाम् ॥⁸

कमल नयन श्रीहरिने अपने-आपको चार स्वरूपोंमें प्रकट कर राला दशरथको पिता बनाने का निश्चय किया -

तत पद्मपलाशाक्षः कृत्वाऽऽत्मानं चतुर्विधम् ।

पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम् ॥⁹

महर्षि वाल्मीकिने अयोध्याकाण्डके आरम्भमें स्वयं कहा हैं कि 'राम साक्षात् सनातनविष्णु थे' । परम प्रचण्ड रावणके वधकी अभिलाषा रखनेवाले देवताओंकी प्रार्थनापर वे मनुष्यलोकमें अवतरित हुए थे -

स हि देवैरुदीर्णस्य रावणस्य वधार्थिभिः ।

अर्थितो मानुषे लोके जज्ञे विष्णुः सनातनः ॥¹⁰

वाल्मीकि रामायणके युद्धकाण्डमें देवताओंके साथ ब्रह्माने विष्णुस्वरूप रामके स्तवनमें कहा हैं कि 'आप ही शाङ्गधन्वा, हृषीकेश, अन्तर्यामी, पुरुष और पुरुषोत्तम हैं । आप किसीसे पराजीत नहीं होते । आप नन्दक नामक खण्ड धारण करनेवाले विष्णु एवं महाबली कृष्ण हैं । आप अविनाशी परब्रह्म हैं । सृष्टिके आदि, मध्य, अन्तमें आप सत्यरूपसे विद्यमान हैं । आप ही लोकोंके परम धर्म हैं, विष्वक्सेन और चतुर्भुज हरि हैं । आप चक्रधारण करनेवाले सर्वसमर्थ श्रीमान् भगवान् नारायण हैं, एक दाढ़वाले पृथ्वीधारी वराह हैं तथा देवताओंके भूत एवं भावी शत्रुओंको जीतनेवाले हैं' यथा-

भवान् नारायणो देवः श्रीमांश्चक्रायुधः प्रभुः ।

एकशृङ्गो वराहस्त्वं भूतभव्यसपत्नजित् ।

अक्षरं ब्रह्म सत्यं च मध्यं चान्ते च राधव ।

लोकानां त्वं परो धर्मो विष्वक्सेनश्चर्भुजः ॥

शाङ्गधन्वा हृषीकेशः पुरुषः पुरुषोत्तमः ।

अजितः खड्गधृग् विष्णुः कृष्णश्चैव बृहद्वलः ॥¹¹

महर्षिवाल्मीकिने 'कवि'शब्दको सार्थक किया हैं । उनका रामायणकाव्य अजस्र आनन्दस्रोत हैं, ज्ञाननिधि हैं । उन्होंने अपने काव्यमें वैष्णवरस-भागवतरसकी दिव्यधारा प्रवाहित की । वाल्मीकिकी मौलिक वैष्णव काव्यकृति रामायणके संबन्धमें प्रशस्ति हैं-

रामायणमादिकाव्यं सर्ववेदार्थं सम्मतम् ।

सर्वपाप हरं पुण्यं सर्वदुःखनिबर्हणम् ।

समस्तपुण्यफलदं सर्वयज्ञफलप्रदम् ॥¹²

'रामायण आदिकाव्य हैं । यह संपूर्णवेदोके तात्पर्यके अनुकूल हैं । इसके द्वारा समस्त पापोंका निवारण हो जाता हैं । यह पुण्यमय काव्य सम्पूर्ण दुःखोंका विनाशक तथा समस्त पुण्यों और यज्ञोंका फल देनेवाला हैं ।

• महर्षि व्यासके महाभारतमें विष्णुका यशोगान:-

भगवान् विष्णु और उनके अनेक अवतारोंका तत्त्व, रूप, और लीलाका चिन्तन करनेवालोंमें भारतीय साहित्यमें महर्षिव्यास अग्रगण्य हैं । उनके द्वारा रचित प्राय सभी पुराणों और महाभारत आदिमें

⁸ वाल्मीकि रामायणम्- बालकाण्ड:-१५/२१२-२२

⁹ वाल्मीकि रामायणम् -बालकाण्ड:-१५/३१-३२

¹⁰ वाल्मीकि रामायणम् -अयोध्याकाण्ड:-१-७

¹¹ वाल्मीकि रामायणम्-युद्धकाण्ड:-११७/ १३-१५

¹² स्कन्दपुराणम्-वैष्णव., रामायणम्-माहात्म्य-५ \ ६१-६२.

भगवान् विष्णुका प्रचुरतासे चित्रण उपलब्ध होता हैं। उन्होंने प्रचुर वैष्णव साहित्य प्रदान किया। नारदपुराणमें महर्षि वेदव्यासके विषयमें शौनकने कहा हैं कि भगवान् मधुसूदन ही प्रत्येकयुगमें वेदव्यासके रूपमें प्रकट होते हैं और एक ही वेदके अनेक विभाग करते हैं। वेदव्यासमुनि साक्षात् नारायण ही हैं। यथा—

युगे युगेऽल्पकान् धर्मान् निरीक्ष्य मधुसूदनः ।

वेदव्यासस्वरूपेण वेदभागं करोति वै ॥

वेदव्यासमुनिः साक्षान्नारायण इति द्विजाः ।¹³

व्यासजी पराशरके आत्मज थे। उनके मुख-कमलसे निकले वाऽमयरूपी अमृतका पान समस्त जगत् करता हैं। वे सत्यवतीके हृदयको आनन्दित करनेवाले थे। यथा-

जयति पराशरसूनुः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः ।

यस्यास्यकमलगलितं वाङ्मयममृतं जगत्पिबति ॥¹⁴

भारतीयवाङ्मयमें समस्त अध्यात्मज्ञान, परमात्मज्ञान, दर्शन-मर्मादि परमवैष्णव व्यासदेव कृष्णद्वैपायनकी अहैतुकी करुणाकी देन हैं। उन्होंने मानवताकोम् वैष्णवधर्म-भागवतधर्मसे समृद्धकर चिरकालके लिये उनको अपनी कृपाका आभारी बना लिया। उनके चरणदेशमें भगवल्लीला कथा रसोन्मत्त परम भागवत शुकदेवकी श्रद्धाञ्जलि हैं। यथा-

नमस्तस्मै भगवते वासुदेवाय वेधसे ।

पपुर्जानमयं सौम्या यन्मुखांम्बुरुहासवम् ॥¹⁵

अर्थात् “ संत-महात्मा जिनके मुख-कमलसे मकरन्दके समान झरती हुई ज्ञानमयी सुधाका पान करते हैं, उन परम तेजस्वी वासुदेवस्वरूप भगवान् व्यासदेवको नमस्कार हैं। “वेदोंमें व्यासजीकी स्तुति इन शब्दोंमें की हैं—‘महाप्राज्ञ व्यासदेव ! आपको धन्यवाद हैं। आप साक्षात् विष्णुस्वरूप हैं, शरीरधारियोंके आत्मा हैं। अजन्मा होकर भी आप जन्मधारण करते हैं और लोकके उपर अनुग्रह करते हैं। आपको सांसारिक कर्मबन्धनका कोई भय नहीं हैं। आपपर माया—अविद्याका कोई प्रभाव नहीं हैं। अपनी ईच्छासे ही आप शरीर धारण करते हो, और तिरोहित होते हो। आपने वेदोंद्वारा प्राप्त अर्थ ही प्रकाशित किया हैं। यथा-

साधु साधु महाप्राज्ञ विष्णुरात्मा शरीरिणाम् ।

अजोऽपि जन्म सम्पद्य लोकानुग्रहमीहसे ॥

अन्यथा ते न घटते संसार कर्मबन्धनम् ।

अस्पृष्टो मायया देव्या कदाचिज्ज्ञानगूह्या ॥

बिभर्षि स्वेच्छया रूपं स्वेच्छयैव निगूह्यसे ।

अस्मत्सम्मत एवार्थो भवता सम्प्रदशितः ॥¹⁶

महर्षि व्यासका प्रागट्य सत्यवती नामकी वसुकन्यासे यमुना मध्यवर्ती एक द्वीपमें महर्षि पराशरके पुत्ररूपमें हुआ था। वर्णकृष्ण और द्वीपमें जन्म होनेसे कृष्णद्वैपायन और वेदोंका विस्तार करनेसे व्यास कहलाये। श्रीमद्भागवत जैसा हि व्यासका जन्म वर्णन महाभारतमें वर्णित हैं।

भगवान् विष्णुके परमस्वरूपके चिन्तनकी महिमापर प्रकाश डालते हुए महर्षि व्यासकी सौभाग्यवती वाणीका संदेश हैं कि ‘शङ्ख’चक्र, गदा और शार्ङ्गधनुष्य धारणकरने वाले अनन्त और अप्रमेय भगवान् विष्णुके अनेक अवतार पुराणोंमें वर्णित हैं। जो मनुष्य उनके परम स्वरूपका चिन्तन करता हैं, वह सुखी होता हैं और संसारसे यथा शीघ्र पार उतर जाता हैं। यथा-

विष्णोश्चराचरगुरोरनन्तस्य महात्मनः ।

प्रादुर्भावाः पुराणेषु कथ्यन्ते शार्ङ्गधन्वनः ॥

¹³ नारदपुराणम्-प्र.पाद १।१७-१८.

¹⁴ वायुपुराणम्- १-१-२ .

¹⁵ श्रीमद्भागवतः- २ \ ४ \ २४.

¹⁶ वायुपुराणम् - १०४ \ १०५ -१०७.

अनन्तस्याप्रमेयस्य शङ्खचक्रगदाभृतः ।

एतस्यपरमं रूपं यश्चिन्तयति मानवः ।

स सुखी स च संसारात् समुत्तीर्णोऽचिराद् भवेत् ॥¹⁷

परमपुरुष नारायणका तत्त्व-निरूपण करते हुए महर्षिव्यास कहते हैं कि 'जितनी कथाएँ हैं तथा जो-जो श्रुतियों हैं जो धर्म हैं तथा धर्म परायणपुरुष हैं, जो विश्व तथा विश्वके स्वामी हैं, ये सब के सब भगवान् नारायणके ही स्वरूप हैं। जो सत्य हैं। मिथ्या हैं, आदि मध्य अन्तमें हैं, जो सीमा रहित भविष्य हैं, जो चर-अचर प्राणी हैं तथा इनके अतिरिक्त भी लो कुछ वस्तु हैं वह सत्य पुरुषोत्तम नारायण ही हैं।

या कथा याश्च श्रुतयो यो धर्मी धर्मतत्परः ।

विश्वं विश्वपतिर्यश्च स तु नारायणः स्मृतः ।

यत् सत्यं यदनृतमादिमध्यभूतं ।

यश्चान्त्यं निरवधिकं च यद्भविष्यम् ।

यत्किञ्चिच्चिरमचरं यदस्ति चान्यत् –

सर्वं तत् पुरुषवरः प्रधानभूतः ॥¹⁸

महर्षिव्यासकी वाणी अजन्मा, आदि-पुरुष भगवान् विष्णुका संस्तवन करती हैं – 'जो सृष्टिके लिये उन्मुख हो तीन गुणोंका स्वीकार कर ब्रह्मा, विष्णु, शिव नामके तीन दिव्य स्थूलशरीरोंको ग्रहण करते तथा विराट्-पुरुषरूप होकर अपने रोमकूपोंमें सम्पूर्ण विश्वको धारण करते हैं; जिन्होंने अपनी कलाद्वाराभी सृष्टि-रचना की हैं तथा जो सूक्ष्मरूपसे सदा सबके हृदयमें विराजमान हैं, उन महान् आदि पुरुष अजन्मा परमेश्वरका मैं भजन करता हूँ। यथा –

स्थूलास्तनूर्विदधतं त्रिगुणं विराजं –

विश्वानि लोमविवरेषु महान्तमाद्यम् ।

सृष्ट्युन्मुखः स्वकलयापि ससर्जं सूक्ष्मं-

नित्यं समेत्य हृदि यस्तमजं भजामि ॥¹⁹

महर्षि व्यास नारायणांशासे प्रकट विष्णुस्वरूप वैदिकज्ञान निधि हैं। उन्होंने श्रुतिगणोंको बछड़ा बनाकर भारती रूपिणी कामधेनुसे अपूर्व, अमृतसे भी उत्तम एवं मयुर दुग्धस्वरूप पौराणिक स्वारस्यके प्रतीकरूपमें समस्त जगत् को भागवत् माधुर्य-वैष्णवरस प्रदान किया। उनकी महिमाका तो कहना ही क्या? ऋग्वेदमें कहा गया है कि "भगवान् विष्णुका वैभव अपार हैं उसका पार आजतक कोई नहीं पा सका हैं। यथा-

'न वै विष्णो जायमानो न जातो

देव महिम्नः परमन्तमाय ।'²⁰

¹⁷ मार्कण्डेय पुराणम् १९ । ३७ -३९.

¹⁸ पद्मपुराणम्- सृष्टि. ४१ । २७-२८.

¹⁹ ब्रह्मवैवर्तकपुराणम् - ब्रह्मखण्ड:-१-२.

²⁰ ऋग्वेदः ७ - ९९- ९.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં આધુનિકતા

ડૉ. હરેન્દ્રકુમાર વી. ચૌધરી

શ્રીમતી બી.વી. ધાનક આર્ટ્સ, કોમર્સ,

સાયન્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ, બગસરા

આધુનિકતા એ શબ્દ આમ તો પૂર્વ અને પશ્ચિમના દેશોમાં 19મી સદીના અંતે અસ્તિત્વમાં આવેલો જોવા મળે છે. વિશ્વમાં અનેક પ્રકારના થયેલા ફેરફારોથી ભારતમાં થયેલી તેની અસરને કારણે આધુનિકતા શબ્દ ભારતીય સાહિત્યમાં પોતાનું સ્થાન સ્થાપિત કરે છે. આધુનિકતા શબ્દ કેવા કેવા અર્થો ધરાવે છે. તે વિગતે સમજીએ. પૂર્વ અને પશ્ચિમના દેશોમાં “Mode શબ્દના ગુજરાતી અર્થો આ પ્રમાણે છે. કોઈ વસ્તુ કરવાની રીત, પદ્ધતિ, ઢબ.”¹ આ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં Mode શબ્દ આધુનિકતાની કઈ કઈ સંજ્ઞાઓ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, તે જોઈએ.

“Mode પરથી Modern શબ્દ બને છે, તેનો અર્થ થાય છે, આધુનિક હાલનું, અર્વાચીન, અદ્યતન, છેલ્લામાં છેલ્લું કે નવી ઢબનું, છેલ્લામાં છેલ્લા વિચારો કે અદ્યતન પદ્ધતિઓ પ્રમાણેનું.”²

“Mode પરથી Manner શબ્દ મળી આવે છે. તેનો અર્થ થાય છે, કોઈ વસ્તુ કરવાની રીત, પદ્ધતિ, ઢબ તથા Manners હોય તો સામાજિક રીતભાત, શિષ્ટાચાર વગેરે અર્થો મળે છે.”¹

“Mode પરથી Fashion શબ્દ મળી આવે છે, તેનો અર્થ થાય છે, કંઈક કરવાની રીત કે પ્રચલિત પદ્ધતિ (પહેરવેશ તથા રહેણીકરણી) અને આ શબ્દ ઉપરથી બનેલ Fashionable શબ્દનો અર્થ થાય છે- આધુનિક ઢબનું, પ્રચલિત તરેહનું, ટાપટીપિયું, વરણાગિયું વગેરે.”²

આમ અંગ્રેજી Mode પરથી મળેલા શબ્દોના અર્થો આધુનિકતાના અર્થને સમજવામાં મદદરૂપ થાય છે. તે જ રીતે સંસ્કૃત ભાષામાં પણ અધુના શબ્દ કેવી રીતે આધુનિકતા સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તેના વિશે જોઈએ તો-

સંસ્કૃત ભાષામાં પણ અધુના શબ્દનો અર્થ જોઈએ તો હમણા, હાલનું, તરતનું તાજું વગેરે જેવા અર્થો મળે છે.

આ બધા શબ્દોમાંથી મળેલા અર્થો એક દિશા ચિહ્નરૂપ સાબિત થાય છે કે આધુનિકતા એટલે નવીન, તાજું-હમણાનું, લાંબો વખત ન ટકે એવું. આ માત્ર સમયલક્ષી જ વાત સમજી શકાય છે. તે પરથી સંપૂર્ણ રીતે સ્પષ્ટ આધુનિકતાનો અર્થ સમજી શકાતો નથી.

આધુનિકતા અને અર્વાચીન બંને શબ્દો વચ્ચે ભેદ છે. છતાં અર્વાચીનને આધુનિક કાળમાં ગણવામાં આવે છે. હિન્દી સાહિત્યમાં ભારતેન્દ્રકાળથી આધુનિકતાની શરૂઆત થયેલી ગણવામાં આવે છે. એટલે ઈ.સ.1850-55થી ગુજરાતી સાહિત્યમાં આધુનિક યુગની શરૂઆત થાય છે. ઈ.સ.1850 થી ઈ.સ.1950 સુધીનો લગભગ એક સૈકા જેટલા કાલખંડને અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના યુગ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેથી અર્વાચીન એ આધુનિક ગમાવી શકાય, પણ આધુનિક યુગની શરૂઆત સુરેશ જોષીથી થયેલી હોવાથી આપણે તે સમયના સાહિત્યનો અર્વાચીન ગણીએ છીએ.

વર્તમાન સમયે લખાયેલા સાહિત્યને આધુનિક કેવી રીતે ઓળખાવી શકાય તેની સમજ માટે આપણે ‘A Dictionary of Literary Terms’માં આધુનિકતાની જે સમજ આપી છે તે આપમે જોઈએ : “Modernism: A very comprehensive term applied to international tendencies and movements in all the creative arts since the

letter end of the 19th century, professor frank her mode has made a distinction between palate-modernism and new-modernism. Palate-modernism refers to early manifestations of new movements concluding, perhaps c. 1914-20, while new-modernism refers to movements (like sure-realism) since that time. As far as literature is concerned modernism reveals a breaking away from established ruled, traditions and convention, fresh ways of looking at man's position and function in the universe and many (in some cases remarkable) experiments in form and style. Some aspects of the movement are touched on in the following entries: anti novel, anti-play, beat poets, dadaism, decadence, existentialism, expressionism, free verse, happening, image, new humanism maneuver roman, Noelle vague, stream of consciousness, theater of the absurd, theater of cruelty, altruism, criticism"³

'Collins concise encyclopedia'ceમાં આધુનિકતાવાદનો અર્થ આ પ્રમાણે સમજાવ્યો છે. :“modernism: in religion term for movement in late 19th and 20th cents. Which tries to redefine Christa in teach ind in light of modern science, historical research in RC church referred to specific movement condemned by Pincus 1907 when its adherents denied deselection of the sacraments.”⁴

આપણે જેને આધુનિક કહીએ છીએ તે સમયવાચક કરતાં ગુણવાચક વિશેષ છે. ખરું જોતાં તે ગુમલક્ષણ કરતાંયે અધિક છે. તે પરંપરાનો વિરોધ કરીને આગળ વધે છે. શ્રી ધીરુભાઈ ટાકર આધુનિકતા વિશે નોંધે છે: આધુનિકતાનું પહેલું કામ જૂનાને ઉખેડીને તેની જગાએ નવાનું પ્રસ્થાપન કરવું તે છે. તેનું વલણ પરંપરાથી ઊંડરા ચાલવાનું હોય છે. અંગ્રેજી સાહિત્યમાં 1880 આસપાસ નિરૂપ્ય, સ્વરૂપ, ભાષા, નિરૂપણ ઇતિયાદિ પરત્વે નવી વિભાવના બંધાઈ, તેની સાથે પરાપરાથી ચાલ્યા આવતાં વલણોનો વિરોધ શરૂ થયેલો. એટલો ત્યાં આધુનિકતાનો આરંભ 1880થી થયેલો ગણાય છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં નિરૂપ્ય (Content) અને સ્વરૂપ(Form) તથા રચનારીતિ અને સંવિધાન પરત્વે નવો અભિગમ શરૂ થયો તે 1955 પછીથી.”⁵

આમ વેદનાથી ઊકળતું આધુનિક માનવીનું જીવન, સર્જક કળાકારના રસનો વિષય બને છે. આપણા આધુનિક સર્જકોની શબ્દ ઉપરની શ્રદ્ધા હજુ ટકી રહેલી જોવા મળે છે. તેમણે ઈશ્વરને સ્થાને અભિવ્યક્તિને સ્થાપીને પોતાના પુરોગામીઓ કરતાં વિશેષ અભિનિવેશથી આ આધુનિકો શબ્દની ઉપાસના કરે છે. આધુનિક સર્જકોએ શબ્દની માવજત માટે અગાઉની કોઈ પણ પેઢીના સર્જકો કરતાં વધુ ચિંતા અને સજાગતા દાખવી છે. આધુનિકતાએ માણસને સત્યની સામે મોઢામોઢ બંડો કરેલો જોવા મળે છે, ભલે તેનું પરિણામ નરી વેદના અને ગૂંગળામણ હોય. આધુનિકતા કળાકારને અણીશુદ્ધ કળાની સમક્ષ ઊભો રાખવા મથી રહી છે, તેનું પરિણામ નિરતિશય આનંદ વિના બીજું શું હોઈ શકે ?

હિન્દી સાહિત્યમાં પણ અનેક વિદ્વાનો દ્વારા આધુનિકતા વિષયને સમજાવવામાં આવ્યો છે. શ્રી બિપિન આશરે તેનો ગુજરાતી અનુવાદ સરળ રીતે આધુનિકતાને સમજી શકાય તે રીતે મૂકી આપ્યો છે. “યુરોપમાં આ શબ્દ પ્રયોગ 20મી સદીના આરંભથી રોમન કેથોલિક ચર્ચની નવ્ય શાસ્ત્રવાદી રોમન આધુનિકતાવાદથી ભિન્ન છે. આમ છતાં પણ બંનેનો સંબંધ ખ્રિસ્તી ધર્મના પરંપરા પ્રાપ્ત રૂપમાં, નવીન વૈજ્ઞાનિક આવિષ્કારોના પ્રકાશમાં તથા વિકાસવાદી સિદ્ધાંતની પૃષ્ઠભૂમિમાં આવશ્યક સંશોધન કરવાનો છે. 20મી સદીના આરંભમાં ઉદારચેતન ખ્રિસ્તીઓનું ધ્યાન એ તથ્યની પ્રતિ ગયું કે ખ્રિસ્તી ધાર્મિક પરંપરામાં એવા અનેક વિશ્વાસ છે કે નવીન વૈજ્ઞાનિક શોધોનો આધાર પર અસત્ય સિદ્ધ થયા છે. દષ્ટાંત: પહેલા એમ માનવામાં આવતું કે ધરતી બ્રહ્માંડનું કેન્દ્ર છે, પરંતુ વિજ્ઞાને અસંધિગ્ધરૂપથી આ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે આ માન્યતા સર્વથા ભ્રમણા છે. આ સિવાય વિકાસવાદની સ્થાપનાએ તથા માનવશાસ્ત્ર, મનોવિજ્ઞાન તથા ધર્મની દાર્શનિક અને મનોવૈજ્ઞાનિક વ્યાખ્યાઓએ અનેક સત્યો ખુલ્લાં કર્યાં. એટલા માટે બૌદ્ધિક રૂપથી જાગરુક નવીન જિજ્ઞાસુ સંતતિને માટે ખ્રિસ્તી ધર્મને આ નવીન સત્યોને અનુકૂળ બનવાનું સર્વથા કામ હતું. આમ પ્રોફેસર ગાર્ડનર તથા શ્રીમતી હમ્ફ્રીવાર્ડ વગેરેએ આ દિશામાં પ્રયાસ કર્યાં. આ પ્રયાસ ખ્રિસ્તી ધર્મ વિરોધી નથી, પરંતુ આ ચિંતકોએ એ પ્રકારનો આગ્રહ રાખ્યો કે ખ્રિસ્તી ધર્મને મહાત્મા ઈસુની તરફ પૂર્ણ આસ્થા રાખીને નવીન વૈજ્ઞાનિક એ ઐતિહાસિક અને સમાજિક શોધોના ફળસ્વરૂપ પ્રાપ્ત સત્યોની સાથે આ ધર્મની સામંજસ્ય સ્થાપિત કરવામાં આવે તેથી ખ્રિસ્તી ધર્મ અને ચર્ચ વિશેષ વ્યાપક આસ્થા અને વિશ્વાસના અધિકારી બની શકે. કલાઓના ક્ષેત્રમાં પણ આધુનિકતાવાદનું રૂપ યુગ,

સામાજિક પરિસ્થિતિઓ તથા વ્યક્તિગત માન્યતાઓને આધારે નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે છે, જે મૂળ પ્રવૃત્તિ સમાન છે. યુરોપમાં પુનઃજાગૃતિ તથા વૈજ્ઞાનિક વિકાસે જે પ્રકારે ધર્મને પ્રભાવિત કર્યો તે પ્રકારે સાહિત્યને પણ પ્રભાવિત કર્યું. પરંતુ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પશ્ચિમમાં અને ભારતમાં પણ જે પ્રતિક્રિયા થઈ તે વિશેષ પ્રખર તથા બળવંતી થઈ. પ્રાચીન શાસ્ત્રવાદી રૂપો, છંદો તથા રીતિઓનાં બંધનોનો બહિષ્કાર કરી નવીન રૂપો, છંદો તથા રીતિઓનો ઉદ્ભવ થયો. ઈંગ્લેન્ડમાં આ કાર્ય સ્વચ્છંદતાવાદી કવિઓએ કર્યું અને હિન્દીમાં સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં નવીનતા અથવા આધુનિકતાનો સમાવેશ બહુજ પહેલેથી ભારતેન્દુ યુગથી જ થઈ ચૂક્યો હતો. અહીંની આધુનિકતાની પ્રવૃત્તિઓએ સામાજિક, ધાર્મિક, રાજનૈતિક એમ બધાં ક્ષેત્રોમાં સુધારણાનો પ્રયાસ કર્યો

કાલાન્તરે આધુનિકતાવાદમાં વિજ્ઞાન મનોવિજ્ઞાન, મનોવિશ્લેષણ, માર્ક્સવાદ અને નવીન દાર્શનિક ધારાઓ જેવી પ્રતીકવાદ અસ્તિત્વવાદ વગેરેનો પણ સમાવેશ થયો અને આરંભિક ઉચ્છ્રંખલતાનો વેગ ઓછો થવા લાગ્યો."

આટલી ઉત્તમ સમજ ઉપરથી આધુનિકતાના સ્વરૂપને સ્પષ્ટ કરવા માટે થોડા મુદ્દાઓ તારવી શકાય તેમ છે. આધુનિકતાનો સંબંધ પૂર્વ અને પશ્ચિમના દેશોમાં ચાલેલી ધર્મ ચળવળો સાથે છે. તે સમયે બદલાયેલા જીવન માટે વૈજ્ઞાનિક તથ્યો અને તારણો પર વિશેષ બાર મૂકવામાં આવ્યો છે. તેથી ધર્મના નામે ચાલતા દંભ, અન્યાય, અત્યાચાર, વ્યભિચાર વગેરે બાબતોનો વિરોધ કરવામાં આવ્યો છે. આ સંદર્ભથી એટલું તો સાબિત થયું કે આધુનિકતાનો પાયાનો દુણ વિરોધ છે. આ વિરોધતી વિજ્ઞાનનો વિકાસ થયો અને નવ્ય વિચારધારાઓનો જન્મ થયો. આ બધા પરિવર્તનને કારણે સાહિત્યકારોએ સર્જનમાં રૂપ અને વસ્તુને નવા ઢાંચામાં મૂકી આપ્યું. જેથી આપાઆપ સમાજમાં સુધારાવાદી વલણ જોવા મળ્યું. આધુનિકતાનો પ્રથમ સુધારો જુના વળગણથી ચાલતી યુરોપીય દેશોની ધર્મ પ્રથા હતો. આમ, અહીંથી આધુનિકતાની શરૂઆત જોવા મળે છે.

ઉપર જણાવેલ તથ્યો અને તારણોને આધારે એમ કહી શકાય કે 19મી સદીમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમના દેશોમાં જડ થઈ ગયેલ રૂઢિચુસ્ત ધર્મના કેથોલિક સંપ્રદાયથી માનવીના હૃદય હયમચી ગયા હતા. તેથી પ્રોસ્ટેટન્ટના ઉદારમતવાદી કાર્યકર્તાઓ આ રૂઢિચુસ્ત ધર્મનો વિરોધ કરીને પોતે બળવો કરે છે. છેવટે આ બળવો મોટા જુથમાં ભળી જાય છે અને ત્યાંથી આધુનિકતાની શરૂઆત થયેલી જોવા મળે છે. તે ધર્મની બાબતમાં જ નહીં પણ માનવજીવનને સ્પર્શતા સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, દાર્શનિક અને કલાક્ષેત્રમાં અનેક પ્રકારના નવા પરિવર્તનો આપે છે. આવા ચોક્કસ પરિવર્તનો હોવા છતાં પણ આધુનિકતાની ઓળખ સ્પષ્ટ રીતે મળતી નથી. આ પરિવર્તનોએ દરેક દેશમાં પોતાની આધુનિકતાના લક્ષણો જુદા જ હોવાના.

સંદર્ભ:

1. 'A Dictionary of literary Terms' by J.A.Cudden, First Edition, P.399
2. 'Encyclopedia' by Colling Concise, First Edition, P.389
3. એજન પૃષ્ઠ, 344
4. એજન પૃષ્ઠ. 345

॥विष्णुपुराणे धर्मेण सहिताया भक्तेः प्रतिपादनम्॥

प्रस्तोता

जोषी रमेश जे. (शिक्षकः)

श्रीबोखीरा कन्याविद्यालयः, पोरबन्दरम्

35

प्रास्ताविकम्

जयति पराशरसूनुः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः ।

यस्यास्यकमलगलितं वाङ्मयममृतं जगत्पिबति^१ ॥

श्रीहरेरवयवरूपाणि सर्वाणि पुराणानि सन्ति, तद्यथा - ब्रह्मपुराणं भगवतः श्रीविष्णोः शिरः, पद्मपुराणं भगवतो हृदयम्, श्रीविष्णुपुराणं श्रीहरेर्दक्षिणबाहुः, शिवपुराणं वामबाहुः, श्रीमद्भागवतपुराणं ऊरू वर्तेते, नारदपुराणं भगवतो नाभिः, मार्कण्डेयपुराणं दक्षिणा दक्षाङ्घ्रिः, अग्निपुराणं भगवो वामाङ्घ्रिः, भविष्यपुराणं दक्षिणजानुः, ब्रह्मवैवर्तपुराणं वामजानुः, लिङ्गपुराणं भगवतो दक्षिणगुल्फकम्, वराहपुराणं भगवतो वामगुल्फकम्, स्कन्दपुराणं भगवतो लोमानि सन्ति, वामनपुराणं त्वचा, कूर्मपुराणं पृष्ठम्, मत्स्यपुराणं मेदः, गरुडपुराणं मज्जा, एवं ब्रह्माण्डपुराणं भगवतोऽस्थिरूपात्मकमस्ति, इत्थं भगवान् श्रीविष्णुः पुराणविग्रहरूपे बभूव । भारतीयवाङ्मये पुराणानि साहित्यरत्नाकरस्य समुज्ज्वलानि रत्नानि सन्ति, येषां प्रचुरप्रकाशो भारतीयानामन्तःकरणं सृष्टिकालत आलोकितं करोति, अस्य विश्वस्य विशुद्धः समग्रेतिहासो यदि दृग्गोचरो भवति तर्हि सः पुराणेष्वेव उपलभ्यते । भारतीयसंस्कृतवाङ्मये पौराणिकयुगस्याविर्भावो नूतनां दिशां सूचयति, वेदविज्ञानस्य मनोरञ्जकाख्याने परिणतमेव पुराणानामभूतपूर्वं कौशलं वर्तते, इत्थं पुराणानि भारतीयसंस्कृतेः, आचारस्य, इतिहासस्य च ज्ञानाय विश्वकोशोऽस्ति ।

^१ वायुपुराणम् १।१।२

पुरा भवमिति पुराणम् , पुरति नाम अग्रे गच्छति इति पुराणम् , पुरा नयति इति पुराणम् , पुरा अतीतान् अणति, अण्यते नाम कथयति जीवयति इति पुराणम् , पुरा नाम पुरातनम् अनिति अन्यते नाम जीवयति बोधयतीति पुराणम् ।

पुराणशब्दस्योत्पत्तिः ।

पुराणशब्दस्य व्युत्पत्तिलभ्यार्थः साधारणतः स्रोतश्चतुष्टयाद् उपलभ्यते, तत् स्रोतश्चतुष्टयन्नाम - निरुक्तम् , व्याकरणम् , पुराणम् , कोशश्चेति । तथापि नैकेषां ग्रन्थानां विदुषां मतानुसारं पुराणशब्दस्यार्थमनेन प्रकारेण पश्यामो यथा - स्वयं निरुक्तकारो यास्काचार्यः पुराणशब्दस्य व्युत्पत्तिरनेन प्रकारेण करोति यथा -

पुराणं नाम - पुरा अपि नवं भवति नेदानीम् । जीर्णमेव पुराणमुच्यते, तत्र 'पुरानव' इति शब्दस्य वकारस्य लोपेन णत्वेन च पुराणशब्दो निष्पद्यते², अतः पुराणन्नाम प्राचीनत्वेऽपि यस्य नव्यत्वं नितरामस्ति तदेव पुराणं बोध्यते । सम्प्रति व्याकरणदृष्ट्या पुराणशब्दस्य विविधा अर्था अनेन प्रकारेण भवन्ति तद्यथा -

(१) पुरा भवमिति विग्रहे पुराशब्दात् 'सायञ्चिरम्' इति सूत्रेण ट्युप्रत्यये, टकारस्येत्संज्ञायां लोपे च पुरा + यु इति स्थिते, 'युवोरनाकौ' इति सूत्रेण 'यु' इत्यस्य स्थाने अनादेशे पुरा + अन इति स्थिते, अत्र 'पूर्वकालैकसर्व- जरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन' इत्यस्मिन् सूत्रे 'पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु' इत्यस्मिन् सूत्रे च पुराणशब्ददर्शनात् 'सायञ्चिरम्प्राहे- प्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च' इति सूत्रेण प्राप्तः तुडभावो निपात्यते, वर्णसम्मेलने पुराणशब्दो निष्पद्यते ।

(२) पुरा नाम अतीतागतावर्थावणति इति विग्रहे पुरा उपपदाद् अण - शब्दे इति धातोः 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' इत्यनेन अच्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे स्वादिकार्ये पुराणशब्दो निष्पद्यते ।

² निरुक्तभाष्यटीकायाम् ३।१९।४

- (३) पुरा नाम पुरातनम् अनिति अन्यते नाम जीवयति बोधयतीति विग्रहे अन प्राणने अन प्राणने इति धातोः ग्रन्थविशेषं सूचयन् पुराणशब्दः ‘नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः’ इत्यनेन अच्प्रत्यये अनुबन्धलोपे स्वादिकार्ये पुराणशब्दो निष्पद्यते ।
- (४) पुरा अतीतान् अणति, अण्यते नाम कथयति जीवयति इति विग्रहे अण शब्दे, अण प्राणने इति धातोः ग्रन्थविशेषं सूचयन् पुराणशब्दः ‘नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः’ इत्यनेन अच्प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे स्वादिकार्ये पुराणशब्दो निष्पद्यते ।
- (५) पुरा नयति इति विग्रहे पुरा उपपदाद् णीञ् प्रापणे इति धातोः उणादिसूत्रेण अच्प्रत्यये, टिलोपे, णत्वे च पुराणशब्दो भवति ।

पुराणानां लक्षणानि ।

कस्यचन वस्तुनः सिद्धौ लक्षणप्रमाणयोरवश्यमेव आवश्यकता वर्तते । अतः किं लक्षणकं पुराणमिति जिज्ञासायामस्माभिः समग्रेऽस्मिन् संस्कृतवाङ्मये केवलं पुराणभाग एव तद्विषयविचारः प्राप्यते । तत्र च पुराणेषु तल्लक्षणवर्णनप्रसङ्गे मया द्विविधं लक्षणं प्राप्यते यथा - (१) पञ्चलक्षणम् । (२) दशलक्षणम् ।

द्विविधे लक्षणे सति साधारणतः समेषां पुराणानां पञ्चलक्षणमेव प्रसिद्धमस्ति यस्य प्रामाण्यं विविधेषु नैकेषु ग्रन्थेषु कोशेषु चानेन प्रकारेण समुपलभ्यते तद्यथा -

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च। वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्^३ ॥

(१) सर्गः। सर्गो नाम जगत उत्पत्तिः, सर्गपदादवबोध्यते ।

(२) प्रतिसर्गः। सर्गाद्विपरीतं यद्यो वा प्रलयः, स एव प्रतिसर्गः कथ्यते ।

(३) वंशः। वंशपदेन कदाचित् केवलं राजवंशस्यार्थबोधः स्वीकृतो भवेत्, किन्तु तन्न समीचीनं यतो राजवंशपदेन वंशपदस्य व्यवहारात् तस्य सीमितत्वदोषो भवति, अतः संसारेऽस्मिन् ब्रह्मणा येषां येषां राज्ञां सृष्टिः कृता, तेषां भूतभविष्यवर्तमानकालीना स्थितिर्नाम वंशः इति।

³ मत्स्यपुराणम् ५३।६३

(४) मन्वन्तरम्। अस्य संसारस्य स्थितेर्विषये विविधसृष्ट्यर्थं ये ये परिच्छेदाः समालोचनमाध्यमेन समुपलभ्यन्ते, ते परिच्छेदा एव पुराणवाङ्मये मन्वन्तराणि इति नाम्ना प्रसिद्धानि सन्ति ।

(५) वंशानुचरितम्। पूर्वोक्तेषु समुत्पन्नानां वंशधराणां तथाच प्रथमतः प्रसिद्धानां राज्ञां विशिष्टविवरणं यस्मादेव समुपलभ्यते तद् वंशानुचरितं कथ्यते ।

पुराणानां दशलक्षणकत्वम् ।

अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूत्तयः । मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः^४ ॥

सर्गोऽस्याथ विसर्गश्च वृत्तिरक्षान्तराणि चावंशो वंशानुचरितं संस्था हेतुरपाश्रयः^५ ॥

पञ्चलक्षणसमन्वितं विष्णुपुराणम्।

पञ्चलक्षणमेव पुराणानां रचनाया आधारस्तम्भो वर्तते, तत्र पञ्चलक्षणम् , दशलक्षणं चेति द्विविधे लक्षणे सति साधारणतः समेषां पुराणानां पञ्चलक्षणमेव प्रसिद्धमस्ति। एतानि पुराणस्य पञ्चलक्षणानि विष्णुपुराणे विशेषरूपेण संघटन्ते, तद्यथा-

(१) सर्गः ।

अव्याकृतगुणक्षोभाद् महतस्त्रिवृतोऽहम् । भूतमात्रेन्द्रियार्थानां सम्भवः सर्ग उच्यते^६ ॥

इति श्लोकानुसारेण सर्गो नाम जगत् उत्पत्तिः, सर्गपदादवबोध्यते । तत्र ब्रह्मव्यतिरिक्तं यद्यद्वस्तु जगति दृश्यमानं भवति, तत्तद्वस्तुन उत्पत्तिः सर्गपदेन व्यपदिश्यते । तत्र सर्गो नाम सृष्टिः, विष्णुपुराणस्य प्रथमांशे सृष्टेर्वर्णनं वर्तते, स एव सर्गः ।

(२) प्रतिसर्गः ।

नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्यमात्यन्तिको लयः। संस्थेति कविभिः प्रोक्ता चतुर्धाऽस्य स्वभावतः^७ ॥

^४ श्री. भा. पुराणम् २।१०।१

^५ श्री. भा. पुराणम् १२।७।९

^६ श्री. भा. पुराणम् १२।७।११

^७ श्री. भा. पुराणम् १२।७।१७

इति श्लोकानुसारेण सर्गाद्विपरीतं यद्यो वा प्रलयः, स एव प्रतिसर्गः कथ्यते। अस्य ब्रह्माण्डस्य समयानुसारं प्रलयो भवति । अस्य प्रलयस्य वर्णनं विष्णुपुराणस्य षष्ठांशे वर्तते, तत्रैव चतुर्विधस्य प्रलयस्य वर्णनं कृतमस्ति, तद्यथा -

१.नैमित्तिकः प्रलयः। २.प्राकृतिकः प्रलयः। ३.नित्यः प्रलयः। ४. आत्यन्तिकः प्रलयः।

(३) वंशः।

राज्ञा ब्रह्मप्रसूतानां वंशस्त्रैकालिकोऽन्वयः^८ ।

इति श्लोकस्यानुसारेण व्यापकरूपेण अपरेषां मुनिऋष्यादीनां सकलानां वंशमपि स्वीक्रियते, अतो विष्णुपुराणे नैकेषां राज्ञां महर्षीणां च वंशवर्णनं विष्णुपुराणस्य चतुर्थांशे वर्तते ।

(४) मन्वन्तरम् ।

मन्वन्तरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वराः। ऋषयोऽशावतारश्च हरेः षड्विधमुच्यते^९ ॥

इति श्लोकस्यानुसारेणास्य संसारस्य स्थितेर्विषये विविधसृष्ट्यर्थं ये ये परिच्छेदाः समालोचनमाध्यमेन समुपलभ्यन्ते, ते परिच्छेदा एव पुराणवाङ्मये मन्वन्तराणि इति नाम्ना प्रसिद्धानि सन्ति । प्रतिमन्वन्तरं मनुदेवतादिपदार्थघटकम् आयाति, एतेषां चतुर्दशानां मन्वन्तराणां वर्णनं श्रीविष्णुपुराणस्य चतुर्थांशे वर्तते ।

(५) वंशानुचरितम् ।

पूर्वोक्तेषु समुत्पन्नानां वंशधराणां तथा च प्रथमतः प्रसिद्धानां राज्ञां विशिष्टविवरणं यस्मादेव समुपलभ्यते तद् वंशानुचरितं कथ्यते, अतो विष्णुपुराणे नैकेषां राज्ञामेवं महर्षीणां च वंशवर्णनं विष्णुपुराणस्य चतुर्थांशे वर्तते । सर्वेषु पुराणेषु विष्णुपुराणमद्वितीयं पुराणमस्ति, अतो विष्णुपुराणस्य स्थानं सर्वेषु पुराणेषु सर्वोत्तमं वर्तते।

विष्णुपुराणस्य धार्मिको दृष्टिकोणः ।

^८ श्री. भा. पुराणम् १२।७।१६

^९ श्री. भा. पुराणम् १२।७।१५

अस्मिन् विष्णुपुराणे धर्मस्य-अधर्मस्य, तमोगुणस्य-रजोगुणस्य संघर्षवर्णनं वर्तते, यथा - धर्मस्य विजयप्रसङ्गे विष्णोर्नृसिंहावतारद्वारा हिरण्यकशिपोर्वधानन्तरं स्वयं प्रह्लादस्य दैत्यानां राजपदाभिषेकः, धर्मस्यानुकूलमेव राजकार्यं कुर्वन् राजा परमं निर्वाणपदमवाप्नोति । विष्णुपुराणस्य राजधर्मस्य वर्णनप्रसङ्गे राज्ञां प्रथमं कर्तव्यं प्रजापालनमेव वर्तते, वर्णधर्मेण विचलिताय जनाय 'नग्न' इति संज्ञा प्रदत्ता वर्तते ।

उपर्युक्तस्य विवेचनस्यान्ते सिद्धमिदं भवति यत् - पौराणिकेषु ग्रन्थेष्वश्रमव्यवस्थायास्तथा नैमित्तिककर्तव्यादीनां महत्त्वपूर्णं स्थानमासीत्, अतो धर्मव्यवस्थापनार्थं भगवतो विष्णोरंशावतारः श्रीकृष्णो जन्म गृहीत्वा दुष्टानां वधमकरोत् ।

इत्थमस्मिन् विष्णुपुराणे सृष्टेः सृजनस्य, पालनस्य, पोषकस्य च रूपे भगवतः विष्णोश्चरित्रचित्रणं वर्तते। इदं विष्णुपुराणं सामान्यरूपेण वैदिक-अवैदिक-आस्तिक-नास्तिकानां समस्तानां दार्शनिकसिद्धान्तानां निरूपणं करोति, तत्र मुख्यरूपेण जगतः सृष्टिप्रलयस्य सम्बन्धिनां तत्त्वानां प्रतिपादनात्सांख्यदर्शनेन सह विष्णुपुराणस्य पूर्णं सामञ्जस्यं वर्तते अस्मिन्नेव विष्णुपुराणे वेदान्तदर्शनस्याऽद्वैतब्रह्मणो विवरणमस्ति तथा पतञ्जलिना कथितानामष्टानां योगानां सम्यक्तया विवेचनं वर्तते, अनेन प्रकारेण दार्शनिकदृष्ट्या ज्ञानमीमांसायाः, तत्त्वमीमांसायास्तथा आचारमीमांसाया वर्णनं प्राप्यते। नवधाभक्तेरुदाहरणानि विष्णुपुराणे दृग्गोचराणि भवन्ति, नवधाभक्तिसाधनातो मानव ऐहलौकिकं पारलौकिकं च पदमवाप्तुं समर्थो भवति, क्वचित्क्वचिद्भगवतो भक्तानां महत्तां प्रतिपादयति । अनेन वर्णनेन धार्मिकदृष्ट्या विष्णुपुराणस्य स्थानं महत्त्वपूर्णं विशेषं च वर्तते।

पुराणेषु विष्णुपुराणस्य महत्त्वम् ।

अष्टादशसु पुराणेषु विष्णुपुराणस्य स्थानं सर्वातिशायि वर्तते, इदं वैष्णवदर्शनस्य वैष्णवभक्तेश्चोपासनाया मूलाधारकमस्ति, भगवतो विष्णोर्महिम्नो गानमेवं भगवद्भक्तेश्चोद्भावनैव प्रमुखमुद्देश्यं वर्तते, अतोऽस्य नामधेयं विष्णुपुराणमस्ति, अन्यस्मात्पुराणामस्मिन् पुराणे न्यूनानि पद्यानि सन्ति, तथापि विशेषमहत्तामावहति,

पुराणसंहितैव समस्तानां पुराणानां मूलं बीजमस्ति, अतो विष्णुपुराणं पुराणसंहिता वर्तते। महापुराणानां गणनाक्रमे प्रायः सर्वत्र विष्णुराणं तृतीयस्थाने परिगणितं वर्तते तद्यथा - अष्टादशपुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते। ब्राह्मं पादमं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा^{१०} ॥

अनेन प्रकारेण संख्यादृष्ट्या विष्णुपुराणस्य तृतीयक्रमाङ्कः, किन्तु ऐतिहासिकघटनाचक्रदृष्ट्या विष्णुपुराणमेव सर्वप्रथमं भवितुमर्हति, कथं यद् - अस्य रचयिता व्यासस्य पिता पराशरो वर्तते, इति विष्णुपुराणस्य प्रथमाध्याये निर्देशो वर्तते यद्यदा पराशरस्य पितुःशक्तिं राक्षसा जघ्नुः, तदा क्रोधाविष्टः पराशरः स्वपितृप्रतिशोधाय राक्षसानां विनाशाय 'रक्षोघ्नसत्रम्' इति प्रारब्धवान्, तस्मिन् सहस्रशो राक्षसाः पतित्वा दिवंगताः, इत्थमवलोक्य राक्षसानां पिता तथा वसिष्ठः (पराशरस्य पितामहः) पराशरं सान्त्वयित्वा पराशरः शान्तो जातः, पराशरो यदा यज्ञान्निवृत्तो जातः, तदनन्तरं महर्षिः पुलस्त्यः पराशरायाऽऽशिषो दत्तवान् यद् - पुराणसंहिताकर्ता भवान् वत्स भविष्यति^{११}॥

तदनन्तरं मैत्रेयेन विविधेषु प्रश्नेषु पृष्ठेषु सत्सु पराशरः सम्पूर्णां विष्णुपुराणानाम्नीं पुराणसंहितां सस्मार तथा मैत्रेयः पराशराय पुराणसंहितामिमां शुश्राव यथा - 'पुराणसंहितां सम्यक्तां निबोध यथातथम्'^{१२} । अतो विष्णुपुराणं पराशरमैत्रेययोः संवादात्मकं वर्तते ।

विष्णुपुराणे प्रतिपादिता धर्मेण सहिता भक्तिः ।

धियोऽल्पधियश्च मानवा अहर्निशमेव स्वस्येष्टं भगवन्तं प्रार्थयन्ति यद् -

चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि^{१३} ।

अतो वैदिकधर्मस्य लोकप्रियकरणाय सम्पूर्णं श्रेयः पुराणानां पार्श्वे वर्तते । मानवमात्रस्य प्राप्तव्यस्य चतुष्टयस्य प्रयोजकता पुराणानि विहाय अन्यस्मिन् ग्रन्थे

¹⁰ विष्णुपुराणम् ३।६।२०

¹¹ विष्णुपुराणम् १।१।२६

¹² विष्णुपुराणम् १।१।३०

¹³ पुराणतत्त्वविमर्शः पृ. सं. ७९

सरलतया सुगमतया न दृश्यते, धर्म-अर्थ-कामाख्यस्य त्रिविधस्य पुरुषार्थस्य विषये तु नास्ति कोऽपि सन्देहः, कथं यत्पुराणानां प्रतिनिधिरूपाख्यो ग्रन्थो महाभारतमेव वर्तते, अतो महाभारते वेदव्यासेन लिखितमस्ति यद् -

धर्मे ह्यर्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभायदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्त्वचित्^{१४} ॥

लौकिकपुरुषार्थानां विषये यावद्वर्णनं विस्तारेण पुराणेषु निहितमस्ति, तावद्वर्णनमन्येषु ग्रन्थेषु निहितमस्ति, अत्र विचारोऽयं मनसि जागर्ति यद् - अलौकिकस्य परमपुरुषार्थमोक्षाख्यस्य विषये सर्वेषु पुराणेषु विद्यमानमस्ति, अतोऽन्यपुरुषार्थस्यापेक्षया परमपुरुषार्थस्य प्रयोजकता सुतरां सिद्धा भवति, एवं सत्कर्मणामसत्कर्मणां च प्रतिपादनं पुराणेष्वेव वर्तते, अतः पुराणानि गायन्ति यद् -

रामादिवत्प्रवर्तितव्यं न रावणादिवत्^{१५} ।

रामस्येवाऽऽचरणमाचतव्यं रावणस्येवाऽऽचरणन्नाचतव्यमिति पवित्रार्दशं हृदि निधाय महर्षिर्वाल्मीकिः रामायणाख्यं ग्रन्थं निर्ममे, किन्तु अस्यैव रामायणस्य मूलं तु पुराणान्येव सन्ति, पुराणेषु यत्र तत्र सर्वत्रैव पुण्यप्रकर्षवृत्तानां विस्ताररूपेण वर्णनं नितरां समुपलभ्यते, अतः समेषामवताराणां मुख्यमुद्देश्यं संसारतरणिरेव वर्तते, तत्रैतेऽवतारा मुख्यतया सन्ति तद्यथा^{१६} -

१. पूर्णावतारः। २. अंशावतारः। ३. विशेषावतारः। ४. अविशेषावतारः। ५. नित्यावतारः।

एतेषां समेषामवताराणां वर्णनमस्मिन् विष्णुपुराणे विस्ताररूपेण वर्णितमस्ति, अस्योपप्रकरणस्य विस्तारोऽग्रिमेषु प्रकरणेषु कृतो वर्तते, अतोऽनेन प्रकारेण 'विष्णुपुराणे धर्मेण सहिताया भक्तेः प्रतिपादनम्' विषयमिमं विस्तारभयादत्रैव समाप्नोमि।

¹⁴ पुराणतत्त्वविमर्शः पृ. सं. ७८

¹⁵ पुराणतत्त्वविमर्शः पृ. सं. ७८

¹⁶ पुराणतत्त्वविमर्शः पृ. सं. ८३

रसविवेचनम्

गवेषकः

पुनित विनोदभाई शीलु

प्राध्यापकः श्रीसूर्यपुरसंस्कृतमहाविद्यालयः

संस्कृतकाव्यशास्त्रे रसस्य महत्वपूर्णं स्थानं विद्यते । काव्यस्य सर्वस्वं रस एव वर्तते । काव्यशास्त्रे यद् महत्त्वं रसः प्राप्नोति तादृक् महात्म्यं न अन्यानि तत्त्वानि प्राप्नुवन्ति । रीतिः, अलंकारः, गुणः वृत्त्यादयः अन्यानि तत्त्वानि रसमाश्रित्य एव स्वप्रकटनं कुर्वन्ति इति विधानम् ।

काव्यशास्त्रे रससम्प्रदास्य प्रारम्भो भरतरससूत्रेण मन्यते । परवर्ति काव्याचार्यैः रसविवेचनं रससूत्राधारिकृत्य कृतम् ।

तं. गोभिवर्षणं रसं मदायं देववीतये ।
सुतं भराय सं सृज ॥¹

ऋग्वेदऋचायां सोमरससन्दर्भे रसः प्रयुक्तः । उपनिषदि रसः परब्रह्मप्रोक्तः यथा "रसो वै सः"² सन्दर्भेऽस्मिन् रसः परब्रह्म । तत् प्राप्य जीवः आनन्दमनुभवति ।

आचार्ययास्केन निरुक्ते 'अश्विन' शब्दनिर्वचने यद्व्यशानुवाते सर्व रसेनान्ये, ज्योतिषान्यः ।³

उपरोक्त सन्दर्भाः रसशब्दस्य प्रचीनतां प्रस्थापयन्ति । स्वयं भरतेन नाट्यशास्त्रे प्रोक्तं ।

जग्रा पाठयमृगवेदात् सामेभ्यो गीतमेव च ।

यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्वणादपि ॥⁴

काव्यशास्त्रे प्रायः आचार्यैः काव्ये रसस्य प्रधानता अनिवार्यता च स्वीकृता ।

अलंकारादिकाव्यशोभाकारितत्त्वानि किन्तु रसः काव्यस्य आत्मा ।

अग्निपुराणं कथयति-वाग्वैदग्ध्यप्रधानेऽपि रस एवात्र जीवितम् ।⁵

रसः काव्यस्य आत्मा इति निरूपितम् ।

भोजराजः सरस्वतीकण्ठाभरणे काव्यं रसान्वितं कथयति- रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्तिं प्रीतिं च विन्दति ।⁶

आचार्यविश्वनाथः साहित्यदर्पणे 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' इत्यनेन रसस्य प्रधानतानिवार्यते स्वीकृतवान् ।
आचार्य दण्डी कामं सर्वोऽप्यलंकारा रसमर्थैः निषिञ्चति ।⁷ अलंकारवादिभिः आचार्यैरपि अलंकाराः काव्यसौन्दर्यवर्धकाः मन्यन्ते । किन्तु रसं काव्यस्य मूलतत्त्वं मन्यन्ते । आचार्याणाम् एतानि उदाहरणानि रस एव काव्यस्यात्मा इति प्रस्थापयन्ति ।

नाट्यशास्त्रस्य षष्ठे अध्याये रससूत्रम् अर्थात् रसस्य लक्षणं प्रदत्तम्-

तत्र विभावनुभावव्यभिचारिसंयेणागाद्रसनिष्पत्तिः ।^{१८}

अर्थात् विभावनुभावव्यभिचारिसंयेणागाद् रसनिष्पत्तिः भवति । रससूत्रे प्रयुक्तानां शब्दानां परिचयः आवश्यको वर्तते ।

विभावनुभावव्यभिचारिणाम् एवं स्थायिभावानां विवेचनम् ।

-: विभावः :-

अलम्बनविभावः एवं उद्दीपनविभावः इति द्वौ प्रकारौ । आलम्बनविभावः अर्थात् नायकः नायिका, नटः नटी इत्यादीनि पात्राणि । शकुन्तलां दृष्ट्वा दुष्यन्तस्य मनसि प्रेमाविर्भावः भवति तथैव दुष्यन्तं दृष्ट्वा शकुन्तलायाः मनस्यपि प्रेमाविर्भावः भवति । तथैव शकुन्तलायाः कृते दुष्यन्तालम्बविभावो भवति ।

उद्दीपनविभावः इत्युक्ते नायकनायिकयोः मध्ये यद्भावाः प्रदीप्ताः तद्भावान् उद्दीप्तान् कुर्वन्ति तदुद्दीपनविभावः यथा-उद्यानं चन्द्रिकाः स्वरध्वनिः इत्यादयः विभावाः । लौकिकजगति तानि कारणानि कथ्यन्ते ।

-: अनुभावः :-

अनु पश्चाद् भवति इति अनुभावः नायक नायिका च परस्परं दृष्ट्वा प्रेमादौ भवतः । सुषुप्तभावानां प्रकटीकरणम् आंगिकं वाचिकं च भवति । भुजाक्षेपः, कटाक्षः, वक्रोक्तिवचनम् इत्यादयः ।

दुष्यन्तः कन्यां दृष्ट्वा कथयति-अहो! मधुरम् आसां कन्यकानां दर्शनम् । भावानां वाचिकमांगिकं , प्रकटीकरणं भवति । अनुभावाः कार्याणि कथ्यन्ते ।

-: व्यभिचारिभावः :-

व्यभिचारिभावस्य अपरं नाम संचारी भावः । तानि सहकारणानि कथ्यन्ते । त्रयस्त्रिंशत् (३३) व्यभिचारिभावाः । व्यभिचारिभावे सात्त्विकभावानामपि समाहारो भवति । अष्टौ सात्त्विकभावाः ।

व्यभिचारिभावः नायक-नायिकयोः माध्यमेन प्रेक्षागृहे सामाजिकानां (सहृदयानां) चेतसी व्यभिचरणं-संक्रमणं करोति ।

-: स्थायिभावाः :-

स्थायिभावाः सहजवृत्तयः स्थिताः सन्ति । सामाजिकानां चेतसि स्थिता रतिहासादयः स्थायिभावाः रसस्वरूपेण अभिव्यक्तः भवति । स्थायिभावाः नव मन्यन्ते ।

भरतरससूत्रे स्थायिभावानां निर्देशः नास्ति । कारणं स्थायिभावास्तु प्रेक्षकानां सामाजिकानां चेतसि स्थिता एव सन्ति । अन्यद् च नट-नटीमध्ये उपयुक्ता न भवन्ति । भावेषु ये प्राधान्यं धारयन्ति ते स्थायिभावा उच्यन्ते ।

रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।

जुगुप्साविस्मयश्चेति निर्वेदो नवमस्तथा ॥

मनसः प्रेमार्द्रत्वं रतिः । वागादिविकारः हासः । स्वजननाशजन्यचेतोविकारः शोकः । विपरितस्थित्यां क्रोधः । कार्यारम्भे आवेशो उत्साहः । रौद्रशक्तिदर्शने भयम् । दोषदर्शनादिजन्या जुगुप्सा । चेतसोविस्फारो विस्मयः । तत्त्वज्ञानादुत्पन्ना बुद्धिः निर्वेदः ।

अर्थात् विभावानुभावव्यभिचारिभावसंयोगाद् रसनिष्पत्तिः भवति । तस्य अध्ययनं वयं निम्नांकितेन कोष्टकेन पश्यामः –

विभावः	अनुभावः	व्यभिचारिभावः
अलम्बनः नायकः नायिकाः नटः नटी	उद्दीपनः उद्यानम् चन्द्रिका वसन्तादयः ऋतवः खगानां ध्वनिः कारणानि	नायकं (अलम्बनं) दृष्ट्वा नायिका प्रेमार्द्रा भवति येनकेनापि निमित्तेन मुहुर्मुहुः पश्यति । कार्याणि सहकारणानि

-
- (१) ऋग्वेदः ९/६/६
 - (२) तैत्तिरीयोपनिषदः -२/७
 - (३) निरुक्तम्-१२/१/१
 - (४) नाट्यशास्त्रम्-१/१७
 - (५) अग्निपुराणम्-३३७/३३
 - (६) सरस्वतीकण्ठाभरणम्-१/२
 - (७) काव्यादर्शः -१/६६
 - (८) नाट्यशास्त्रम् — ६/३२

ડિમોનેટાઇઝેશન (ચલણી નોટ/ચલણ બંધી) અને ભારતીય અર્થતંત્ર પર તેની અસરો.

37

પ્રા.ગિરીશ ડી રોહિત(આસી.પ્રોફેસર-અર્થશાસ્ત્ર)

સરકારી વિનયન કોલેજ,

ધાનપુર,જી-દાહોદ.

જે રીતે માનવ શરીરમાં લોહી(Blood)નો પ્રવાહ સતત ફરતો રહી શરીરના દરેક અંગોને લોહી પુરું પાડી દરેક અંગને કાર્યરત રાખે છે,તેજ રીતે અર્થતંત્ર એ શરીર સમાન છે,જેમાં નાણું/ચલણ એ લોહી તરીકે કાર્ય કરે છે.માનવ શરીરમાં લોહી દરેક અંગોને લોહી પુરું પાડી કાર્યરત રાખે છે તેજ રીતે નાણું/ચલણ પણ દેશના અર્થતંત્રમાં વિવિધ ભાગો જેવા કે ખેતી, ઉધોગો, સેવાક્ષેત્રને નાણાંરૂપી લોહી પુરું પાડી અર્થતંત્રને વિકાસની દિશામાં આગળ ધપાવતું રાખે છે.

વૈશ્વિકસ્તરે સાટા પધ્ધતિ(Barter System)ની ખામીઓને કારણે વિવિધ સ્વરૂપે નાણું અસ્તિત્વમાં આવતું ગયું અને સમયાંતરે દેશના અર્થતંત્રોમાંથી સાટા પધ્ધતિનું સ્થાન નાણાં આધારીત અર્થતંત્રએ લીધું.મોટા ભાગના દેશોમાં આર્થિક વ્યવહારો રોકડ સ્વરૂપે અને બેન્કનાણાંથી થવા લાગ્યા. સાટા પધ્ધતિની મુખ્ય ખામીઓ જેવી કે વસ્તુ વિભાજનની મુશ્કેલી, સ્થળાંતરની મુશ્કેલી,મૂલ્ય સંગ્રહની મુશ્કેલી, આ ખામીઓ નાણાં આધારીત અર્થવ્યવસ્થામાંથી દૂર થઈ,પરંતુ તેનું સ્થાન નાણાં આધારીત અર્થવ્યવસ્થામાં કેટલાક ભયાનક આર્થિક દૂષણો જેવા કે કાળુનાણું, ડુપ્લીકેટ નોટોનું ચલણ, કુગાવાએ લીધું અને સાથોસાથ આ દૂષણોનું પ્રમાણ પણ સતત વધતું ગયું.વિશ્વના દેશો સામે આ દૂષણોને ડામવાની સમસ્યા ઉદભવી જેના ઉપાય તરીકે વિશ્વના ઘણા દેશોએ ચલણી નોટબંધીનો રસ્તો અપનાવ્યો જેમાં દેશના અર્થતંત્રમાંથી નફિક કરેલા દરની ચલણી નોટો પરત ખેંચી તેના સ્થાને નવી ચલણી નોટો અર્થતંત્રમાં મુકી હતી.

ડિમોનેટાઇઝેશન એટલે શું ?

ડિમોનેટાઇઝેશન એ Economic Term માં વપરાતો શબ્દ છે.તે Scrapping of old currency note and stripping off their status of legal tender ના સંદર્ભમાં વાપરવામાં આવે છે.જ્યારે દેશની સરકાર ધ્વારા દેશના અર્થતંત્રના પ્રવાહમાંથી ઉપયોગમાં લેવામાં આવતી નિર્ધારીત કરેલ દરની ચલણી નોટો,ચલણ પરત ખેંચવામાં આવે,વર્તમાન નોટોનું ચલણ નાબૂદ કરવામાં આવે ત્યારે તેને ડિમોનેટાઇઝેશન કહેવામાં આવે છે.

અગાઉ વર્ષ-1946 અને 1978 માં ભારત સરકારે મોટી રકમની ચલણી નોટો અર્થતંત્રમાંથી પરત ખેંચી હતી. વર્તમાન ભારત સરકારે 08-નવેમ્બર-2016 થી ભારતીય અર્થતંત્રમાંથી મોટા દરની ચલણી નોટો જેમાં રૂ.500 અને રૂ.1000 ની નોટો પરત ખેંચી તેના સ્થાને રૂ.2000 ની નવી નોટ ચલણમાં મુકી છે.

સરકારના કહેવા પ્રમાણે દેશના કુલનાણામાં રૂ.500,રૂ.1000 તથા અન્ય નોટ,સિક્કાઓનું પ્રમાણ નીચે મુજબ છે.

રૂપિયા/નોટો	કુલનાણામાં ટકાવારી પ્રમાણ
રૂ.500 અને રૂ.1000 ની નોટો	87 %
અન્ય નોટો	10 %
સિક્કાઓ	03%

ભૂતકાળમાં ભારત સહિત વિશ્વના કેટલાક દેશોએ ડિમોનીટાઇઝેશનનો નિર્ણય લીધેલ છે,જે નીચેના ટેબલ પરથી જોઇ શકાય છે.

ડિમોનેટાઇઝેશન(ચલણી નોટ/ચલણ બંધી)ની વિગત દર્શાવતા દેશોની માહિતિ

દેશ	વર્ષ	બંધ કરેલ/પરત ખેંચેલી ચલણી નોટ/ચલણ	ચલણ નોટ બંધ કરવા પાછળ દર્શાવેલા મુખ્ય સંભવિત કારણો
બ્રિટન	1971	5 અને 10 Pond and Pens	ચલણમાં સમાનતા લાવવા.
ભારત	1946 & 1978	રૂ.10000 ની નોટો	સરકારનું માનવું હતું કાળુનાણું મોટી નોટોમાં સંગ્રહાયેલું હોય છે.
ઘાના	1982	50 Cedi નોટ	કાળાનાણાંને ડામવા.
નાઈઝીરીયા	1984	100 Naira	અર્થતંત્રને સ્થિરતાની સ્થિતિમાં લાવવા.
નોર્થ કોરીયા	2010	1000 CL	કાળા નાણાંનું બજાર નીચે લાવવા અને દેશના અર્થતંત્રને સુધારવા.
ઝીબ્વાબ્વે	2015	100 000 000 000 000 (One Hundred Trillion Dollars)	કાળાનાણું નાબૂદ કરવા,કાળાનાણાંનું બજાર ઘટાડવા અને સામાન્ય માણસને યોગ્ય જીવન આપવા.
ભારત	2016	રૂ.500 અને રૂ.1000 ની નોટો	કાળુનાણું દૂર કરવા,ડુપ્લીકેટ નોટો નાબૂદ કરવા,આતંકવાદ,ભષ્ટાચાર રોકવા.
સોવિયેત યુનિયન	1991	50 અને 100 રૂબલની નોટ	----

ઉપરોક્ત દેશોનું ડિમોનેટાઇઝેશન કરવા પાછળનું મુખ્ય કારણ કાળાનાણાંને નાબૂદ કરવાનું હતું. જ્યારે વર્તમાનમાં ભારત સરકારે એક કાંકરે અનેક પક્ષીઓ મારવા ડિમોનેટાઇઝેશનનું પગલું ભર્યું છે. જે ભારતીય અર્થતંત્ર માટે ફાયદાકારક રહેશે કે કેમ? શું ભારતીય અર્થતંત્રમાં મંદી ની અસર જોવા મળશે કે કેમ ? આ માટે ડિમોનેટાઇઝેશનની ભારતીય અર્થતંત્ર પર શું અસર થઇ શકે છે જે નીચે મુજબ દર્શાવવામાં આવી છે.

ડિમોનેટાઇઝેશન(રૂ.500 અને રૂ.1000ની નોટબંધીની)ની નકારાત્મક(Negative Effective) અસરો-

અહીં ડિમોનેટાઇઝેશનની ભારતીય અર્થતંત્ર પર થનારી મુખ્ય નકારાત્મક અસરોને બે ભાગમાં વહેંચવામાં આવેલ છે.

(1) નકારાત્મક અસરો (Negative Effects): આ અસરોને બે ભાગમાં વહેંચવામાં આવેલી છે.

(A) ટૂંકાગાળાની અસરો (Short term Effects):

- અર્થતંત્રમાં રોકડની અછત વર્તીતા ચુકવણીની ગંભીર સમસ્યા ઉદ્ભવી છે.
- રોકડનાણાંની અછત સર્જતાં સોદાઓનું પ્રમાણ ઘટવા પામશે.
- રોકડનાણાંની અછત સર્જતા અસરકારક માંગનું પ્રમાણ ઘટશે.
- ગ્રાહકો તરફથી અસરકારક માંગ(Effective Demand)નું પ્રમાણ ઘટતા વેપારીઓ પાસે માલનો ભરાવો થશે અને અર્થતંત્રમાં ભાવો ઘટવાની શરૂઆત થતાં મંદી જોર પકડશે.
- રોકડનાણાંની અછત સર્જતા અસંગઠિત ક્ષેત્રે(Un Organic Sector) રોજગાર ધંધાનું પ્રમાણ ઘટશે.
- રોકડના અભાવે આયાતોનું પ્રમાણ ઘટવા પામશે અને આવશ્યક ચીજવસ્તુઓની અછત સર્જશે.
- જૂનીનોટો બદલાવાની સમય મર્યાદા પૂર્ણ થતાં જૂની ચલણીનોટો નકામી બની જશે અને જે લોકો પાસે જૂની ચલણી નોટો કાળાનાણાં સ્વરૂપે હાથ ઉપર રહેશે તેટલો નાણાંનો પુરવઠો અર્થતંત્રમાં ઘટશે.

(B)લાંબાગાળાની અસરો (Long term Effects):

- અસરકારકમાંગ અને સોદાઓનું પ્રમાણ ઘટતાં ઉત્પાદન પ્રવૃત્તિ ધીમી પડશે.
- ઉત્પાદનના સાધનોની માંગ ઘટવા પામશે.
- ઉત્પાદનના સાધનોની આવકો ઘટવા પામશે ,જેથી ફરીથી અસરકારક માંગમાં ઘટાડો થવા પામશે અને અર્થતંત્ર મંદીની દિશા તરફ જશે.
- અર્થતંત્રમાં ચલણ બાબતે,આર્થિક નીતિઓ બાબતે વિદેશીઓનો વિશ્વાસ ઊઠી જશે અને વિદેશી મૂડીરોકાણ ઘટવા પામશે.
- સરકારને નવી ચલણીનોટો છાપવાનું ખર્ચ વધી જશે.
- હાલ સરકારે રોકડ ઉપાડવાની સીમા બંધી(રેશનીંગ) નક્કી છે.પરંતુ જેવી આ સીમા દૂર કરવામાં આવશે કે તરતજ ભાવ સપાટીમાં વધારો થશે.
- વિદેશ વેપારનું કદ ઘટવા પામશે.
- બાંધકામ ક્ષેત્રે નોટબંધીની ગંભીર અસરો જોવા મળશે,તેમાં લાંબાગાળાની મંદી પ્રવેશશે.

ટૂંકમાં રોકડની અછત લોકોની અસરકારકમાંગમાં ઘટાડો કરશે જે અર્થતંત્રને મંદીની ખાઈમાં લઈ જઈ શકે છે.આતો ડિમોનેટાઇઝેશનની આર્થિક અસરો જોઈ,પરંતુ આ સિવાય કેટલીક અન્ય અસરો પણ અર્થતંત્ર અને પ્રજાએ સહન કરવી પડશે.જે નીચે મુજબ રજૂ કરવામાં આવેલી છે.

અન્ય અસરો:

- કાળાનાણાં ધારકો પોતાના કાળાનાણાંને સફેદનાણાંમાં ફેરવવા અન્ય તરફીબો જેવીકે જમીન ખરીદી,સોના-ચાંદીમાં રોકાણ કરશે જેથી તેના ભાવો વધવા પામશે.
- પ્રજાની બેન્કો તરફની વિશ્વસનીયતા ડગી જશે.

ડિમોનેટાઇઝેશનની નકારાત્મક અસરો દૂર કરવા માટેના ઉપાયો:

-રોકડની અછત દૂર કરવા સરકારે યુધ્ધના ધોરણે પુરતા પ્રમાણમાં નવી રૂ.500,રૂ.1000ની તથા અન્ય ઓછા દરની ચલણી નોટો અર્થતંત્રના પ્રવાહમાં મુકવી પડશે અને પ્રજા પાસે પહોંચાતી કરવાની સુવિધાઓ કરવી પડશે.

-બેન્કોમાં કાળાનાણાં સ્વરૂપે જમા થયેલ રકમને ખેડૂતો,છૂટક કામદારો-કારીગરો, નાના વેપારીઓને એકદમ નજીવા દરે ધંધા-રોજગાર માટે ધિરાણ સ્વરૂપે આપવા જોઈએ જેથી રોકડતા વધશે અને અસરકારકમાંગ વધારી શકાય.

-ઘટેલી ખરીદશક્તિ(Purchasing power) વધારવા થોડા સમય માટે પ્રત્યક્ષ(Direct tax) અને પરોક્ષ(Indirect taxes) કરવેરાના દરમાં ઘટાડો કરવો જોઈએ.

-બેન્કે બચત થાપણો પરના વ્યાજ દરો ઘટાડવા જોઈએ,જેથી બચતકારો નીરુત્સાહિત થશે બીજી તરફ સરકારે રોકાણકારોને રોકાણ કરવા પ્રોત્સાહિત કરવા લોન,ધિરાણો પરના વ્યાજદરો ઘટાડવા જોઈએ જેથી મૂડિરોકાણ વધતા રોજગારી અને અસરકારકમાંગ વધારી મંદીની અસર દૂર કરી શકાશે.

સંદર્ભ-

- (1) Indian Economy -2015 –Sachchida nand Jha.
- (2) www.History of Demonetisation in world.
- (3) www.Demonetisation in india.
- (4) www.reserve bank of india –Latest on Demonetization.

ગુજરાતની આદિવાસી જાતિઓના નામકરણનો ઇતિહાસ

38

ડૉ. જીજ્ઞેશ પંડ્યા
સમાજશાસ્ત્ર વિભાગ
ગુજરાત આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ (સાંજની)
એલિસબ્રિજ, અમદાવાદ .

ગુજરાતમાં વસતી જુદી જુદી આદિમજાતિઓના નામકરણનો ઇતિહાસ રસપ્રદ છે. ગુજરાતમાં વસતી જુદી જુદી આદિવાસી જાતિઓના નામકરણ વિશે કે.એસ.સીંગ, વીમલ શાહ, એસ. પી. પુનાલેકર, પી. જી. શાહ, કેલાસ વ્યાસ, એસ. સી. દુબે, મધુભાઈ ગાયક વાડ, કાંતિકુમાર ભટ્ટ, ભગવતસીંહજી, ગૌરી શંકર પંડ્યા, ચંદ્રકાંત ઉપાધ્યાય અને રઘુવીર વ્હોરા, હરીશ દોશી, દલીયંદ શાહ વિગેરે અભ્યાસીઓએ ભીલ, ઢોડીયા, વારલી, કોંકણી, દુબળા, કોટવાળીયા, ગામીત વિગેરે આદિવાસી જાતિ સમૂહોના અભ્યાસો કરી આ જુદી જુદી આદિવાસી જાતિઓના નામ કેવી રીતે પડ્યા તે સમજવા-સમજાવવાના પ્રયત્નો કર્યા છે. આ સંદર્ભમાં તેમણે પોતાના વિચારો, અભિપ્રાયો, માન્યતાઓ, ધારણાઓ અને સંશોધનના અનુભવો રજુ કરી તેને આધારે આ જાતિઓના નામકરણની સમજૂતી આપી છે. નિવાસ સ્થળ પ્રદેશના નામ પરથી, કોઈ વ્યવસાય કે કામગીરી, તેમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવેલ સાધન, ઓજાર પરથી, શરીરે પહેરવાના આભૂષણ/ ઘરેણા પરથી, જુદા જુદા આદિવાસી સમૂહના નામ પડ્યા છે. અહીં કેટલીક મુખ્ય જાતિઓને ધ્યાનમાં રાખી આ સઘળી બાબતોને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

૧. પ્રદેશને આધારે નામકરણ –

ક્યારેક વ્યક્તિ/ સમૂહ પ્રદેશને આધારે તો ક્યારેક વ્યક્તિ કે સમુહના નામ પરથી પ્રદેશની ઓળખ થતી હોય છે. દા.ત. ગુર્જર લોકો વસતા હોવાથી આ પ્રદેશનું નામ ગુજરાત પડ્યું હશે તેમ મનાય છે. એવી જ રીતે ડાંગમાં વસતા લોકોને ડાંગી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં વસતી ઢોડીયા, કોંકણી, વારલી જાતિઓના નામ પણ તેઓ વસતા હતા તે મૂળ પ્રદેશ અનુક્રમે ધુલીયા (મહારાષ્ટ્ર), કોંકણ (મહારાષ્ટ્ર), વારાલાટ ને આધારે પડ્યા છે. કે. એસ સીંગ, વિમલ શાહ નામના વિદ્વાનોએ આ જાતિઓના અભ્યાસો કરી આ જાતિઓના નામકરણ અંગે પોતાના વિચારો, અભિપ્રાયો રજુ કર્યા છે. ઢોડીયા જાતિના નામકરણ અંગે પોતાનો મત આપતા કે. એસ સીંગ લખે છે કે મૂળ મહારાષ્ટ્ર રાજ્યના ધુલિયા જિલ્લામાં વસતી ઢોડીયા આદિવાસી જાતિના ધનસીંગ અને રૂપસીંગ નામના બે રાજકુમારો દક્ષિણ ગુજરાત અને સુરત જિલ્લામાં આવીને વસ્યા. તેમણે ગુજરાતની નાયકા સ્ત્રી સાથેના લગ્ન કર્યા. મૂળ પ્રદેશ 'ધુલીયા' માંથી આવીને વસ્યા હોવાથી ધનસીંગ અને રૂપસીંગના સંતાનો અને તેમાંથી બનેલ જાતિ સમુહ 'ઢોડિયા' તરીકે ઓળખાયો હશે^૧. એવી જ રીતે કોંકણી આદિવાસી જાતિના નામકરણ અંગે પોતાનો અભિપ્રાય આપતા વિમલ શાહ લખે છે કે સહ્યાદ્રી પર્વતની પશ્ચિમે મહારાષ્ટ્રના રત્નાગીરી, થાણા અને સીદુદુર્ગ જિલ્લાના કેટલાક વિસ્તારો આવેલા છે. આ પ્રદેશને કોંકણપટ્ટીના પ્રદેશ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. કોંકણી આદિવાસી જાતિના લોકો પર મહારાષ્ટ્રના કોંકણ પ્રદેશના લોકોની બોલી, પોષાક, સંસ્કૃતિની કોંકણી જાતિના લોકો પરની અસરો પરથી એવું લાગે છે કે આ જાતિના લોકો મુળ કોંકણપટ્ટી (મહારાષ્ટ્ર) માંથી સ્થળાંતર કરીને વસ્યા હોવાથી 'કુંકણા', 'કુનબી' કે 'કોંકણી' તરીકે ઓળખાયા હશે. એવી જ રીતે વારલી આદિવાસી જાતિના લોકો દક્ષિણ ભારતના વારલાટ પ્રદેશમાંથી આવીને ગુજરાતમાં વસ્યા હોવાથી વારલી તરીકે ઓળખાયા હશે^૨.

૨. વ્યવસાય, વ્યવસાયમાં ઉપયોગમાં લીધેલ સાધન, ઓજાર કે શસ્ત્રને આધારે નામકરણ –

ભીલ, ઢોડીયા, કોંકણી કે કુનબી, વારલી, કોટવાળીયા વિગેરે જાતિઓના નામ વ્યવસાય, વ્યવસાયમાં ઉપયોગમાં લીધેલ સાધન, ઓજાર કે શસ્ત્ર, ખેતીના વ્યવસાયમાં ઉપયોગમાં લેવાતી વિશેષ પદ્ધતિને આધારે પડ્યા છે.

ભીલો પ્રાચિન કાળથી જંગલી પ્રાણીઓનો શિકાર કરી પોતાનો જીવન નિર્વાહ કરતા આવ્યા છે. શિકાર કરવા કે યુધ્ધ કરવા માટે તેઓ તીર, બાણ, ધનુષ્યનો ઉપયોગ કરતા હતા. તીર તેમનું મુખ્ય શસ્ત્ર— ઓજાર હતું. આ તીર, બાણ, ધનુષ્યને દ્રવિડ ભાષામાં 'બીલ' કે 'બીલ્લુ' કહે છે. તીર કે બાણનો ઉપયોગ કરતા હોવાથી તેઓ 'બિલ્લવાર' કે 'ધનુરધારી' તરીકે ઓળખાયા હશે. દ્રાવિડો 'ભ' ની જગ્યાએ 'બ' ઉચ્ચારતા હોવાથી 'ભીલ' ને 'બીલ' કહેતા હશે. દ્રવિડ ભાષાના 'બીલ' શબ્દનો અપભ્રંશ થઈને 'ભીલ' શબ્દ બન્યો હશે તેમ માની શકાય. આમ તીરને આધારે પહેલા બીલ અને પછી ભીલ તરીકે ઓળખાયા હશે તેમ રાજગોર, જયાનંદ, ચંદ્રવદન શુક્લ વિગેરે વિધ્વાનોનું માનવું છે. એવી જ રીતે કાંતિકુમાર ભટ્ટ ગુજરાત રાજ્યના નર્મદા જિલ્લામાં વસતી ધાનકા જાતિનું નામ 'ધનુષ્યકા:' શબ્દનો અપભ્રંશ થઈને પડ્યું હશે તેમ માને છે^૩.

ઢોડીયા, કુનબી (કોકણી), વારલી, કોટવાળીયા જાતિઓના નામ તેમના વ્યવસાયો જેવા કે ખેતી, વાંસકામ કે કોટવાલ, ખેતીની જમીનનો ટુકડો, ખેતીમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા ઝાડી ઝાંખરા, ખેતીમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા સાધનને આધારે પડ્યા છે.

ઢોડીયા જાતિના લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી છે. ખેતીના વ્યવસાયમાં સતત ધૂળમાં (Dhur, Dust) રહેવું પડતું હોવાથી આ જાતિના લોકો 'ધૂળ' (Dhur, Dust) શબ્દને આધારે ઢોડીયા તરીકે ઓળખાયા હશે તેમ એસ.સી દુબે માને છે^૪. એવી જ રીતે કોકણી આદિવાસી જાતિના લોકો કુનબી તરીકે પણ ઓળખાય છે. ખેતીનો વ્યવસાય કરતા મરાઠા લોકોને મહારાષ્ટ્રમાં 'કુનબી' અને ગુજરાતમાં 'કણબી' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આમ ખેતીનો વ્યવસાય કરી પોતાનો જીવન નિર્વાહ કરતા હોવાથી કોકણી જાતિના લોકો 'કુનબી' તરીકે ઓળખાયા હશે તેમ ભગવતસિંહજીનું માનવું છે^૫. ગુજરાતમાં વસતી વારલી જાતિના લોકો જમીનના નાના નાના ટુકડાઓમાં ખેતી કરે છે. આવી જમીનના નાના ટુકડાઓમાં થતી ખેતીને મરાઠી ભાષામાં 'વારુલ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. એવી જ રીતે આ વારલી જાતિના લોકો ઝાડી-ઝાંખરા ખેતરમાં ભેગા કરી તેને સળગાવી તેની રાખમાં ખેતી કરે છે. આ રીતે થતી દાઝીયા ખેતીમાં રાખ બનાવવા માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા ઝાડી-ઝાંખરાને મરાઠીમાં 'વારુલ' કે 'વાવર' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ મરાઠી શબ્દ 'વારુલ' કે 'વાવર' પરથી સમય જતાં તેઓ 'વારલી' તરીકે ઓળખાયા હશે તેમ ગૌરી શંકર પંડ્યા માને છે^૬.

કોકણી આદિવાસી જાતિના લોકો પણ ડુંગર, પહાડ કે ઢોળાવ પર ખેતી કરે છે. બળદ ન હોવાથી તેઓ જમીન ખેડવા માટે હાથોડી કે કોદાળી જેવા સાધનનો ઉપયોગ કરે છે. આમ ખેતીમાં જમીન ખેડવા માટે ઉપયોગમાં લેવામાં આવતા સાધન 'હાથોડી' પરથી આ જાતિના લોકો 'હાથુડીયા' તરીકે ઓળખાયા હશે તેમ આ જાતિના અભ્યાસી મધુભાઈ ગાયકવાડ કહે છે^૭. ટુંકમાં આ જાતિનું નામ ખેતીમાં ઉપયોગમાં લેવાતા સાધન કે ઓજારને આધારે પડ્યું છે. કોટવાળીયા આદિવાસી જાતિ 'વાંસ ફાડીને તેમાંથી જુદી જુદી વસ્તુઓ બનાવવાનો વ્યવસાય પરંપરાગત રીતે કરતા આવ્યા છે. વાંસફાડીને વાંસની જુદી જુદી વસ્તુઓ બનાવતા હોવાથી આ પરંપરાગત વ્યવસાયને આધારે આ જાતિ સમુહ 'વાંસફોડીયા' તરીકે ઓળખાયો હશે તેમ લાગે છે^૮. પ્રથમ દ્રષ્ટિએ કોટવાળીયા શબ્દ કોટવાલ પરથી આવ્યો હશે તેમ લાગે છે. કોટવાલ એટલે 'રખેવાળ કે ચોકીદાર'. આ જાતિના લોકો પ્રાચીન સમયમાં કોટવાલ તરીકેનું કામ કરતા હશે અને તેના પરથી તેઓ કોટવાળીયા તરીકે ઓળખાયા હશે તેવું અનુમાન કરી શકાય (ચંદ્રકાન્ત ઉપાધ્યાય, રવિન્દ્ર પંચોલી, ભગવતસિંહજી)^૯. જો કે કોટવાળીયા જાતિના લોકો કોટવાલ તરીકેનું કામ કરતા હોવાના કોઈ ઐતિહાસિક પુરાવા ઉપલબ્ધ ન હોવાથી આ માન્યતા સ્વીકારી શકાય તેમ નથી.

૩. દંતકથાઓ, લોકકથાઓ, કિવદંતીઓ —

ઢોડીયા, કુનબી જાતિઓના નામકરણ અંગે જુદા જુદા વિધ્વાનોએ પોતાના મત રજૂ કર્યા છે. આ જાતિઓના લોકો જાતિના નામકરણ અંગે કેટલીક દંતકથાઓ રજૂ કરે છે. આ દંત કથાઓ પરથી એમ લાગે છે કે આ જાતિના લોકો સાથે ભુતકાળમાં બનેલી કોઈ વિશિષ્ટ ઘટના પરથી આ જાતિનું નામ પડ્યું છે. એસ. પી પુનાલેકરે દક્ષિણ ગુજરાતમાં વસતી ઢોડીયા આદિવાસી જાતિનો

ઉડો અભ્યાસ કર્યો છે. પોતાના પી. એચ ડીના ક્ષેત્ર કાર્ય દરમિયાન આ જાતિના લોકોએ રજુ કરેલી દંતકથા મુજબ ઘના અને રૂપા ખત્રી નામના તેમના પૂર્વજો રાજપૂત હતા. એક સમયે રાજપૂતો અને મુસ્લીમ શાસકો વચ્ચે થયેલ યુદ્ધમાં આ બન્ને પૂર્વજો પોતાનો જીવ બચાવવા ભાગી જઈને દક્ષિણ ગુજરાતના જંગલોમાં આવીને વસ્યા. ઢોડીયા જાતિના ઉપરોક્ત પૂર્વજો યુદ્ધભુમિમાંથી 'Daudiya- દોડયા' હોવાને કારણે આ જાતિ 'ઢોડીયા' તરીકે ઓળખાઈ છે^{૧૦}. એવી જ રીતે દુબળા જાતિના નામકરણ વિશે પણ એક દંતકથા પ્રચલિત છે. જે મુજબ દુશ્મને યુદ્ધના મેદાનમાં લડવા માટે ફેંકેલા પડકારનો ઈન્કાર કરનાર દુબળાઓની દુશ્મનોએ - 'તમે દુબળા હોવાથી અમારી સાથે નહીં લડી શકો' તેવી ઠેકડી ઉડાવી હતી. તે દિવસથી આ જાતિ 'દુબળા' તરીકે ઓળખાઈ છે^{૧૧}. કેલાસ વ્યાસે દુબળા જાતિનો અભ્યાસ કર્યો છે. તેમના અભ્યાસ સમયે આ જાતિના લોકોએ રજુ કરેલ દંતકથા મુજબ દુષ્કાળ પડવાથી અનેક દિવસો સુધી ભોજન ન મળવાથી પાતળા કે નબળા થઈ ગયેલા આ જાતિના પૂર્વજો એક ગામે પહોંચ્યા. આ લોકો કોણ છે? તે અંગે ગામના લોકો પરસ્પર પુછપરછ કરવા લાગતા એક વ્યક્તિએ તેમને કેટલાક દુબળાઓ દુષ્કાળીયા પ્રદેશમાંથી આવ્યા હોવાની વાત કહી. તે દિવસથી આ લોકો દુબળા તરીકે ઓળખાયા છે^{૧૨}.

૪. ઘર કે ઝૂંપડું, આભૂષણ, ભેટને આધારે નામકરણ -

ઢોડીયા, કોંકણી, કોટવાળીયા જેવી આદિવાસી જાતિઓના નામ ઘર કે ઝૂંપડું, આભૂષણ, ભેટને આધારે પડ્યા છે. એસ સી દુબે કહે છે કે ઝૂંપડાને 'Dhundi - ઢુંડી' કહેવામાં આવે છે. ઢોડીયા આદિવાસીઓ 'ઢુંડી' તરીકે ઓળખાતા નાના ઝૂંપડામાં વસતા હોવાથી ઢોડીયા તરીકે ઓળખાયા હશે તેમ ધારી શકાય^{૧૩}. મધુભાઈ ગાયકવાડ લખે છે કે કોંકણી જાતિના લોકો ઘરેણા/ આભૂષણ તરીકે હાથે કંકણ (કડુ કે બાવળીયું) પહેરે છે. હાથે પહેરવાના કંકણ જેવા ઘરેણા પરથી આ જાતિનું નામ 'કોંકણી' પડ્યું હશે^{૧૪}. કે. એસ સીગનો મત છે કે કોટવાળીયા જાતિનું નામ આ જાતિના એક વ્યક્તિએ બ્રિટીશ અધિકારીને વાંસનો કોટ બનાવી ભેટમાં આપ્યો હોવાથી ભેટ મેળવનાર અધિકારીએ ખુશ થઈ તે વ્યક્તિને 'કોટવાળા' કહી સંબોધ્યો. આ કોટવાળા શબ્દ પરથી સમય જતા વાંસની વસ્તુઓ બનાવનાર આખો સમુહ 'કોટવાળીયા' તરીકે ઓળખાયો હશે^{૧૫}.

૫. વટલાયેલા/ અશુદ્ધ ગણવાની માન્યતા અને ગામમાં નેતા/ આગેવાન/ પટેલ તરીકેના દરજ્જાને આધારે નામકરણ-

કોટવાળીયા આદિવાસી જાતિ વિટલીયા તરીકે ઓળખાય છે. એક માન્યતા પ્રમાણે ગ્રામ સમુદાયમાં સૌ પ્રથમ વસવાટ કરનાર કોટવાળીયા જાતિના લોકો અશ્વપૂરુષ ગણાતી ચમાર જાતિના લોકો સાથે ઝૂંપડું બાંધીને રહેતા, ચમારો સાથે મરેલા ઢોર ચીરવા જતા હતા અને મરેલા ઢોરનું માંસ ઘરે લાવી રાંધીને ખાતા હોવાથી ગ્રામ સમુદાયના અન્ય લોકો તેમને 'વટલાયેલા' ગણતા. વટલાયેલા હોવાની માન્યતા પરથી સમય જતાં આખો સમુહ 'વીટલીયા' તરીકે ઓળખાયો હશે તેમ માની શકાય . દક્ષિણ ગુજરાતમાં વસતા અન્ય આદિમ જાતિઓના લોકો અને બિનઆવાસી લોકો સ્થાનિક સામાજિક કોટીક્રમમાં આ જાતિનું સ્થાન સૌથી નીચું હોવાથી તેમની સાથે અસ્પૃશ્ય જેવો વ્યવહાર કરે છે, તેમનું પાણી પીવાથી કે ખોરાક લેવાથી વટલાઈ જવાય તેમ માને છે. જેના પરથી સમય જતાં આ જાતિનું નામ 'વીટલીયા' પડ્યું હશે (હરીશ દોશી, ૧૯૮૮ : ૫૧૮)^{૧૬}. આમ આભડછેટની માન્યતાને કારણે કોટવાળીયા જાતિનું નામ વીટલીયા પડ્યું હોવાની માન્યતાનું તેઓ સમર્થન કરે છે. ગુજરાતમાં વસતી ગામીત જાતિનું નામ ગામમાં નેતા/ આગેવાન/ પટેલ તરીકેના દરજ્જાને આધારે પડ્યું હોવાનું વિધ્વાનો માને છે. એમ મનાય છે કે ભીલોના અનેક સમુહોમાંનો એક સમૂહના લોકો મૂળજાતિથી છૂટા પડી મેદાની વિસ્તારમાં વસવા લાગ્યા. તેઓ ગામમાં સ્થિર થયા. આવા સ્થિર થયેલા લોકો ગામમાં સરદાર, પટેલ કે આગેવાન તરીકેનો દરજ્જો ધરાવતા હતા. આ દરજ્જાને આધારે તેઓ 'ગામીત' કે 'ગામેતી' કહેવાયા. રાજસ્થાન અને મેવાડમાં ભીલો છુટાછવાયા ઝૂંમખામાં ઘર બાંધીને રહેતા હતા. તે સમયે ઘરોનું ઝુમખું 'પાલ' તરીકે ઓળખાતું. આ દરેક પાલ કે ઘરોના ઝૂંમખામાં કોઈ એક વ્યક્તિ આગેવાન/ નેતા / પટેલ તરીકેનો દરજ્જો ભોગવતો. આવો ગામમાં આગેવાન તરીકેનો દરજ્જો ધરાવતો વ્યક્તિ 'ગામેતી'. તરીકે ઓળખાતો. આ દરજ્જા ઓળખને આધારે આખો સમૂહ 'ગામીત' તરીકે ઓળખાયો હશે તેમ દલીલ શાહ માને છે^{૧૭}.

૬. માનસીક વલણ અને ધાર્મિક વિધિ કરવાની રીતોને આધારે નામકરણ –

ગુજરાતમાં વસતી દુબળા આદિવાસી જાતિનું નામ તેમના કામ અંગેના માનસીક વલણને કારણે પડ્યું હોવાનો મત પી. જી શાહ આપે છે. તેમના મતે 'દુબળા' શબ્દ સંસ્કૃત ભાષાના 'દુર્વલ'શબ્દ પરથી ઉતરી આવ્યો છે. દુર્વલ એટલે જીદી, જકડી, હઠીલો કે અજેય મનવાળો (જેનું મન જીતી ન શકાય તેવો). સામાન્ય રીતે સમાજના બધાજ વ્યક્તિઓ કોઈને કોઈ સમય અને સંજોગોમાં જીદ કે હઠ કરતા હોય છે. તેમ આદિવાસી સમાજના લોકો પણ જીદી કે હઠીલા હોય તેમાં કંઈ અયોગ્ય નથી. પરંતુ પી. જી શાહ કહે છે કે દુબળા જાતિના લોકો અન્ય સમાજો અને અન્ય આદિવાસી જાતિના લોકોની તુલનામાં વધું જીદી છે. વર્ષો જૂની કૃષિદાસ પ્રથામાં દાસ તરીકેનું જીવવાથી તેમનામાં હઠ કે જીદનું પ્રમાણ વધું છે. દુબળા જાતિનો વ્યક્તિ કામ નહીં કરવાનો નિર્ણય કરે ત્યાર બાદ તેમનો વિચાર બદલવો મુશ્કેલ હોય છે.^{૧૮} આમ કામ નહીં કરવાની જીદને કારણે આ સમૂહ સમય જતાં દુબળા તરીકે ઓળખાયો હશે. દુબળા આદિવાસીમાં અનેક પેટા જાતિઓ પણ આવેલી છે. જેમ કે તળાવિયા, માંડવીયા, ઉખરીયા, ચોરીયા વિગેરે. આ પેટા જાતિ/ પેટા સમૂહો તેમની ધાર્મિક વિધિ કરવાની રીતને આધારે જુદા જુદા નામે ઓળખાયા છે. શેડ કે માંડવા નીચે ધાર્મિક વિધિ કરાવનાર દુબળાઓ માંડવીયા, તળાવના કિનારે ધાર્મિક વિધિ કરાવનાર દુબળાઓ તલાવીયા, લાકડાના ઉખર પર ધાર્મિક વિધિ કરાવનાર દુબળાઓ ઉખરીયા અને લાકડાની ચોરી, યજ્ઞવેદી કે પીઠ પર ધાર્મિક વિધિ કરાવનાર દુબળાઓ ચોરીયા તરીકે ઓળખાયા હોવાનો મત એન્થોવન રજુ કરે છે^{૧૯}.

૭. નિવાસ અને આભૂષણને આધારે નામકરણ –

ધોડીયા અને કોંકણી આદિવાસી જાતિઓના નામ નિવાસ અને આભૂષણને આધારે પડ્યા છે. ધોડીયા આદિવાસીઓ ઝૂંપડામાં વસે છે. ઝૂંપડાને 'ઢુંડી' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આમ ધોડીયા આદિવાસીઓ 'ઢુંડી' તરીકે ઓળખાતા નાના ઝૂંપડામાં વસતા હોવાથી ઢોડીયા તરીકે ઓળખાયા હશે તેમ ધારી શકાય. કોંકણી આદિવાસી જાતિના લોકો હાથે કંકણ (કડુ કે બાવળીયું) પહેરે છે. આ હાથે પહેરવાના ઘરેણા કંકણ પરથી આ જાતિનું નામ 'કોંકણી' પડ્યું હશે તેમ માની શકાય.

સંદર્ભ સૂચિ

૧. K.S Sing, 2002, People of India, Gujarat anthropological survey of India, Part-1, Vol-xxII, Mumbai, PP-338, 726.
૨. વિમલ શાહ, ૧૯૬૮, ગુજરાત કે આદિવાસી, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, પૃષ્ઠ-૩૦.
૩. S.P Punalekar, 1980, Descriptive Studies of Dhodias of Surat City, PhD Thesis, Veer Narmad South Gujarat University, Surat, PP-25.
૪. પી. જી શાહ, ૧૯૬૬, ગુજરાતના દુબળાઓ, આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર પ્રકાશન માળા, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ, પૃષ્ઠ-૮.
૫. Kailash Vyas, 1979, Tribal's in non tribal setting, A Sociological study, Veer Narmad University, Surat, PP-83.
૬. S.C Dube, 1977, Tribal heritage of India, Vikas Publishing house, Delhi, PP-15.
૭. મધુભાઈ ગાયકવાડ, ૨૦૦૦, કોંકણી આદિવાસીઓમાં સામાજિક પરિવર્તન, વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિવર્સિટી, સુરત (ગુરૂ શોધનિબંધ), પૃષ્ઠ-૪૧.
૮. કાંતિકુમાર ભટ્ટ, ૧૯૭૦, આદિવાસી સેવા શતાબ્દી સ્મૃતિ ગ્રંથ, ભરુચ જિલ્લા આદિવાસી સેવાસંઘ, રાજપીપળા, આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ-૮૮.
૯. ભગવતસિંહજી, ૧૯૮૬, ભગવદગોમંડલ, ભાગ-૩, પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ, પૃષ્ઠ-૨૪૪૩.

૧૦. ગૌરીશંકર પંડ્યા, ૧૯૮૨, વારલી જાતિનો સમાજમાનવશાસ્ત્રીય અભ્યાસ, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અમદાવાદ, પૃષ્ઠ-૨૭.
૧૧. Chandrakant Upadhyaya and Ravindra Pancholi, 2006, Primitive Tribal group of Gujarat- A Base line survey, Tribal research and training research institute, Gujarat Vidyapith, Ahmedabad, PP-15.
૧૨. દલીચંદ શાહ, ૧૯૮૮, આદિવાસી ગામના બદલાતા પાંસાઓ, હસ્તપ્રત (ગુરુશોધ નિબંધ) વીર નર્મદ દક્ષિણ ગુજરાત યુનિ, સુરત, પૃષ્ઠ-૬૭-૬૮.
૧૩. P.G Shah, 1958, The Dublas of Gujarat, Bhartiya adimjati sevek sang, Delhi, PP-127.
૧૪. Enthoven R.E, 1922, The tribe and cast of Bombay, Vol-1, Law Price publication, Delhi, PP-342.

आदिकविः महर्षिवाल्मीकिः**भट्ट हरिश्चन्द्र****❖ जीवनम्**

आदिकवेः प्राप्तपदवीधारकः, स्वनामधन्यः, मान्यः, कविवरः, श्रेष्ठः, भारतीयसमाजस्य आधारस्तम्भरूपः, जगति आद्यकाव्यकर्ता, स्वार्थालिप्साभोगरहितः, कलापेक्षां विगणय्य सत्कर्मणि प्रवृत्तः, संस्कृतजगतः कृते भगवत्स्वरूपः कः इति प्रश्ने जाते सति “आदिकविमहर्षिवाल्मीकिकविराजः अस्माकं नयनपुरतः विराजते ।”

तेन रामस्य जन्मपूर्वमेव रामसमयस्य चरित्रचित्रणं रामायणनामके ग्रन्थे ग्रथितम् । तत्कालीने तस्मिन् समये भारते किं किमासीत् ? इति विस्तारेण विलिखितं तेन । सः रामायणे भारतस्य राज्यस्थितेः, तत्रत्यानां प्राणिनाम्, जातीनाम्, सभ्यतायाः, संस्कृतेः, राजनीतेः, समाजस्य, नदीनाम्, पर्वतानाम्, पक्षिणां विषये चर्चा करोति । किन्तु कविः स्वविषये संपूर्णे रामायणे एकमपि शब्दं नोच्चारयति । कविना अस्माकं पुरतः अयं महान् आदर्शः स्थापितः । तथापि अनासक्त्याः कारणेन कवेः समयः अस्मभ्यं विवादस्य मूलं भवति । कवेः समयः कः ? इति वयं कल्पनामपि कर्तुं न शक्नुमः ।

मम विषयानुगुणं रामायणस्य रचयिता महर्षिः वाल्मीकिः वर्तते । अतः तस्य जीवनस्य समयस्य च विषये काञ्चन विचारान् प्रस्तौमि । महर्षिवाल्मीकेः समयस्य संस्कृतेः सभ्यतायाः आर्थिकस्य, सामाजिकस्य स्थितेः संपूर्णज्ञानं वर्तते । तात्कालीनाः शिलालेखाः साहित्यसाधनानि वा नोपलभ्यन्ते । अतः वयं किमपि मतं स्पष्टीकर्तुं न शक्नुमः । अर्थात् इतिहासप्रसिद्धं किमपि नास्ति । केवलं रामायणमेव प्रामाणिकः ग्रन्थः वर्तते । अतः रामायणे निर्दिष्टस्य विषयैः एवञ्च आलोचकैः प्रस्तुतानां प्रमाणानामाधारेण आदिकविवाल्मीकेः समयस्य जीवनस्य विचारप्रस्तोतुं प्रयतिष्ये ।

❖ समयः

रामायणस्याधारेण तस्य जीवनस्य समयस्य च कृते केचन सङ्केताः प्राप्यन्ते । ते च यथा-बालकाण्डस्य प्रथमे सर्गे प्राप्यते यथा वाल्मीकिः नारदाय अपृच्छत्-

स्वस्य समयस्य श्रेष्ठगुणोपेतः नरः कः ? इति ।

(वाल्मीकिरामायणम् - १/१/१.५)

नारदः अवदत्

राजा रामः श्रेष्ठगुणोपेतं वर्तते ।

इदानीं सः राज्यं करोति इति ।

(वाल्मीकिरामायणम् – १/१/७)

नारदस्य कथनमस्ति यत् –

रामः कोटिसंख्यात्मकानां धेनुनां दानं कृत्वा ब्रह्मलोकं प्राप्यस्यति ।

गवां कोट्ययुतं दत्त्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति ।

(वाल्मीकिरामायणम् – १/१/९२)

नारदे देवलोकं गते सति वाल्मीकिः तमसातीरं जगाम । स तटः गङ्गायाः समीपे एव वर्तते ।

स मुहूर्तं गते तस्मिन् देवलोकं मुनिस्तदा ।

जगाम तमसातीरं जाहयव्या सत्त्वदूरतः ॥

(वाल्मीकिरामायणम् – १/२/३)

वनवाससमये सीतारामलक्ष्मणाः मुनिराश्रमं जग्मतुः ।

तत्र वाल्मीकिना तेषां स्वागतं विहितम् ।

(वाल्मीकिरामायणम् २/५६/१६-१७)

रामायणस्योत्तरकाण्डे वाल्मीकेः निवासस्थानस्य निर्देशः वर्तते ।

सः गङ्गायाः अपरे तटे अथात् तमसातटे निवासं करोति स्म ।

(वाल्मीकिरामायणम् ७/४५/१७)

वाल्मीकिः राज्ञः दशरथस्य मित्रमासीत् ।

राज्ञो दशरथस्येष्टाः पितुर्मो मुनिपुङ्गवः ।

सखा परमेको विप्रो वाल्मीकिस्समहायशाः ॥

रामेण त्यक्तां सीतां पुनः वाल्मीकिमुनेः आश्रमं प्रति विमोचनम् ।

(वाल्मीकिरामायणम् ७/४७/१४)

शत्रुघ्नः वाल्मीकिमुनेः आश्रमं प्राप्तवान् ।

(वाल्मीकिरामायणम् ७/७१/३)

सीता वाल्मीकेः आश्रमे एव पुत्रद्वयमजीजनत् । सीतायाः पुत्राभ्यां लवकुशाभ्यां वाल्मीकिः रामकथां पाठयामास । लवकुशौ रामायणकथया रामे सीतां प्रति विश्वासमुत्पादितवन्तौ ।^१

वाल्मीकिः प्रचेतसः (वरुणस्य) पुत्रः आसीत् ।

(वाल्मीकिरामायणम् ७/९६/१६)

^१ वाल्मीकिरामायणम् ७/९६/१६

वाल्मीकिः भृगुवंशीयः आसीत् ।

(वाल्मीकिरामायणम् ७/९४/२६)

अनेन प्रकारेण रामायणस्य बालकाण्डाध्याकाण्डोत्तरकाण्डैः महर्षिवाल्मीकेः
जीवनसम्बन्धीकृतिसम्बन्धिनी च तत्त्वानि प्राप्यन्ते ।

उपर्युक्तैः उद्धरणैः स्पष्टीभवति यत् —

- वाल्मीकिः भृगुवंशीयः मुनिः आसीत् ।
- वाल्मीकिः प्रचेतसः अर्थात् वरुणस्य पुत्रः आसीत् ।
- वाल्मीकिः तमसातटमधिवसति स्म ।
- सः रामस्य समकालीनः आसीत् ।
- सः कदापि पापकर्माणि नाचरयत् ।
- रामायणेन प्राप्तसङ्केतैः वाल्मीकेः विषये नाधिकं ज्ञातुमवगन्तुं च शक्नुमः ।
- समयावधिविषयकं स्पष्टीकर्तुं शक्नुमः यत् सः रामस्य समकालीनः आसीत् ।

चारित्र्यविषयिकया अनया पंक्त्या द्रष्टुं शक्यते यत् —

मनसा कर्मणा वाचा भूतपूर्वं न किल्बिषम् ।^१

अर्थात् अनेन स्पष्टीक्रियते यत् वाल्मीकिः पुरा पापकर्माणि नाचरयत् । पुरा सः चौर्यकार्यं न करोति स्म । दन्तकथासु एतस्य विषये बह्व्यः कथाः प्रचलन्ति । ताः मिथ्याः असत्याः कपोलकल्पिताः वार्ताः एव । वाल्मीकेः विषये रामायणे उल्लेखितांशैः भिन्नानि तत्त्वानि विदुषामालोचकानां मतानुसारं निम्नलिखितानि वर्तन्ते ।

१. डा. फाधरकामिलबुल्के इत्यस्य मतानुसारं वाल्मीकये प्रामाणिकतत्त्वानि वाल्मीकिरामायणे न प्राप्यन्ते । (रामकथा पृष्ठ-३७) वाल्मीकिविषयकस्य कपोलकल्पितस्य चौर्यकर्मणः कथायाः मूलं महाभारते उपलभ्यते । वाल्मीकेः जीवनसमयानुषङ्गिकं किमपि विशेषमतं न प्रदर्शयन्ति ।

रामकथा पृष्ठ-३८ डा. बुल्के

२. आध्यात्मरामायणे वाल्मीकेः चौर्यवृत्तेः वर्णनं प्राप्यते । तदनन्तरं वैराग्यं तदनन्तरं तापसाचरणस्य एवं वाल्मीकात् वाल्मीकिः इति नाम्ना प्रसिद्धो भवति इत्युल्लेखः प्राप्यते । किन्तु अनेनाधारेणापि तेषां जीवनस्य कवनस्य समयस्य च स्पष्टता न भवति ।

आध्यात्मरामायणम् २/६/४२-८८

^२ वाल्मीकिरामायणम् ७/९६/२१

३. कृतिवासीयरामायणे वाल्मीकेः प्रारम्भस्य नाम रत्नाकरः उक्तमस्ति । सः च्यवनस्य पुत्रः इत्यपि कथ्यते ।

कृतिवासीयरामायणम् पृष्ठ – २

४. डॉ. व्यासः- रामायणस्याधारेण एतेषां समयः स्पष्टीकर्तुं न शक्यते । वाल्मीकिनारदयोः संवादः क्रौञ्चवधस्य प्रसङ्गौ च अन्येन लिखितौ स्तः ।

चित्रकूटस्य समीपे वाल्मीकिरामयोः मिलापप्रसङ्गः दाक्षिणात्येषु पठिषु एव उपलभ्यते ।

वाल्मीकेः विषये बहव्यः किंवदन्त्यः सन्ति । ताश्च यथा-

- दस्युकर्मणः कथा ।
- नागाप्रजातौ जन्म ।
- रत्नाकरस्य वृत्तान्तम् ।
- रामनाम्नः 'मरा' इति जपनम् ।

एताभिः किंवदन्तिभिः किमपि स्पष्टं न भवति किन्तु उपरोक्तैः रामायणस्य निर्दिष्टप्रमाणैः स्पष्टमस्ति यत् रामायणस्य कर्ता अयमेव वाल्मीकिः प्रचेतसः पुत्रः, तमसातटवासी, लवकुशयोः गुरुः भगवान् वाल्मीकिः आसीत् ।

.....

तसलीमा नसरीन की संघर्ष कथा: द्विखंडित

-डॉ. उत्तम पटेल (M.A., B.Ed., M.Phil, Ph.D., NET)

अध्यक्ष, हिंदी विभाग,

श्री वनराज आर्ट्स एण्ड कॉमर्स कॉलेज, धरमपुर, जि.वलसाड

'देश' पत्रिका में तसलीमा नसरीन ने लिखा था- "द्विखंडित लिखने की वजह से चाहे मुझे सहस्रों खंडों में खंडित होना पड़े, फिर भी मैं स्वीकार करना नहीं चाहूँगी कि मैंने कोई अपराध किया है। द्विखंडित को लेकर तीव्र प्रतिक्रिया होने का एक महत्वपूर्ण कारण है एक स्त्री का यौन स्वतंत्रता का सवाल। पुरुषतांत्रिक/ पितृसत्तात्मक संस्कार में गले तक डूबे हुए लोग एक स्त्री की यौन स्वतंत्रता की घोषणा से क्षुब्ध और क्रुद्ध हैं। नामी-गिरामी लेखक अब मुझे पतिता कहकर गाली दे रहे हैं।" ईसाइ धर्मगुरु अगुस्त, महात्मा गाँधी ने 'सत्य के प्रयोग' में, फ्रांसीसी लेखक रुसो ने 'कनफेशन' में, बैनजामिन फ्रैंकलिन, बर्ट्रैंड रसैल, टॉल्स्टॉय, गैब्रियल गार्सिया मार्केज ने अपनी पुस्तक 'विविध पैरा कान्टुरला' में अपने यौन संबंधों को खुलेपन से लिखा है। क्या इस लिए ये सब बुरे हो गए? या इसके कारण इनकी पुस्तकें निषिद्ध हो जायेगी?

तसलीमा नसरीन की आत्मकथा 'मेरे बचपन के दिन' में घर के विरोध से जन्मी स्वतंत्रता है तो 'उत्ताल हवा' में शिक्षण संस्थानों और समाज के विरोध से जन्मी स्वतंत्रता। 'द्विखंडित' में धर्म और राजनीति से जन्मी स्वतंत्रता की अभिव्यक्ति है तो 'वे अँधेरे दिन में' जब संघर्ष, विकास और प्रगति का मार्ग खोल देता है।

अपनी आत्मकथा में तसलीमा ने अपने धावों और गहरी चोटों को खोलकर दिखाया है। क्योंकि वह अपने प्रति ईमानदारी से लिखती हैं। जीवन के उन सभी सत्यों को, चाहे व सुंदर न भी हों, बिना संकोच बताती है। यौनता तो पुरुषों की बपौती होती है, तसलीमा अगर पुरुष लेखकों की तरह लिखने लगेगी तो कैसे चलेगा? तसलीमा नसरीन हर धर्म के दुःशासन के विरुद्ध आवाज उठाती है। इसी कारण तो उनका देश-निकाला हुआ। बांग्लादेश के अल्पसंख्यकों पर हो रहे अत्याचार के विरुद्ध लिखने पर, दंगे के बहाने उनकी 'लज्जा' निषिद्ध कर दी गई। तसलीमा सच लिखने का प्रयास करती है इसलिए आत्मकथा के हर नये संस्करण में वह एक नई तसलीमा बनकर सामने आ जाती है। उनका कहना है कि "तसलीमा नसरीन जो सोचती है, वही पूरे साहस के साथ कहती भी हैं। कछुआ जैसे अन्य बुद्धिजीवियों की तरह, वे तलैया को समझकर, अपना सिर बाहर नहीं निकालतीं। वे तो हमेशा ही सिर बढाए रहती हैं।" सच लिखने का परिणाम वह भुगत रही है फिर भी उनका यह स्वर कि "मैं दम तोड़ दूँगी, लेकिन माफी नहीं माँगूँगी।" - ऐसा तसलीमा नसरीन ही कह सकती है। ये तो तसलीमा नसरीन ही है जो प्यार करना भी जानती है और समय आने पर किनारा कर लेना भी। क्योंकि उन्हीं के शब्दों में- "इतने साल दूसरों की इच्छा को अहमियत देती रही, अब अपनी चाह को अहमियत देने की कोशिश कर रही हूँ।"

'द्विखंडित' में तसलीमा का पहला बदला रूप झिनाइदह के पुस्तक मेले में जाने पर रात में मेहमानों के लिए सोने का जो इंतजाम हो रहा था उसमें रुद्र और लेखिका के लिए अलग-अलग कमरे की व्यवस्था की गई थी, क्योंकि दोनों का विवाह-विच्छेद हो चुका था फिर भी लेखिका अलग सोने के प्रस्ताव को खारिज कर रुद्र के साथ एक ही कमरे में सोने चली जाती है। इससे वह किसी प्रकार का पाप-बोध का अनुभव नहीं करती।

वैसे तो जंजीर तोड़ने की शुरुआत बचपन से हो चुकी थी। "जंजीर तोड़ने की चाह महज खोखली घोषणा न हो, इसलिए मैंने पूरी ताकत से इसे जिंदगी में उतारने की कोशिश की है। वह, जो कच्ची उम्र में ही मुझे बुर्का पहनाने की कोशिश की गई, मैंने बुर्का उतार फेंका। बस, उसी दिन से संस्कारों की अवमानना की शुरुआत हुई। घुँघट की तरह, लड़कियाँ रिक्शे में हुड उठाकर बैठें, यह नियम तोड़ते हुए मैं छोटे-से और भीड़भाड़ वाले शहर मयमनसिंह में, रिक्शे का हुड उतारकर घूमती फिरती रही।...इन तथाकथित नियमों में मुझे कोई तुक नज़र नहीं आती थी इसलिए करती थी। सीधी-सच्ची बात! माँ-बाप लड़का पसंद करें और उससे बेटी को ब्याह दें-मैंने यह नियम नहीं माना। मुहब्बत करने की मनाही है। मैंने जमकर मुहब्बत की। पति चाहे जैसा भी हो, उसे मानकर चलना ही नियम है। मैंने यह नियम नामंजूर कर दिया। पराए मर्द के साथ बातचीत करने, अड्डा देने, घनिष्ठ होने पर पाबंदी है, मैंने इसे मानने से इन्कार कर दिया। मैं अपने नियम मुताबिक चलना चाहती हूँ। जो नियम मुझे पालने योग्य

लगे, मैं उसे ही कबूल करना चाहती हूँ, बाकी नियम-कानून मेरे अंदर के मैं का गला दबोच देते हैं।...किसी भी बेतुके और असंगत के साथ, किसी अप्रिय-अनचाहे के साथ कोई इन्सान भले समझौता करते हुए चलता रहे, मैं नहीं चल सकती।"^v

शहरयार लेखिका को पाना चाहता था जिसमें वह असफल रहता है। उसी शहरयार लेखिका की भारत-यात्रा पर व्यंग्य कसा था- "एँस्टर होटल में, मिलन के साथ रातें तो अच्छी गुजरीं?"^{vi} हासन रसीद की नज़र भी तसलीमा पर थी। हिलाल हाफिज तो लेखिका के हाथ पर हाथ रख देता है, असफल होने पर कविता करने लग जाता है। सैयद शम्सुल हक, जो लेखिका के अबू का हमउम्र है, जो लेखिका की पहचान "यह मेरी बेटी है" ^{vii}, 'अद्वितीया'- कह कर करता है। लेखिका के साथ एक ही कमरे में सोता है और रात भर चहल-कदम करता रहता है। अतः लेखिका सोचती है- "मैंने देखा वे दबे पाँव चहल-कदमी कर रहे हैं। वे चहल कदमी क्यों कर रहे हैं? सो क्यों नहीं जाते? वे चाहते क्या हैं?...समूची रात मैं अपने सीने की धुक-धुक सुनती रही, समूची रात नींद का बहाना किये पड़ी रही और समूची रात उनका जगे रहना, चहल-कदमी करते और बुदबुदाते हुए अपने से ही बातें करते रहने की आवाजें सुनती रही। मैं ठहरी कस्बे की लड़की! ढाका के इतने बड़े लेखक के आचार-व्यवहार में क्या असली है और क्या नकली, मुझे समझ में नहीं आया। ...मुमकिन है कि मुझसे उन्होंने जैसी उम्मीदें लगायी थीं, वे पूरी नहीं हुई, इसलिए वे क्षुब्ध हों।"^{viii} इसी लेखक ने शमसुर रहमान को फोन पर कहा था- "...वे एक सौ बीस माइल दूर हैं और यहाँ किसी खूबसूरत हसीना की बाँहों में हैं।"^{ix} सैयद हक, जो एक बच्ची-सी कम उम्र लड़की से प्यार करते थे कि आँखों में लेखिका को अचानक " भेड़िये की नीली-नीली हँसी"^x दिखती है, ने लेखिका रुद्र से अपना रिश्ता तोड़ना चाहती है, जानकर हमदर्दी जताने के लिए पीठ पर हाथ रख दिया था। "उनका हाथ ठीक मेरी ब्रा के हुक पर पड़ा था।"^{xi} एक बार तो लेखिका को अपने घर आमंत्रित कर पेटिंगवाले कमरे ले जाकर, कमरा अंदर से बंद कर दिया था। अतः तसलीमा लिखती है- "लेकिन इसके बावजूद इस देवता जैसे इन्सान को देवता मानना संभव नहीं हुआ।"^{xii}

इमदादुल हक मिलन के साथ लेखिका की दोस्ती थी जिसके साथ वह कश्मीर जाती है। उसे वह अपने प्यार के प्रतीक के रूप में सोने की चैन पहनाती है। शारीरिक संबंध भी स्थापित करती हैं क्योंकि वह उससे प्यार करती थी। किन्तु वह सिर्फ शारीरिक संबंध चाहता था। नईम के साथ कलकत्ता-शांतिनिकेतन जाने पर वहाँ के गेस्ट हाउस में उसका हाथ लेखिका की पीठ से धीरे-धीरे पैंट के बटन की तरफ उतरने लगा था। और इसी नईम से लेखिका ने उसके घर पनाह लेने के लिए शादी कर गर्भ धारण किया था किन्तु नईम ने गर्भपात करवा दिया था। इसलिए कि उसे संदेह था कि यह गर्भ उसका नहीं है।

'सुगंधा' में छपे लेख के कारण अबू द्वारा उसकी सुखी गृहस्थी को उजाड़कर मयमनसिंह ले जाकर अवकाश के कमरे बंद कर देना और लेखिका का वहाँ से निकल कर भागना और टाँगईल जाना वहाँ से ढाका और आसरे के लिए मीनार को फोन कर बुलाना तथा मीनार के साथ उसके घर जाना और वहाँ रहने के लिए शादी करना क्योंकि- "माँ का कहना है कि इस तरह किसी लड़की का यहाँ रहना ठीक नहीं है, लोग-बाग निंदा करेंगे। तू उससे विवाह कर ले। तब उसका यहाँ रहना जायज होगा।"^{xiii} "एक घर में रहने के लिए या एक ही बिस्तर पर रात गुजारने के लिए दस्तखत बेहद जरूरी होता है।"^{xiv} शादी के बाद मीनार में परिवर्तन आता जाता है और वह लेखिका को 'पूर्वाभास' में लिखने से मना करता है। और न मानने पर अत्याचार करता है। इसलिए तो लेखिका की यह स्वीकारोक्ति है कि "कोई भी दस्तखत मुझे विवाह का कोई भी अहसास नहीं दे पाया।"^{xv} इस संदर्भ में हिंदी की प्रख्यात कथा-लेखिका मैत्रेयी पुष्पा का यह कथन बहुत ही वास्तविक है कि "...पुरुष मानसिकता से ग्रस्त लोगों को स्त्री के रूप में 'स्लीपिंग पार्टनर' ही चाहिए, जिसकी वफादारी कुत्ते से मेल खाए और गाय की तरह वह खूँटे से बँधी रहे।"^{xvi} वह यह भी सोचती है कि "इस पति नामक सुरक्षा को मैंने जरूरी क्यों समझा? क्योंकि 'विवाह करके भी कलंक, न करके भी कलंक !" "मैंने एकाधिक विवाह किए। मतलब एकाधिक मर्दों के साथ सो चुकी हूँ। यह कलंक मेरे बदन पर, खाल की तरह चिपक गया है, लोग मेरी खाल देखते ही, मुझे कलंकिनी मान लेते हैं। यहाँ तक की रुद्र भी यही सोचता है।"^{xvii} इसके बाद लेखिका की दो बार रुद्र से मुलाकात होती है। वह नशे में द्रुप्त हो, कमर में हाथ डालकर कहता है- "इस वक्त तुम्हें पाने का बेहद मन हो रहा है।"^{xviii} लेकिन अब लेखिका का स्वाभिमान जाग उठा है। वह रुद्र को छोड़ सड़क पर उतर जाती है। और बुदबुदाती है- "अगर मेरा मन हो, तो तुम्हारे साथ सो सकती हूँ, रुद्र! अरमानी टोला में, मैंने खुद चाहा था। लेकिन आज मन नहीं हुआ? इतने साल दूसरों की इच्छा को

अहमियत देती रही, अब अपनी चाह को अहमियत देने की कोशिश कर रही हूँ।"^{xix} अगली बार सकूरा में रुद्र से भेंट होने पर वह अपने 'समग्र' की बात करता है। लेखिका उससे कहती है कि "समग्र तो मौत के बाद निकाला जाता है। अभी तो तुम पैंतीस के भी नहीं हुए। अभी से समग्र निकालने का शौक क्यों?" किन्तु रुद्र की 'काई भरी आँखों की उदासी' देखकर लेखिका उसका हाथ अपने हाथ में लेकर 'समग्र' प्रकाशित करने के लिए खोका से बात करने का आश्वासन देती है। जिससे रुद्र थोड़ा हल्का हो जाता है। "उसके बाद, दो रिक्शा लेकर, अपनी अलग-अलग मंजिल की तरफ रवाना हो गए।"^{xx}

'द्विखंडित' में लेखिका के उन दिनों की आपबीती है जो उनके जीवन के संघर्ष के दिन थे। 'पूर्वाभास' पर तसलीमा के लेख की वजह से हमला होने पर लेखन-कार्य बंद कर देना, बहुत सारे साहित्यकारों के प्रोत्साहन पर फिर से लिखना शुरू करना। "लिखना तो मेरी हाँवी है" ^{xxi} कहनेवाली लेखिका के विरुद्ध पुस्तक मेले में जुलूस निकाले जाते हैं। क्योंकि "ये औरत होकर मर्दों की तरह लिखती हैं"^{xxii}, "इनका लेखन बेहद अक्षील है", "ये सेक्स लेखिका है।" -परिणाम बांग्ला अकादमी के महा अधीक्षक द्वारा पुस्तक मेले में जाने पर रोक लगा दी जाती है। पेषण कमेटी के साथ के समझौते के बाद पुस्तक मेले में जाने पर लोगों का भौंह चढ़ाना, किसी भी साहित्यकार का मदद के लिए आगे न आने पर उन्हें लगता है कि "मैं साक्षात् समस्या हूँ।"^{xxiii} उन्हें अकादमी के कवि संमेलन में निमंत्रण नहीं मिलता, फिर भी पाठकों में उनकी लोकप्रियता बढ़ती रहती है। "आपकी कृतियाँ, आपका लेखन...लेखन नहीं लगता, सचमुच का जीवन लगता है।"^{xxiv}

आनंद पुरस्कार मिलने पर उन पर आरोप लगाये जाते हैं कि "मैं राँ की एजेंट हूँ"^{xxv}, "उसका सारा कुछ छिछोरेपन और चोरी से भरपूर है।"^{xxvi} जासूसों द्वारा उनका पीछा किया जाता है और उनकी गतिविधियाँ सरकारी तौर पर दर्ज होती रहती हैं।

जब कट्टवादियों और चरमपंथियों के गलत बढावे से सरकार ने 'लज्जा' पर प्रतिबंध लगा दिया, पुस्तक की प्रतियाँ जव्त की गईं। तब एक ओर हुमायूँ आजाद, सेली हुसैन, फरहार मज़हर, नारीवादी लेखिका मैत्रेयी, रफाक आजाद, जैसे साहित्यकार दुश्मन की भूमिका निभा रहे थे। तो कवि शम्सुर रहमान, डॉ.अहमद शरीफ, के.एम.सुभान, डॉ.मुहम्मद अनीसुल, हसन फिरदौस, जतिन सरकार, वीरुपाक्ष पाल, जहानारा इमाम, रशीद करीम, नाजिम महमूद, मयहारुल इस्लाम, सनतकुमार साहा, जैसे साहित्यकार खुल कर सरकार के विरोध में उतरे थे। सरकार ने मानवाधिकार संमेलन में 'लज्जा' पर प्रतिबंध को सही करार दिया, अखबार तसलीमा को देशद्रोही, धर्मद्रोही कहकर गालियाँ दे रहे थे, पश्चिम बंगाल में विरोध हो रहा था, मस्जिद का इमाम गालियाँ दे रहा था- "कि तसलीमा नामक एक कुंलगार ने इस दश में जन्म लिया है। बिरादर मेरे, यह औरत तसलीमा इस्लाम-विरोधी है। मुसलमान होकर, मुसलमानों का सर्वनाश कर रही है। हिंदुओं से घुस खाकर, इस पापिन ने एक किताब लिखी है। वह किताब सर्वनाश कर रही है।"^{xxvii} और इस प्रकार लेखिका की तकदीर में अभिशाप जुट रहा था।

तो दूसरी ओर प्रतिबंध से 'लज्जा' की बिक्री बढ़ गई थी। उसकी पाइरेटेड कॉपी बाजार में बिकने लगी थी। इस प्रकार धर्म और राजनीति के कठमुल्लाओं ने 'लज्जा' जैसे एक अदद उपन्यास को राजनीति का मोहरा बना दिया था। अब्दुल गफ्फार चौधरी ने 'भोर का अखबार' में लिखा था-"तसलीमा का साहित्य, वक्तव्य या राव-मंतव्य मानो समीक्षा के विषय नहीं, बल्कि तसलीमा का व्यक्तित्व लोगों की समीक्षा का विषय बन गया है।"^{xxviii} इसका एहसास लेखिका स्वयं भी कर चुकी थी- "कुछ लोग हैं, जो मेरी रचनाओं की आलोचना करने के बजाय मेरे औरत होने के नाते, मेरे व्यक्तिगत जीवन को कुरेदने-खंगालने बैठ जाते हैं। चूँकि मैं औरत हूँ इसलिए बड़ी आसानी से मेरे चरित्र पर कालिख पोत रहे हैं।"^{xxix}

'द्विखंडित' में लेखिका की संवेदना बखूबी अभिव्यक्त हुई है। रुद्र के साथ के अपने विवाह-विच्छेद के बाद भी लेखिका के मन में रुद्र के लिए अपार स्नेह है। जिनाइदह के पुस्तक मेले से वापस आते वक्त रुद्र लेखिका को काफी रात हो जाने के कारण रात गुजारने अपने घर ले जाता है। रुद्र की बगल में लेखिका रात जागकर गुजार देती है। सुबह होने पर "मैं लेटे हुए रुद्र के सिरहाने बैठ गई और झुककर उसके माथे पर दो चुम्बन आँककर, उसके घने बालों में प्यार से ऊँगलियाँ फेरते हुए, मैंने कहा, 'ठीक से रहना।'"^{xxx} लेखिका की दो बार और रुद्र से मुलाकात होती है। वह नशे में टुन्न हो, कमर में हाथ डालकर कहता है-"इस वक्त तुम्हें पाने का बेहद मन हो रहा है।"^{xxxi} लेकिन अब लेखिका का स्वाभिमान जाग उठा है। वह रुद्र को छोड़ सड़क पर उतर जाती है। और बुदबुदाती है- "अगर मेरा मन हो, तो तुम्हारे साथ सो सकती हूँ, रुद्र! अरमानी टोला में, मैंने खुद चाहा था। लेकिन आज मन

नहीं हुआ? इतने साल दूसरों की इच्छा को अहमियत देती रही, अब अपनी चाह को अहमियत देने की कोशिश कर रही हूँ।"xxxii

अगली बार सकूरा में रुद्र से भेंट होने पर वह अपने 'समग्र' की बात करता है। लेखिका उससे कहती है कि समग्र तो मौत के बाद निकाला जाता है। अभी तो तुम पैंतीस के भी नहीं हुए। अभी से समग्र निकालने का शौक क्यों?' किन्तु रुद्र की 'काई भरी आँखों की उदासी' देखकर लेखिका उसका हाथ अपने हाथ में लेकर कहती 'समग्र' प्रकाशित करने के लिए खोका से बात करने का आश्वासन देती है। जिससे रुद्र थोड़ा हल्का हो जाता है। "उसके बाद, दो रिक्शा लेकर, अपनी अलग-अलग मंजिल की तरफ रवाना हो गए।"xxxiii

रुद्र की मृत्यु पर लेखिका की यह सोचना- "मुझे समझ नहीं आ रहा था कि इस जिंदगी को लेकर, अब मैं क्या करूँगी। अपनी ही जिंदगी निहायत मूल्यहीन लग रही थी। जो शख्स मुझे प्यार करता था, वह अब नहीं है। असें से जिस शख्स के मैंने सपने देखे थे, वह नहीं रहा। जिसको मैंने छोड़कर भी नहीं छोड़, जिससे दूर आकर भी, कभी दूर नहीं हुई, अब वह नहीं है। उसका न होना मुझमें, छत-तोड़ कंपकंपी भरकर, जार-जार रुलाता रहा!"xxxiv

लेखिका ने एक इंटरव्यू में कहा था- "मैं पितृ-सत्तात्मक समाज और स्त्रियों पर लादी गयी अनुचित पाबन्दियों की प्रबल विरोधी हूँ, लेकिन मैं पुरुष की विरोधी नहीं हूँ। ऐसी बहुत सी स्त्रियाँ हैं, जो गलत मानसिकता के कारण अनुचित पाबन्दियों और अनुचित व्यवहार की समर्थक बन जाती हैं। इसी प्रकार, बहुत से पुरुष हैं, जो स्त्रियों के साथ प्रेमपूर्ण, मानवीय और न्यायपूर्ण व्यवहार के प्रबल पक्षधर हैं।"

तसलीमा की आत्मकथा की मुख्य विशेषता यह है कि उसमें उन्होंने अपनी अनुभवों के साथ यथार्थ के नंगे सच को प्रस्तुत कर दिया है, जो इसके पहले हमें देखने नहीं मिले। यहाँ तहमीना दुर्गानी के 'कुफ्र' उपन्यास को भी याद किया जा सकता है जो पाकिस्तानी नारी की नारकीय वेदना को प्रस्तुत करता है।

इसकी दूसरी विशेषता है लेखिका की सांवेदिक दृष्टि। जो जितना अधिक संवेदनशील होता है, उसका विद्रोह उतना ही भयानक होता है।

मुशर्रफ आलम जौक्री ने उचित ही लिखा है कि "द्विखंडित में तसलीमा नसरीन ने अपने कमरे, बिस्तर के किस्से को आम कर दिया है। तसलीमा नसरीन बुलंद आवाज में बिना संकोच या भय के, अपनी जरूरतों को महसूस करती हुई, जोरदार तरीके से अपनी बात रखने का साहस करती हैं। चाहे इसका परिणाम कुछ भी हो।"xxxv

रोहिणी अग्रवाल के इस मत से अवश्य सहमत हुआ जा सकता है कि "1. भारतीय लेखन की तुलना में पाकिस्तान और बांग्लादेश के स्त्री-लेखन के प्रतिशोधात्मक एवम् आवेशपूर्ण स्वर को देखते हुए दो बातें ज़ेहन में कौंधती हैं- एक, धार्मिक कट्टरता का आतंक और अशिक्षा का धुप्प अंधकार बहुत देर तक चेतना की टिमटिमाती रोशनियों को नहीं लील सकता। दूसरे, दमघोंटू प्रतिबंधों एवम् वर्जनाओं के खिलाफ लड़ाई में मुक्ति की कामना जिस अनुपात में जीवन का आत्यन्तिक लक्ष्य बन जाती है, उसी अनुपात में गौण होता चलता है मुक्ति की दिशा और स्वरूप पर विचार। 2. पाकिस्तान एवम् बांग्लादेश के स्त्री-लेखन के बरअक्स भारतीय लेखन में कुछ न्यूनताएँ साफ तौर पर दिखाई देती हैं। एक, जोखिम उठाकर भी जिस बेबाकी से दोनों देशों की लेखिकाओं ने स्त्री-जीवन को पंगु कर देनेवाली इस्लामी रिवायतों के खिलाफ आवाज बुलन्द की है, वह भारतीय स्त्री-लेखन में नहीं।"xxxvi

तसलीमा ने एक इंटरव्यू में कहा था- "इसका कारण यह भी है कि भारत में स्त्री की दशा पाकिस्तान और बांग्लादेश से बेहतर है। मैं जब आजादी की बात करती हूँ तो उसका मतलब केवल मेरे लिए आजादी नहीं है। मैं सबके लिए आजादी की बात करती हूँ। औरतों को तो आजादी मिलती ही नहीं। मैं अपने जीवन में संघर्ष कर रही हूँ और जीवन को आजादी के लिए समर्पित कर रही हूँ। हिंदुस्तान ज्यादा लोकतांत्रिक है। यहाँ लंबे समय से लोकतंत्र है। इसकी तुलना बांग्लादेश से नहीं की जा सकती। अभिव्यक्ति की स्वतंत्रता में मेरा विश्वास है। लोकतंत्र में मुझे अपनी भावनाएँ व्यक्त करने का अधिकार है। मेरे लिए तो यह महत्वपूर्ण है क्योंकि मैं अपने लेखन के कारण निर्वासित हुई हूँ। अपने विचारों के कारण मुझे अपने देश से बाहर होना पड़ा है। इसलिए मुझे अपने विचारों को व्यक्त करना है।" तसलीमा नसरीन 'नष्ट लड़की: नष्ट गद्य' में कहती हैं- "यदि कोई स्त्री अपने दुःख, दैन्य, दुर्दशा को दूर करना चाहती है, धर्म, समाज और राष्ट्र के अभद्र नियमों के खिलाफ डटकर खड़ी होना चाहती है, हेय ठहरानेवाली प्रथाओं-व्यवस्थाओं का विरोध करके अपने अधिकारों के प्रति सजग होने लगती है तो समाज के 'भद्र पुरुष' उसे 'नष्ट लड़की' करार देते हैं। ठीक भी है, स्त्री के 'मुक्त' होने की पहली शर्त ही है, नष्ट होना। नष्ट हुए बिना इस समाज के नागपाश से

किसी भी स्त्री को मुक्ति नहीं मिल सकती।"^{xxvii} इसलिए तो बंगाली की सुप्रसिद्ध लेखिका महाश्वेता देवी कहती हैं- "मुझे लगता है कि धार्मिक कट्टरता का विरोध करने की जो कीमत 13 वर्षों से निर्वासित रहकर तसलीमा नसरीन ने चुकाई है, वह विरल है और इसीलिए मैं तसलीमा नसरीन के इस संग्राम को सलाम करती हूँ।"

ⁱ हंस, जनवरी, 2004, पृ. 14

ⁱⁱ द्विखंडित-तसलीमा नसरीन, अनुवाद-सुशील गुप्ता, वाणी प्रकाशन, नयी दिल्ली-110002, प्रथम संस्करण: 2004, पृ. 297

ⁱⁱⁱ वही. पृ. 401

^{iv} वही. पृ. 186

^v वही. पृ. 212

^{vi} वही. पृ. 123

^{vii} वही. पृ. 84

^{viii} वही. पृ. 88

^{ix} वही. पृ. 89

^x वही. पृ. 93

^{xi} वही. पृ. 93

^{xii} वही. पृ. 94

^{xiii} वही. पृ. 182

^{xiv} वही. पृ. 183

^{xv} वही. पृ. 183

^{xvi} हंस, जुलाई, 2004 में 'कथा-साहित्य में सती पूजा' आलेख, पृ. 39

^{xvii} द्विखंडित, पृ. 186

^{xviii} वही. पृ. 186

^{xix} वही. पृ. 186

^{xx} वही. पृ. 188

^{xxi} वही. पृ. 246

^{xxii} वही. पृ. 249

xxiii वही.पृ.259

xxiv वही.पृ.260

xxv वही.पृ.290

xxvi वही.पृ.297

xxvii वही.पृ.390

xxviii वही.पृ.368

xxix वही.पृ.180

xxx वही.पृ.52

xxxi वही.पृ.186

xxxii वही.पृ.186

xxxiii वही.पृ.188

xxxiv वही.पृ. 203

xxxv हंस, जुलाई, 2004, पृ.44

xxxvi आलोचना, जुलाई-सितम्बर, 2003, पृ.183

xxxvii नष्ट लड़की: नष्ट गद्य, पृ.67

Hrm Issues In Microfinance Sector

Author By: Janki M. Mandalia

Degination : Assistant Professor Of M.Com Department
Nandkubarba Mahila College
Bhavnagar

Abstract:

Microfinance refers to small savings, credit and insurance services extended to socially and economically disadvantaged segments of society. It is emerging as a powerful tool for poverty alleviation in India. This working paper tries to outline the prevailing condition of the Microfinance in India in the light of its emergence till now. The prospect of Micro-Finance is dominated by SHGs (Self Help Groups) - Banks linkage Program. Its main aim is to provide a cost effective mechanism for providing financial services to the poor. Recently Union Rural Development Minister Jairam Ramesh wanted the help of SHGs for the establishment of DRDO designed bio-toilets in rural areas. This paper discovers the prevailing gap in functioning of MFIs such as practices in credit delivery, lack of product diversification, customer overlapping and duplications, consumption and individual loan demand with lack of mitigation measures, less thrust on enterprise loans, collection of savings/loans and highest interest rate existing in micro finance sector. All these are clear syndromes, which tell us that the situation is moving without any direction. Finally paper concludes with practicable suggestions to overcome the issues and challenges associated with microfinance in India.

Introduction**Microfiance :**

Muhammad Yunus, a Nobel Prize winner, **introduced** the concept of **Microfinance** in Bangladesh in the form of the "Grameen Bank". The National Bank for Agriculture and Rural Develop

microfinance institution

A **microfinance institution** is an organization that offers financial services to low income populations. Almost all give loans to their members, and many offer insurance, deposit and other services. A great scale of organizations is regarded as **microfinance**.

Human resource management:

Human resource management (HRM) is the governance of an organization's employees. ... A company's **human resources** department is responsible for creating, implementing and/or overseeing policies governing employee behaviour and the behaviour of the company toward its employees.

Hr issues in microfinance :

All institutions are comprised of an interdependent network of individuals. In order for your MFI to be successful, the individuals within it must be productive, efficient, and effective. Attention to the management of these individuals can not only enhance the success of the individuals, but can encourage a team effort capable of reaching goals beyond what one person can do alone.

Literature review:

1) What Is Microfinance?

Microfinance, according to Otero (1999, p.8) is “the provision of financial services to low-income poor and very poor self-employed people”. These financial services according to Ledgerwood (1999) generally include savings and credit but can also include other financial services such as insurance and payment services. Schreiner and Colombet (2001, p.339) define microfinance as “the attempt to improve access to small deposits and small loans for poor households neglected by banks.” Therefore, microfinance involves the provision of financial services such as savings, loans and insurance to poor people living in both urban and rural settings who are unable to obtain such services from the formal financial sector.

2. The History of Microfinance

Microcredit and microfinance are relatively new terms in the field of development, first coming to prominence in the 1970s, according to Robinson (2001) and Otero (1999). Prior to then, from the 1950s through to the 1970s, the provision of financial services by donors or governments was mainly in the form of subsidised rural credit programmes. These often resulted in high loan defaults, high losses and an inability to reach poor rural households (Robinson, 2001).

Significance of the Study:

The paper will help to know the condition of microfinance institutions in India. The research paper also tells why the microfinance institutions charges high interest to the borrowers. Here, in this research article, the attempt has been made to focus the problems of microfinance at social and cultural level, political level, educational level etc. The study presents some suggestions and recommendations to overcome from these problems.

Hypothesis:

Ho: There is not any standard hr policies in microfinance institution.

H1: There is standard policies hr policies in microfinance institution.

Research objectives:

In India so many micro lending services to the poor and hence many delivery models institutions are working. Some are in very good condition. In terms of lending, training to their clients for saving and small level entrepreneurship. Some are in bad condition and struggling for their existence. The present study is conducted to know the following things related to MFIs in India.

- 1)The main objective of the study is to identify the main problems prevailing in microfinance in India.
- 2)The other objective of this study is to find the solution of the problems faced by MFIs.

Methods:

The data for the present study is collected from the primary and secondary sources. Various magazines, newspapers, research articles, referred journals and books have been studied and used for the collection of data India.

Primary data has not been published yet and is more reliable, authentic and objective. Primary data has not been changed or altered by human beings, therefore its validity is greater than secondary data.

Data collected from a source that has already been published in any form is called as secondary data. The review of literature in nay research is based on secondary data. Mostly from books, journals and periodicals. Secondary data Collection.

- 1) internet website
- 2) journals.
- 3) NABARD report.

3.8 Data Analysis and Interpretation

...Published by...
<http://www.shantiejournal.com/>

SHANTI PRAKASHAN

HQ.
1780, Sector-1, Delhi By pass,
ROHTAK-124001 (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Apartment
Nr. Bhavsar Hostel, New Vadaj,
AHMEDABAD-380013.